

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૭૫૪ કિમત

ગ્રંથનામ રૂશિયાના ધર્મશાસ્ત્રો

વર્ગિક પ : ૩૩૨૧

સ્વ. ગાંધી સાંકળચંદ નરસિંહદાસ

જન્મ

વૈશાખ સુદ ૨, ૧૯૧૭

અવસાન

માગશર સુદ ૬, ૧૯૮૮

સ્વ. ગાંધી સાંકળચંદ નરસિંહદાસ સ્મારકમાળા—પુ. ૫

એશિયાના ધર્મદીપકો

[શ્રી. ગોપીનાથ ગણેશ તળવલકર કૃત 'આશિયાચે ધર્મદીપ' ઉપરથી]

અનુવાદિકા

શ્રી. સૌ. માલતીબાઈ બાકરે

[નામદાર ગણેશ વાસુદેવ માવળાંકરની પ્રસ્તાવના સાથે]

સંપાદક

'જયભિખુ'

પ્રકાશક

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

કિંમત ત્રણ રૂપિયા

પ: ૩૩૪૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૭૫૪

પ્રથમાવૃત્તિ : ૧૯૪૪ : પ્રત ૭૫૦

[સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન]

પ્રકાશક : રાંભુલાલ જગશીલાલ, ગુજરાત ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય;

ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી. બી. એ.,

આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ : અમદાવાદ.

નિવેદન

અમારા વડીલ રવ. માંકળાચંદ નગસિદ્ધાસ ગાંધીના સ્મારક અંગે શરૂ કરેલી માળાનું ચોથું પુસ્તક 'કિશોર રામાયણ' પ્રગટ થયા બાદ લગભગ અઢી વર્ષે આ નવું પુસ્તક પ્રગટ કરી શકાય છે, તેનું કારણ અત્યારની વિષમ પરિસ્થિતિ જ છે.

આ માળાની શરૂઆત સન ૧૯૩૬માં 'ભૂખમરનો ઉપાય'થી કરી. ત્યારબાદ 'નીનિશાસ્ત્રપ્રવેશ', 'સુશીકાનો દેવ' અને 'કિશોર રામાયણ' પ્રગટ થયાં. એટલે કે ૮ વર્ષના ગાળામાં અમે માત્ર પાંચ પુસ્તકો જ પ્રગટ કરી શક્યા છીએ એ આપણી અત્યારની સ્થિતિની ખરી પારાશીશી છે.

આ પુસ્તક ૧૭ પાનાનું કામ આજથી લગભગ દસ મહિના પહેલાં હાથમાં લીધેલું. કાગળની ભારે તંગી તથા છાપખાનાંની વિષમ પરિસ્થિતિને કારણે આજે તે માંડમાંડ પૂરું કર્યાનું સમાધાન માની શકાય છે.

આ પુસ્તકનો તથા તેના ઉદાત્ત લેખકનો પરિચય પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં માનનીય શ્રી. દાદાભાઈએ માવળંકરે કરાવ્યો છે. વાંચકો તે વાંચીને પુસ્તક વાંચવાનું શરૂ કરશે તો તેમને પુસ્તકના લેખકની દૃષ્ટિ સમજવાની મળશે. આ પુસ્તકની મરાઠીમાં ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે તે તેની ઉપયોગિતાનું પ્રતીક છે.

પોતાનાં અનેક મહત્ત્વનાં કામોમાંથી વખત કાઢીને આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી આપવા બદલ શ્રી. દાદાસાહેબ પ્રત્યેનું અમારું ઋણ્ય શબ્દોથી અદા કરી શકાય તેના કરતાં ઘણું વધારે છે. આખું પુસ્તક તેમની જ પ્રેરણાનું પરિણામ છે, એમ જણાવીએ તો તે અતિશયોકિત નહિ ગણાય.

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયે આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં અમને આપેલી સહાય બદલ તેના સંચાલકનો તથા આ પુસ્તકના સંપાદક શ્રી 'જયભિખ્ખુ'નો અને અનુવાદિકા બહેન સૌ. માલતીબાઈનો આભાર માની આ નિવેદન પૂરું કરું છું.

પંડિતપોળ
મહેમદાબાદ

મણિલાલ સાંકળચંદ ગાંધી

પ્રસ્તાવના

‘એશિયાના ધર્મદોષકો’ એ મૂળ મરાઠી પુસ્તકનો અનુવાદ છે. પણ એમાં મૂળ કરતાં કંઈક વધારે છે. મૂળ મરાઠી પુસ્તકમાં પાંચ ધર્મદોષકો—શ્રીકૃષ્ણ, ગૌતમબુદ્ધ, ઇશુખ્રિસ્ત, હઝરત મોહમ્મદ પેગમ્બર (સહ) અને અશો જરથુષ્ટ્ર—નાં ચરિત્રો અને તેમનાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં વિવેચનો છે. ગુજરાતી રવરૂપમાં ‘ભગવાન મહાવીર’ ના ચરિત્રનો તેમજ તેમના તત્ત્વજ્ઞાનના વિવેચનનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. વળી વિવેચનની ગોઠવણીમાં પણ સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. મરાઠીમાં ‘વિવેચન વિભાગ’ પ્રથમ મૂકી પછી ‘ચરિત્ર વિભાગ’ મૂક્યો છે. પ્રથમ ચરિત્રો અને પછી વિવેચન એ રીતે મૂકવાથી વાચકોને પ્રથમ ચરિત્રનાયક અને તેમના જીવનસિદ્ધાંતોનું દર્શન થાય છે અને તેથી વિવેચન સમજવામાં મદદ થાય છે. બીજા પણ કેટલાક ફેરફાર ગુજરાતી અનુવાદમાં કરવામાં આવ્યા છે. આમ થવાથી વાચકની દૃષ્ટિએ આ ગુજરાતી પુસ્તક વધારે સારું થયું છે એમાં શંકા નથી.

મૂળ મરાઠી ગ્રંથના લેખક ભાઈ ગોપીનાથ તળવળકરની ટૂંકી ઓળખાણ ગુજરાતી વાચકોને આપવી આવશ્યક છે. તેમ કરવાથી આ પુસ્તક લખવામાં શો હિદેશ હતો તે પણ કેટલેક અંશે જણાઈ આવશે.

ભાઈ ગોપીનાથ તળવળકર મહારાષ્ટ્રના પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્યિકોમાંના એક છે. મધ્યપ્રાંત (સી. પી.) માં ગદામંડલા ગામે સન

૧૯૦૨ માં તે જન્મ્યા. મૅટ્રિક સુધી ભણ્યા. મૅટ્રિક પસાર કર્યા પછી એક વર્ષ (૧૯૨૫-૨૬) તે મુંબઈની વિલસન કોલેજમાં ભણ્યા. ધરની ગરીબાઈના કારણે તેમને કોલેજ છોડવી પડી. સન ૧૯૨૭માં ખાનદેશમાં પાચોગ ગામે તે નોકરીમાં રહ્યા. ત્યાં પ્રખ્યાત મરાઠી આલસાહિત્યકાર સ્વ. વા.ગો. આપટેની ઝોળખાળુ થઈ. સ્વ. આપટેએ આ જુવાનનાં પ્રતિભા, ધગશ, સેવાભાવ અને જ્ઞાનપિપાસા જોઈ કેવળ આળકે તથા પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓ માટે ચલાવવામાં આવતા પોતાના 'આનંદ' નામના માસિકના ઉપનંત્રી તરીકે સન ૧૯૨૮માં તેમને લીધા. સન ૧૯૩૦ માં શ્રી. આપટે ગુજરી ગયા ત્યારે ભાઈ ગોપીનાથ 'આનંદ' ના મુખ્ય નંત્રી થયા અને ત્યારથી આજ સુધી તે માસિક પોતે કુશળતાથી ચલાવી રહ્યા છે. 'આનંદ' બહુ લોકપ્રિય છે. એ ઊગતી પ્રગ્નનું માસિક છે. સાદી અને મરળ ધરગથ્ય ભાષામાં ઉચ્ચ વિચારો તેમજ દરેક પ્રકારની માહિતી વિદ્યાર્થીઓને તેમજ પ્રૌઢોને આપી ચારિત્ર્ય અને મંડૂતિનું મંત્રણ કરવું, દેશભક્તિથી પ્રેરાઈ દેશોદ્ધાર માટે યુવાનોને પ્રેરવા એ આ માસિકનું તેમજ ભાઈ ગોપીનાથનું જીવનકાર્ય બન્યું છે. મરાઠીમાં તેમણે અનેક દાંબ્યો અને ગ્રંથો લખ્યા છે, અનેક માસિકોમાં લેખો લખ્યા છે, સાહિત્યવિષયક બ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે અને સન ૧૯૪૧માં મંયુક્ત ખાનદેશ સાહિત્ય-સંમેલનના તે પ્રમુખ પણ ચૂંટાયા હતા. તે ઉપરથી તેમનો સાહિત્યિક દરજ્જો પ્રતીત થાય છે. તે મહાત્માજીના તત્ત્વજ્ઞાનના ચુસ્ત અનુયાયી છે અને તે વિષેનો 'સાધના' નામનો તેમનો ગ્રંથ તાજેતરમાં જ પ્રગટ થયો છે. પોતે જે માનતા હોય તે આચરણમાં મૂકવા પ્રયત્ન-શીલ થાય એવા એક જુવાન, ભાવતાશીલ અને નિર્મળ લેખકની આ કૃતિ છે.

છેલ્લાં સો વર્ષોમાં અને ખાસ કરીને છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં માણસે ભૌતિકશાસ્ત્રોમાં અદ્ભુત પ્રગતિ કરી છે. કુદરત વિષેનું જ્ઞાન ઘણું વધાર્યું છે. પંચમહાભૂતો ઉપર ઘણું કાબૂ મેળવ્યો છે. પંખીની

માફક હવે તે દવામાં સ્વૈરસંચાર કરી શકે છે. માછલીની માફક દરિયાના અંતરમાં રહી શકે છે. વીજળીને દારૂની બનાવીને મન માને તેવી સેવાઓ તે શક્તિ પાસેથી લઈ શકે છે. પ્રવાસનાં સાધનો પણ ઝડપી અને સાથે સાથે પ્રમાણમાં સુરક્ષિત બનાવ્યાં છે. અરસપરસ વાતચીત કે વ્યવહાર માટે ટપાલ, તાર, ટેલિફોન, રેડિયો વગેરે સાધનો એટલાં સુંદર બનાવ્યાં છે કે જેમ દિવસ જાય છે તેમ પૃથ્વી નાની ને નાની થતી જાય છે. અમદાવાદમાં સવારે જાડી, મુઅમ્મમાં જમી દિલ્લી સુધી માટે પહોંચવું હોય તો તેમ કરી શકાય. દર્ગમયાન લંડન, ન્યૂયૉર્ક કે ટોકિયો સાથે પણ ધંધા અંજો વાતચીત કરી શકાય. આખી દુનિયા જનજો એક નાનકડા ગામડામાં સમાઈ જાય એવી રીતિતિ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોએ કરી છે. પણ આટલું બધું થયા છતાં દુનિયામાં સૌખ્ય કે શાંતિ વધ્યાં છે ખરાં? જે ગુણોને લઈ માણસને પશુથી જુદો પાડી શકાય તે માનવતા તરફ દુનિયા જઈ રહી છે કે કેમ? જે ધર્મ રચ્યું છે તે પ્રગતિ કે સુધારાને નામે ઓળખી શકાય?

સન ૧૯૧૪-૧૮ નું યુદ્ધ અને ત્યારપછીનું ચાલુ યુદ્ધ, જન-માલની ખુવારી, સમાજમાં માણસોનો એકબીજા પ્રત્યે વર્તાય, કલેશ વગેરે જોતાં કોઈપણ વિચારકને જરૂર લાગશે જ કે ભૌતિક સાધનોની ઝડી વરસાવવાથી કાંઈ વળવાનું નથી. માણસનું હૃદય, તેની ભાવનાઓ, આકાંક્ષાઓને ઊંચા આદર્શો લઈ ગયા સિવાય બીજા સાધનોથી કાંઈ થવાનું નથી. જીવનનો હેતુ શો છે, ઉત્તમ ઉપયોગ શો છે, ભૌતિક સાધનોનો જે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તે કેટલો બધો હીન છે વગેરેનો ખ્યાલ ગંખીને શાંત ચિત્તે વિચાર ન થાય ત્યાંસુધી લવિષ્યને માટે કાંઈપણ પ્રકાશ દેખાતો નથી.

એ પ્રકાશની આજે ખાસ જરૂર છે. તે પ્રકાશ કોણ આપી શકે? માણસના ‘હૃદયસ્થ જનાર્દન’ જ એ આપી શકે—જો તેના ચરા ધર્મભાવની પ્રેરણા મળે તો. કમનસીબે આજે તો ધર્મભાવનાઓ પણ

ખરા રવરૂપમાં રહી નથી. સંકુચિત સંપ્રદાયવૃત્તિએ મૂળ વિશાળ અને ઉદાર તત્ત્વોનું સ્થાન લીધું છે. આજ કર્મકાણ્ડમાં આપણે ધર્મને સમાવી દીધો છે અને તેથી ધર્મના કારણે વિશ્વશાન્તિ, પરસ્પર પ્રેમ, સદાકાર વગેરેથી આખી માનવજાતિએ માનવતા તરફ દૃષ્ટિ કરવા જોઈએ તેના બદલે ધર્મના કારણે જ ઝઘડા, મારામારી, હોંસાનોસી વગેરે ચાલુ છે. અને ખૂબી તો એ છે કે દરેક પોતાને જ સાચો માની પ્રભુની મરજી વિરુદ્ધના કામમાં પોતાને મદાય મેળવવા પ્રભુપ્રાર્થના કરે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચ તત્ત્વોના વિચારોનાં પ્રેરણાત્મકો સમાજે મહાત્માઓ થયા તેમનાં જીવનચરિત્રો અને તેમના જીવન-આદર્શોનાં સચોટ વિવેચનોની—આજકા તેમજ પ્રેરક પદ્ય સહેલાઈથી સમજે એવી સાદી અને ધરગથ્ય ભાષામાં—જરૂર છે. શ્રી. સૌ. માલતીબાઈ આકરે દ્વારા એ જરૂરિયાત ગુજરાતી ભાષામાં પૂરી પડે છે.

આપણી જીવનનૌકા મતમતાંતરે અને પાશ્વરી વૃત્તિઓના દરિયામાં ચકડોળે ચડેલી છે, તેને આ ‘ધર્મદીપકા’ માર્ગદર્શન કરાવશે એવો વિશ્વાસ છે.

આવું પુસ્તક ગુજરાતી વાચકોને ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય દ્વારા સુલભ્ય કરવા માટે બાઈ જોહાલાલ ગાંધી અને તેમના બાઈ શાંતિલાલને હું મુબારકબાદી આપું છું.

બદ્ર
અમદાવાદ

ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર

એશિયાના ધર્મદીપકો

પ્રાર્થનાઓ

स्वधर्मे निघनं श्रेयः
परधर्मे भयावहः ॥

વૈદિક પ્રાર્થના

ૐ ॥ મદ્ર કર્મેભિઃ શ્રુણુયામ દેવા

મદ્ર પર્યેમાક્ષમિર્યજત્રાઃ ।

સ્થિરૈર્ગંગાન્તુષ્ટુવાસસ્તનુભિ-

વ્યશેમ દેવહિતં યદાયુઃ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

હે દેવગણો, અમે કર્ણદ્વારા મંગલનું શ્રવણ કરીએ. હે યજન કરનારના ધર્મ સંરક્ષક દેવો, અમે ત્રેત્રાદ્વારા મંગલ નીરખીએ. નિશ્ચય ઇદ્રિયયુક્ત અમારા દેહથી તમારી ઉપાસના કરનાર અમે, દેવોને પ્રિય એવું આયુષ અનુભવીએ.

યત્તદ્વન્દસામૃષમો વિશ્વરૂપઃ છન્દેભ્યોઽધ્યમૃતાત્સંવભૂવ ।

સ મેન્દ્રો મેધયા સ્પૃણોતુ અમૃતસ્ય દેવધારણી ભૂયાસમ્ ॥

શક્તિરં મે વિચર્યમ્ ।

જિહ્વા મે મધુમત્તમા । કર્ણગ્ન્યાઃ શૂરિ વિશ્રવમ્ ।

બ્રહ્મણઃ કોષોઽસિ મેઘયા પિહિતઃ

શ્રુતં મે ગોપાય ॥

ભાવહન્તી ચિતન્વાના કુર્યાણા ચીરમાત્મનઃ ।

વાસાસિ મમ ગાવશ્ચ અન્નપાને ચ સર્વથા ।

॥ તતો મે ધિયમાવહ ॥

વેદમાંની જે શ્રેષ્ઠ અને વ્યાપક દેવ, જે અમૃતરૂપી
વેદમાં પ્રકટ થયેલ છે, તે પરમેશ્વર અને જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ
કરો. હે પરમેશ્વર, અમૃતરૂપ વેદનો ધારણ કરનાર અને બનાવ.

મારી કાયા કાર્યક્ષમ હો !

મારી જિહ્વા મિષ્ટ હો !

મારા કાન બહુશ્રુત હો !

હે દેવોના દેવ ! તું બુદ્ધિથી પરિવેષિત બ્રહ્મજ્ઞાનનો
સંગ્રહ છે. મારા જ્ઞાનનું રક્ષણ કર ! સદા વસ્ત્ર મેળવી આપનાર,
ગાય-ઢોર આદિ વધારનાર, અને અન્નપાનની વસ્તુઓ સદા
સર્વદા પરિપૂર્ણ કરનાર લક્ષ્મી દેવી જ છે. એ લક્ષ્મી મને
પ્રાપ્ત હો !

ॐ

मैत्र प्रार्थना

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मा सम्बुद्धस्स ।

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मा सम्बुद्धस्स ।

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मा सम्बुद्धस्स ।

बुद्धं सरणं गच्छामि ।

धम्मं सरणं गच्छामि ।

संघं सरणं गच्छामि ।

दुतियम्पि बुद्धं सरणं गच्छामि ।

दुतियम्पि धम्मं सरणं गच्छामि ।

दुतियम्पि संघं सरणं गच्छामि ।

ततियम्पि बुद्धं सरणं गच्छामि ।

ततियम्पि धम्मं सरणं गच्छामि ।

ततियम्पि संघं सरणं गच्छामि ।

પ્રાણાતિપાતા વૈરમણી સિક્ષાપદમ્ સમાદિયામિ ।
 અદિક્ષાદાના વૈરમણી સિક્ષાપદમ્ સમાદિયામિ ।
 અબદ્ધાચરિમા વૈરમણી સિક્ષાપદમ્ સમાદિયામિ ।
 મુસાવાદા વૈરમણી સિક્ષાપદમ્ સમાદિયામિ ।

સુરા-મેરય-મજ્જપમાદદ્ધાના
 વૈરમણી સિક્ષાપદમ્ સમાદિયામિ ।

અગવાન સ્વયંસંબુદ્ધ અરિહંત-બુદ્ધને પ્રણામ હે ।
 અગવાન સ્વયંસંબુદ્ધ અરિહંત-બુદ્ધને પ્રણામ હે ।
 અગવાન સ્વયંસંબુદ્ધ અરિહંત બુદ્ધને પ્રણામ હે ।

હું બુદ્ધનું શરણ સ્વીકારું છું
 હું ધર્મનું શરણ સ્વીકારું છું.
 હું સંઘનું શરણ સ્વીકારું છું.

બીજવાર હું બુદ્ધનું શરણ પ્રાપ્ત કરું છું.
 બીજવાર હું ધર્મનું શરણ પ્રાપ્ત કરું છું.
 બીજવાર હું સંઘનું શરણ પ્રાપ્ત કરું છું.
 ત્રીજવાર હું બુદ્ધના શરણમાં જાઉં છું.
 ત્રીજવાર હું ધર્મના શરણમાં જાઉં છું.
 ત્રીજવાર હું સંઘના શરણમાં જાઉં છું.

હું નીચેના શિક્ષાપદોને આદર કરું છું. હું કામપણ
 જીવની દિસા કરીશ નહિ. હું ક્રોધની યોરી કરવાની બુદ્ધિ
 રાખીશ નહિ. મધાવાદથી દૂર રહીશ. હું સુરા વગેરે માદક
 વસ્તુઓને સ્પર્શીશ નહિ. આ શિક્ષાપદોને હું સ્વીકાર કરું છું.

जैन प्रार्थना

नमो अरिहताणं

नमो सिद्धाणं

नमो आयरियाणं

नमो उवज्झायाणं

नमो लोए सख्खसाहूणं ।

जय वीरराय ! जगगुरु !

होउ ममं तुह पभावओ भयव ! ।

भवनिव्वेओ मग्गणुसारिआ इट्ठकलसिद्धी ॥१॥

लोकाविरुद्धत्वाओ गुरुजणपूआ परत्थकरणं च ।

सुहगुरुजोगो तव्वयणसेवणा आभवमत्तं ॥२॥

वारिज्जइ जइवि नियाणबंधणं वीरराय ! तुह समए ।

तइवि मम हुज्ज सेवा

भवे भवे तुम्ह चलणाणं ॥३॥

दुःखस्वप्नो कम्मस्वप्नो

समाहिमरणं च बोधिलाभो अ ।
संयज्जउ मह एअं

तुह नाह ! पणामकरणेण ॥४॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं, सर्वव्याणकारणम् ।

प्रधानं सर्वधर्माणां, जैनं जयति शासनम् ॥

खामेमि सव्वजीवे सव्वे जीवा खमेनु मे ।

मिस्ती मे सव्वभूएसु वेरं मज्झं न केणई ॥

रागद्वेषरूपी शत्रुने श्रुतनार अरिहंतने नमन हो।

निर्वाणना परमपदने पामनार सिद्धने नमन हो।

शास्त्रधुराना वहन करनार आचार्योने नमन हो।

ज्ञानरूपी दानना हेनार विपाध्यायने नमन हो।

शील ने संयमरूपी आरिन्धारी साधुओने नमन हो।

हे वीतराग, हे जगद्गुरु, तमारे जय हो। हे भगवन्,
तमारा प्रभावथी संसारनुं ओढासीन्य (जगज्जलपत् स्थिति),
भार्गानुसारीपाणुं (न्यायोपार्जित द्रव्य भोगवतुं वजरे) तथा
वाञ्छित इणनी प्राप्ति हो।

वणी हे भगवन्, आपना प्रसादथी लोकविरुद्ध कार्योथी
निवृत्ति, पूज्य पुरुषोनी सेवा, पारकानुं हित करवतुं सामर्थ्य,
सुगुरुमिलन तथा तेमना सुवचननी सेवा आश्रयन अयाधित-
पणे प्राप्त हो।

જો કે હે ભગવન્, નિવાણું બાંધવાનો-ફળની આશા રાખીને કર્મ કરવાનો-આપના શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે; તોપણ હું તે દોષ આચરીને ઇચ્છું છું કે પ્રતિજન્મ મને આપના ચરણ-ની સેવા પ્રાપ્ત હો!

હે નાથ, તમને પ્રણામ કરવાથી મને દુઃખનો ક્ષય, સુખદુઃખનાં નિમિત્તરૂપ કર્મનો ક્ષય, સમ્યક્તત્વાલ ને સમાધિ-મરણ પ્રાપ્ત થાઓ.

સર્વ મંગલોમાં મહામંગલ, સર્વ કલ્યાણોમાં મહાકલ્યાણ, સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાનધર્મ, એવા જૈનધર્મનું શાસન જ્યવંત વર્તે.

અન્તે સર્વ જીવોને હું ક્ષમા આપું છું. સર્વ જીવો મને ક્ષમા આપે. દોષ જીવ પ્રત્યે મને વેરભાવ નથી. બધા જીવો સાથે મને મૈત્રીભાવ છે.

ખ્રિસ્તી પ્રાર્થના

Almighty God, unto whom all hearts be opened, all desires known and from whom no secrets are hid, cleanse the thoughts of our hearts by the inspiration of the Holy Spirit, that we may perfectly love Thee, and worthily magnify Thy Holy Name through *Christ* our Lord. Amen.

O Lord Christ ! we Thy faithful soldiers dedicate this newborn day to Thee, praying that it may shine in Thy service as a pure pearl in the chaplet of our life. O Thou Great King of Love, to whom be praise and adoration for evermore. Amen.

Teach us O Lord! to see Thy life in all men and in all the peoples of Thine earth, and guide our nation through its leaders to preserve Thy peace, that the menace of war be far from our days. Through Christ, Our Lord. Amen.

To the most Holy and Adorable Trinity, Father, Son and Holy Spirit, Three persons in One God, to Christ our Lord, the only wise Counsellor, the Prince of Peace, to the Seven Mighty Spirits before the throne, to the glorious Assembly of just men made perfect, the Watchers, the Saints, the Holy ones, be praise unceasing from every living creature; and honour, might and glory, henceforth and for evermore. Amen.

The peace of God, which passeth all understanding, keep your hearts and minds in the knowledge and love of God, and of His Son Christ our Lord; and the blessing of God, Almighty, the Father, the Son and the Holy Ghost, be amongst you, and remain with you always. Amen.

હે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર ! તારી આગળ અમે અમારાં હૃદય ખુલ્લાં કરીએ, ઇચ્છાએ પ્રદર્શિત કરીએ. તારી પાસે અમે કંઈ જાનું રાખીએ નહિ. પોતાના પવિત્ર આત્માની સ્મૃતિથી અમારાં હૃદય વિચાર શુદ્ધ કર એટલે અમે તારા ઉપર નિઃશીભ પ્રેમ કરી શકીએ. તારું નામમાહાત્મ્ય વધશે. અમારા પ્રભુ ખ્રિસ્ત તરફથી અમે આ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. તથાસ્તુ.

હે ખ્રિસ્ત પ્રભુ ! અમે તારા વિશ્વાસુ સેવકો તને આ આજનો દિવસ અર્પણ કરીએ છીએ, જે તારા કામમાં વાપરી અમારા જીવનમાં શુદ્ધ મોતી પ્રમાણે ઝળકે એવી અમારી ઇચ્છા છે. તું પ્રેમનો મોટો રાજા છે. તારો હમેશાં જયજયકાર હો. તથાસ્તુ.

હે પ્રભુ ! અધાના અંતઃકરણમાં તું ખિરાજે છે એવું અમને જણાવ અને અમારા રાખ્તનેતાઓનું એવું વલણ કર કે જેથી તેઓ શાંતિનો જ માર્ગ સ્વીકારે અને યુદ્ધનું સંકટ કાયમનું દૂર થાય. તથાસ્તુ.

પિતા, પુત્ર અને પવિત્રાત્મા એ ત્રિપુટીને, શાન્તિરાજ સુત સચિવ ખ્રિસ્તને, પરમેશ્વરના સિંહાસન સામેની સાત સમર્થ શક્તિઓને, મુક્ત અને ન્યાયી આત્માઓના મંથને, નેતાઓ, સાધુમંત, શુદ્ધાચરણી લોકોને દરેક પ્રાણીનું નમન હજો. તથાસ્તુ.

શુદ્ધિને અતર્ક્ય એવી પ્રભુની અને ખ્રિસ્તની શાંતિ, જ્ઞાન અને પ્રીતિ તમારા હૃદયમાં હજો. પિતા, પુત્ર અને પવિત્રાત્માનો આશીર્વાદ તમને હંમેશને માટે હજો. તથાસ્તુ.

ઇસ્લામી પ્રાર્થના

બિસ્મિલ્લાહિર રહમાનિર રહીમ ।
 અલ્હમ્દો લિલ્લાહે, રવિલ આલમોન્ ।
 અર રહમાનિર રહીમ ।
 માલિકે યવ્ મિદ્ દોન ।
 હયાકા નઅવોદો, વ હયાકા નસ્તૈન ।
 અહ્દે નસ્ સિરાતલ્ મુસ્તકીમા ।
 સિરાતલ્ લક્ષીના અન્ અમતા અલ્યહિમ્ ।
 ધૈરિલ્ મગ્દૂને અલ્યહિમ્ ।
 વ લદ્દાવાલ્લીમ્ ।
 આમીન ।

દયાવાન અને કૃપાવંત પ્રભુના નામ પર શરૂ કરું છું.
 અમસ્ત પ્રશંસા અલ્લાહની જ છે, જે જગત માત્રનો પાલક છે.
 જે દયાળુ તે કૃપાળુ છે.
 જે કયામતના દિવસનો ફુલ મુખત્યાર છે.
 અમે તારી જ (અલ્લાહની) બંદગી કરીએ છીએ, અને
 તારી જ મદદ યાચીએ છીએ.
 અમને સીધો રાહ બતાવ, જે રાહ પર જવાથી પુણ્ય
 મળ્યાં છે. પરંતુ તે રાહ નહિ, જે રાહ પર જવાથી તેઓ
 તારા ખૈદના ભાગી અને શુભરાહ થયા છે. હે માલિક, અમને
 સીધો રાહ બતાવ. આમીન.

जरथोश्टी प्रार्थना

यानीम मनो, यानीम वचो, यानीम
षयओथनेम् अपओनो जरथुश्टे ।

फेरा अमेषा स्पेन्ता
गाथाओ गेउरवाइन ।

नेमो वे, गाथाओ अपओनीष ।

अहया यासा नेमइहा

उस्तान-जस्तो रफेधह्या

मनर्येउश मज्जाओ पउरवीम

स्पेतह्या अपा विस्पेग षयओथेना ।

वइहेउश खतम् मनंधहो या

क्नेवीशा गेउश्वा उवनिम् ।

या षयओथनाम हाइतिम यज्मइदे । अहुनवइतिम गाथाम अपोनिम
अपहे रतुम यज्मइदे । अहुनवइतियाओ गाथियाओ हन्दाता यज्मइदे ।

र्येघहे हाताम आअत्येस्ने पइतिबंघहो,

मज्जाओ अहुरो वअेथा अपात हचा

याओघहामचा तासचा ताओसचा यज्मइदे

નમસ્ત્વા યા આરુમેતીશ હજાન્વા ।

નમસ્ત્વા યા આરુમેતીશ હજાન્વા ।

નમસ્ત્વા યા આરુમેતીશ હજાન્વા ।

અસેમ વોહુ વહિસ્તેમ્ અસ્તિ, ઉક્તા અસ્તિ, ઉક્તા અહમાઈ હચતઅણાઈ
વહીશતાઈ અપેમ ।

પુણ્યાત્મા જરથુષ્ટ્રના કર્મ, ધર્મ, વચન અને વિચાર ધન્ય
દગ્ને. સ્વર્ગીય આત્માએ ધર્મગ્રંથ પ્રકટ કર્યો. હે દિવ્ય ધર્મગ્રંથો !
હું તમારું સ્તવન કરું છું.

હે મહા ઈશ્વર ! તારી પ્રાર્થના કરી તારી કૃપાની યાચના
કરું છું. તારા દાનેશ્વર આત્માની કૃપા થાય તે માટે તારું સ્તવન
કરું છું. બધાની સાથે મારું વર્તન સત્યનું રહો. હે ઉદાર સ્વરૂપ !
હાય જોડી તારી પ્રાર્થના કરું છું કે દુનિયારૂપી ગાહના આત્મા ઉપર
મારી ભક્તિ ધાગ્યો જોથી તારું રૂપ જાણી શકાય.

પરમપાવન એવા અહુનવદ ગાથાનું શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્મરણ કરું છું.
અહુનવદ ગાથાની પ્રાર્થનાનું હું શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્મરણ કરું છું.

યથઓથતેમની હું ઉપાસના કરું છું.

પવિત્રતાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી એવી અહુનવદ-ગાથાની હું ઉપા-
સના કરું છું.

અહુનવદ ગાથામાંની પ્રાર્થનાઓની હું ઉપાસના કરું છું.

પરમેશ્વરે જેમને પવિત્રતામાં અને ઉપાસનામાં શ્રેષ્ઠ માનેશ છે
તેમનું હું સ્તવન કરું છું.

પવિત્રતા એ બધામાં ઉચ્ચ છે.

પવિત્રતાનું ધ્યેય રાખી જે પવિત્ર રહે છે તેને ખરું સુખ
મળે છે.

અનુક્રમ

પ્રારંભિક

નિવેદન	૩
પ્રસ્તાવના	૫
પ્રાર્થનાઓ	૯
૧ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ	૩
૨ ધર્મનું આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ	૯
૩ અવતાર	૧૯

ચરિત્ર વિભાગ

૧ શ્રીકૃષ્ણ	૩૧
૨ ભગવાન બુદ્ધ	૫૩
૩ ભગવાન મહાવીર	૬૯
૪ ઇસુ ખ્રિસ્ત	૮૬
૫ હ. મોહમ્મદ પયગંબર [સહ]
૬ અધો નરયુગ્મ	૧૧૬

વિવેચન વિભાગ

૧ સ્થાપક, ધર્મ ને ગ્રંથ	૧૨૮
૨ પૂર્ણાવતાર તરફ	૧૩૦
૩ બે ધાર્મિક સમાજસત્તાવાદી	૧૩૭
૪ આત્મધર્મના આચાર્ય	૧૪૪
૫ અલૌકિક અવતારકાર્ય	૧૪૯
૬ એક રમણીય તત્ત્વજ્ઞાન	૧૫૫

એશિયાના ધર્મદીપકો

[૧] ધર્મ અને સંસ્કૃતિ

એશિયા ખંડ પૃથ્વી પરનો ધણો જ પ્રાચીન, સંપન્ન અને વિશાળ ભૂમિભાગ છે. અનેક મહાન ધર્મ અને અપ્રતીમ કલાઓનો પ્રાદુર્ભાવ આ ભૂમિમાં જ થયો છે, અને અહીંથી જ તે કલા અને ધર્મનો જગત પર વિસ્તાર થયો છે. અનેક પ્રખ્યાત રાજવંશોના ઉદયાસ્ત આ ભૂમિએ નિહાળ્યા છે. આ જ ભૂમિનાં સંતાનોએ ઐહિક અને પારલૌકિક વિજયો સાધી દુનિયાને મંત્રમુગ્ધ બનાવી છે.

સૈકાઓ જૂની એ ઘટના છે. ઉત્તર ધ્રુવ પાસેનું પોતાનું દિશા-ચ્છાદિત વાસસ્થાન તજી, પરાક્રમી અને પ્રતિભાશાળી આર્ય લોકો નવી દુનિયાની શોધમાં નીકળ્યા. એમનું જીવન સાહસિકતાના નાદથી ઝૂંજ રહ્યું હતું. એમનું હૃદય મહત્વાકાંક્ષાઓથી સભર ધડકી રહ્યું હતું. આ આર્યો પ્રથમ એશિયા ખંડમાં જિતર્યા. તેઓનો બીજો એક સંઘ યુરોપ તરફ વળ્યો અને એશિયાયુરોપની સરહદ પર સંચાર કરવા લાગ્યો.

આર્યોના આ મહાન સંઘને, તેમની ભાવનાને ભાવે તેવા એશિયા ખંડનો પરિચય થયો. આજુબાજુનાં સુંદર સરોવરો, ગમનચુમ્બી પર્વતમાળાઓ, સુંદર વનશ્રી, વિશાળ મેદાનો, કલકલ નાદે વહેતી મહાન

સરિતાઓ અને આ બધા પર વિતાનની જેમ શોભતા સ્વચ્છ નીલ આકાશે તેમની કદપનાને, તેમની શક્તિઓને, તેમનાં હૃદયોને આકર્ષ્યાં. આર્યોએ પોતાની પ્રતિભા અને પરાક્રમથી એશિયાને સ્વભૂમિ બનાવી. એક મહાન અગ્નિપુંજમાંથી જેમ અનેક સ્ફુલિંગો પ્રગટ થઈ વાતાવરણને તેજસ્વી બનાવે, એમ આ આર્યોની શાખાઓ જ્યાં જ્યાં ગઈ, ત્યાં ત્યાં તેમણે પોતાની મહત્તાનો પરિચય આપ્યો, તેમણે પોતાની સંસ્કૃતિ-સરિતાઓ વહેવડાવી.

એશિયા ખંડનાં ભાગ્ય એ વેળા જગ્યાં હતાં. પણ આ ખંડને એક ખીજું અહોભાગ્ય વરવાનું હતું અને તે પયગંબરોની ભૂમિ બનવાનું. સંસ્કૃતિ અને ધર્મના પ્રથમ સંદેશ આપવાનું અવતારી કાર્ય, જગતને પરમાર્થ ને ભાતુભાવની સાંકળે ગુંથવાનું મહાન પુણ્ય, આ ભૂમિને નસીબે હતું. અને તેથી જ કુદરતનો મહાન સંકેત હશે કે આ ભૂમિ પર જ જગતના મહાન ધર્મોના સંસ્થાપકો ને સુધારકોએ જન્મ લીધો, અને પોતાના જીવનનું કઠિન કાર્ય આ ભૂમિ પર જ અદા કર્યું. ઇતિહાસનાં ઉજ્જવલ પૃષ્ઠો પર એશિયા ખંડને આ રીતે અંકિત થવાનું ગૌરવ લાખ્યું. સદૃશ જગતની ધાર્મિક સંસ્કૃતિના પ્રાણસ્વરૂપ શ્રી કૃષ્ણ, ભગવાન બુદ્ધ, પ્રભુ મહાવીર, ઇશુ ખ્રિસ્ત, હજરત મહમદ (સલ) અને અષો જરથુષ્ટ્ર—આ ધર્મદીપકો એશિયાની ભૂમિના પટ પર જન્મ્યા, ને અહીંથી એમણે પોતાની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો.

આ પ્રત્યેક ધર્મદીપકો આજના તેમના નામ પર ચાલતા ધર્મથી કદાચ બાહ્ય સ્વરૂપથી ભિન્ન લાસશે, પણ આંતરદષ્ટિએ જેતાં તે બધામાં એક અવ્યક્ત સામ્ય જણાઈ આવે છે. એક યા ખીજે રસ્તે આ સર્વે ભૂતદયાના રત્નેહથી દેદિપ્યમાન છે. આ એક સામ્ય વગર પણ તેમનામાં પરસ્પર સંબંધો વધારે દૃઢ છે. બધાના તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂળતત્ત્વો કંઈક અંશે એક અને તેમનું અંતિમ પણ એક હોવાને લીધે તેમનામાં મુખ્યતઃ ધણો ભેદ નજરે પડતો નથી. શ્રી કૃષ્ણ

અને ભગવાન બુદ્ધનાં સ્વરૂપો બહારથી જુદાં લાગે છે ખરાં, પણ તેમનામાં પણ એકરૂપતા છે. બુદ્ધ જન્મ અને સંસ્કારથી હિંદુ હતા. બુદ્ધનું તત્ત્વજ્ઞાન મોટે ભાગે સાંખ્યમત પ્રમાણે છે અને ‘સાંખ્યમતનો જનક કપિલમુનિ તે હું પોતે જ છું’* એમ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે. બુદ્ધે યજ્ઞયાગ, પશુવધ વગેરે વિધિનો નિષેધ કર્યો, પરમેશ્વરના અસ્તિત્વનો વિશ્વાસ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલો પણ ઠેકાણે વ્યક્ત કર્યો નહિ, તો પણ પરમેશ્વરના દશાવતારમાં તેની ગણના કરવામાં હિંદુઓનાં મન જરા પણ કચવાતાં નથી અને તેના પર સ્તોત્રો પણ રચાય છે. ગીતગોવિંદના કર્તા જયદેવ સ્પષ્ટ કહે છે કે:—

“ નિદસિ ચઙ્ગવિધેરદ્વહ ધ્રુતિજાતમ્ ।

સદય હૃદય દર્શિત પશુઘાતમ્

કેશવધૃત વુદ્ધશરીર ! જય જગદીશ હરે ”

ભગવાન બુદ્ધ અને પ્રભુ મહાવીર સમકાલીન હતા અને તેઓના ઉપદેશમાં પણ સામાન્ય રીતે ધણું જ સામ્ય હતું. વળી ભગવાન મહાવીર કે જેઓને જૈનધર્મના ચોવીસમા તીર્થંકર માનવામાં આવે છે, તેમના પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવનો સ્વીકાર હિંદુઓ પણ કરે છે. અને જૈનોના આવીસમા તીર્થંકર શ્રી નેમિનાથ શ્રી કૃષ્ણના નાનાભાઈ હતા. ભગવાન મહાવીર એ છેલ્લા ને મહાન તીર્થંકર થયા. બુદ્ધ જે આખતમાં મધ્યમ માર્ગ સ્વીકારતા, ત્યાં તેમણે આત્યંતિક માર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું. પણ બંનેની જૂનઘણા, કૂર ક્રિયાકાંડોનો વિરોધ અને આત્માનુલક્ષીપણું તો એક જ હતું.

ધશ્વ ખ્રિસ્ત અને હજરત મહમદ(સલ.)ના પરસ્પર સંબંધમાં પણ આ નવાઈનું એક જ જણાઈ આવે છે. ધશ્વ અને હ. મહમદ(સલ.)ના માર્ગો બાહ્યદષ્ટિએ એકમેકથી કેટલાક જુદા છે. ‘જે તલવાર ચલાવશે તે, તલવારથી જ મરશે’ એમ કહી ધશ્વ ખ્રિસ્ત આત્મસંરક્ષણ માટે પણ પ્રતિકારની

* “ સિદ્ધાન્ત કપિલો મુનિ: । ” મ. ગીતા

અનિચ્છા દર્શાવે છે ! તો 'તલવારની છાયામાં જ નંદનવન છે' એમ કહી હજરત મહમદ (સલ.) ધર્મપ્રચારને માટે સમુદાય ચલાવતા નજરે પડે છે. બંનેની પ્રવૃત્તિઓમાં જે કે આ ભેદ હતો તો પણ ઇશ્વરે જ હ. મહમદ સાહેબના આગમનનું ભવિષ્ય બાખ્યું હતું, એમ માનવામાં આવે છે. ઇસ્લામ ધર્મમાંના મૂળ ચાર પયગંબરોમાં ઇશ્વરે સ્થાન છે. સ્વર્ગની મુસાફરીએ હ. મહમદ સાહેબને લઈ જતાં રસ્તામાં ઇશ્વરનું નિવાસસ્થાન આવતાં દેવદત્ત જેષ્ઠામ્ભે હ. મહમદ સાહેબને ક્ષણભર થોભાવી કહ્યું: 'જુઓ, આ ઇશ્વરનું રહેઠાણ. અહીં નમન કરીને આગળ વધીએ.' હ. મહમદ સાહેબે પણ ભક્તિભાવથી નમન કર્યું. આદમ (એડમ), ઇબ્રાહિમ (એબ્રેહામ), ડાવિદ (ડેવીડ), મુસા (મોઝેસ) વગેરે ઇસ્લામી પુરાણપુરુષો મુખ્ય ખ્રિસ્તી પુરાણમાં પણ છે, એ પ્રસિદ્ધ જ છે.

એટલું જ નહિ પણ નવો ધર્મ સ્થાપવાની પૂર્વ તૈયારીઓ કરતાં હજરત મહમદે (સલ.) વિચારમાં જે કાળ વ્યતીત કર્યો, તેમાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના જ્ઞાનની ધણી સહાય મળી. એક બાજુએ વહેવારને માટે દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં ફરતાં ફરતાં ધણા ખ્રિસ્તી પંડિતો સાથે પરિચય થયો. બીજી બાજુએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો જાણકાર વરાકા તેમની પ્રથમ પત્નીનો સગો હોવાથી તેની સાથે વિચારવિનિમય કરતાં હજરત મહમદ (સલ.)ને ખ્રિસ્તી ધર્મના જ્ઞાનની માહિતી મળી. આ કારણે હજરત મહમદ (સલ.)ના ઉપદેશ તરફ આરીકામ્ભી જેતાં કેટલેક ઠેકાણે ઇશ્વરનાં અને તેમનાં તસ્વોમાં સરખાપણું દેખાઈ આવે છે,

અપો જરથુષ્ટ્રનો ધર્મ પ્રાચીન આર્યધર્મને મળતો છે. આર્યોમાંના જ કેટલાક ઇરાનમાં ગયા અને ત્યાં વસ્યા. ત્યાં પોતાનો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પ્રસ્થાપિત કર્યા. પ્રાચીન આર્યો સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ, અગ્નિ વગેરેને પરમેશ્વરી વિભૂતિ માનતા, તે જ પ્રમાણે પારસી ધર્મમાં પણ માને છે; વિશેષે કરીને અગ્નિપૂજા અને જનોઈ એ આર્યધર્મ માફક જ જરથોસ્ત ધર્મમાં પણ છે. ઇન્દ્રાદિ દેવોને લલસાવનારો આર્યધર્મમાંને

સોમરસ અને જરથોસ્ત ધર્મમાંનું પૈય 'હઓમ' એ બંનેમાં સામ્ય દેખાઈ આવે છે. હવે તો ભાષાશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ ફારસી અને વૈદિક શબ્દોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને જરથોસ્ત અને આર્યસંસ્કૃતિમાંનું સરખાપણું ચોક્કસ રીતે બતાવી આપ્યું છે. ઇતિહાસના જ્ઞાતાઓની એ વાત તો આજે જાણીતી છે, કે જ્યારે ભરતભૂમિમાં ભગવાન યુદ્ધ અને પ્રભુ મહાવીર ઉપદેશ કરતા હતા, ત્યારે અષો જરથુષ્ટ્ર પણ ધરાનની ભૂમિને પોતાની વાણી-સુધાથી સીંચતા હતા.

ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે પારસી ધર્મનો પરિચય પણ જૂનો છે. જરથોસ્ત ધર્મની પહેલાં જ ફારસી લોકોનો ખ્રિસ્તી લોકો સાથે સંબંધ જોવામાં આવે છે. જેરુસલેમનું પવિત્ર મંદિર ધરાનના કાયરસ બાદશાહે બંધાવ્યું એમ ખ્રિસ્તી લોકો માને છે. યાહુદીઓના કેટલાક પયગંબરોને પ્રાચીન ધરાનીઓ સારું માન આપતા. આગળ ઉપર અષો જરથુષ્ટ્રે પોતાનો ધર્મ પ્રસ્થાપિત કર્યા પછી તેમાંનાં ઉદાત્ત તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એમ ગ્રીક અને રોમન તત્ત્વવેત્તાઓને લાગ્યું અને અષો જરથુષ્ટ્ર એક મહાન વિચારવંત છે એમ કહી તેઓ તેમને માન આપવા લાગ્યા. આ બાબતો જોતાં ખ્રિસ્તી અને પારસી ધર્મ એકબીજાને સારી રીતે પિછાનતા હતા એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ ઉપરથી પ્રસ્તુત ધર્મસંસ્થાપકોના અને તેમના ધર્મોના અન્યોન્ય સંબંધ જણાઈ આવશે. આ મુખ્ય ધર્મોમાંથી અનેક પંથો નીકળ્યા. એશિયા ખંડમાં આજ સેંકડો ધર્મો અને દર્શનો પ્રચલિત છે, તો પણ પ્રસ્તુત ધર્મો અન્યોન્ય-સંબંધી હોઈ તેમાંના દરેકને સ્વતંત્ર સંસ્કૃતિ છે.

ધર્મસંસ્થાપનામાં કારણ થનારી સ્કૂર્તિ એકલાં વેદાન્ત અને નીતિને જ જન્મ આપે છે એમ નથી, પણ તે સંસ્કૃતિનાં બીજાં અંગોનો પણ વિકાસ કરે છે. વાહ્યમય, સંગીત, શિલ્પ વગેરે ઉપર ધર્મના વિશિષ્ટ તેજની છટા દેખાય છે. દરેક માનવજાતમાંના ગુણોનું આવિષ્કરણ તે તે ધર્મમાંનાં વિશિષ્ટ ભૂજતત્ત્વોને અનુસરીને થાય છે;

કારણ કે સમાજની રચના જ કેવળ ધર્મના પાયા પર થાય છે. જેવી રીતે તૈયાર કરેલી કમાન ઉપર લતા ફેલાય છે અને તેના પર સ્થળે સ્થળે પુષ્પો ખીલે છે તે જ પ્રમાણે ધર્મતત્ત્વોનો આધાર લઈ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય છે અને તેમાં વિવિધ સુંદર કલાઓનો જન્મ થાય છે.

ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું એવું અભેદ જોડાણ છે. ‘અમિતીઠે પુરોહિતમ્’ એવા સ્વર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના મુખે સંભળાય કે તરત જ હવિદ્રવ્યોની વાસ આવવા લાગે છે, ધુમાડાથી પીડિત દષ્ટિવાળા પુરોહિતોનો જમાવ દેખાવા લાગે છે : અને ઉત્તમ વાતાવરણમાં મન સંચાર થવા લાગે છે. સભ્યદ્રિના દુર્ગમ ઉદરમાં શિલ્પકળાના મૂર્તિમંત આદર્શ સમે સુંદર અને પ્રશાન્ત બૌદ્ધવિહાર જોઈએ એટલે એક જાતનું નિર્વેદનું અને ગંભીરતાનું આવરણ મન પર પ્રસરે છે. સમેતશિખર, પાવાપુરી, શત્રુંજય ને ગિરનારનાં સુંદર પર્વતમાળ પર સ્થિર થયેલાં, અબ્રજાયાની અંદર દેવવિમાન જેવાં દેખાતાં જૈન મંદિરોને જોતાં અહિંસાના એ મહાન ધુરંધરની યાદ આપોઆપ જાગી આવે છે. તેવી જ રીતે રવિવારે સવારે ખ્રિસ્તી દેવળ પાસેથી જતાં જે શાન્ત, પ્રેમાળ સૂરમાં ગવાતી સામુદાયિક પ્રાર્થના સંભળાય છે તે સાંભળી કયા બ્રહ્માળ મન પર વિશ્વખંધુત્વનું અને ઇશ્વરભક્તિના સંદેશાનું પ્રતિબિંબ નહિ દેખાય ? તેમજ બીજો દાખલો લેવો હોય તો ઇસ્લામી ધર્મ અને સંસ્કૃતિના પિરામીડને પ્રદક્ષિણા કરીને ઊંટ પરથી જતા એકાદ કાફલાનું ચિત્ર જુઓ ! ‘અસ્લાહો અકબર’ની યુલંદ અવાજે બોલાયેલી એ ગંભીર પ્રાર્થના સાંભળો, અગર તો દિલ્હીની બાદશાહી શિલ્પની પ્રતિક સમી મસ્જિદમાં થતી પરમપ્રેરણીય નમાઝનું દ્રશ્ય જુઓ. ઇસ્લામની શક્તિ અને ભક્તિનું એ કેવું તાદશ્ય ચિત્ર ખડું કરે છે ! સારાંશ એ જ કે સંસ્કૃતિમાંના આદર્શો તે ધર્મનું તેજ લઈને પેદા થાય છે.

પણ જે ધર્મના પાયા પર આ બધી રચના છે, એને જગત કેવી રીતે સ્વીકારે છે, તે પ્રથમ જોઈ લઈએ.

[૨] ધર્મનું આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ

ધર્મવિષયક પ્રશ્નોની ગંભીર ચર્ચા શરૂ થાય છે, અમારા એક નૂતન વિચારવાદી મિત્ર ઉપહાસપૂર્વક કહે છે કે, “અરે! મરણતોલ થઈ પડેલા એ ધર્મને ઓકસીજન આપી જીવતો રાખવા તમે કેમ યત્ન કરો છો?!” આધુનિક આધિભોતિકવાદીઓની ધર્મ સંબંધી કેવી વૃત્તિ છે તે આ શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે. એમ કહે છે કે મોસ્કો શહેરમાં મોટી મોટી ઇમારતો ઉપર ‘ધર્મ એ અશીલુ છે’ એવું કાર્લ માર્ક્સેનું વચન આકર્ષક અને મોટા અક્ષરોથી લખેલું હોય છે. સમગ્ર માનવસમાજની ઘટનામાં પૂર્ણ રીતે પરિવર્તન થવું ઘટે, એવો જોમનો આગ્રહ છે તેમને પહેલાં ધર્મ નાબૂદ થવો જોઈએ એમ લાગે છે. આધુનિક જગતની ધર્મ-નિકંદનની ચળવળ વધારે અને વધારે ફેલાતી જશે એ ઉધાડું છે.

એમ છતાં “ધર્મો નિત્યઃ સુખદુઃખે ત્વન્નિત્યે” એ સનાતન વચન ખોડું થશે કે કેમ એવો ડર કોઈને લાગતો હોય તો તે માત્ર નિરાધાર છે. કારણ કેવળ વર્તમાનકાળ આપણી નજર સામે હોવાને લીધે હાલની ગરબડો અપૂર્વ છે એમ આપણને લાગે છે, પણ તે ભૂલ છે. માનવી સમાજનો પ્રવાહ કેટલોક વખત વહેતો રહ્યા પછી તેનું નિર્મળપણ દૂર થઈ તેમાં મેલ એકઠો થાય છે અને તે અસહ્ય થાય છે ત્યારે

વિચારવંત પુરુષો જન્મ લઈ તે કચરો કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કરે છે. એવાઓના આચારવિચાર ક્રાન્તિકારક હોવાને લીધે તેઓ જનતાને અધર્મી અને સમાજશત્રુ લાગે તો તેમાં નવાઈ નથી. હાલમાં ધર્મ-વતાર તરીકે જગતમાં જેમનું પૂજન થાય છે તે બુદ્ધ, મહાવીર, ઇશુ, મહમદ, જરથુષ્ટ્ર વગેરે પ્રેષિતોને તેમના વખતના પુરાણ મતવાદીઓએ ત્રાસ નહોતો દીધો? આજે ધર્મનો કદો વેરી કાર્લ માર્ક્સ વખત જતાં અવતારી પુરુષ ગણાશે, એ આજે જ તેની વિભૂતિપૂર્ણ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. સારાંશ કે યુગેયુગે સંભવ પામતા ક્રાન્તિકારક પુરુષો પ્રતિક્રિયા તરીકે ચાલુ ધર્મ વિરુદ્ધ બંક ઊઠાવે છે, અને તેમના ક્રાન્તિકારક વિચારોની પડખમ દુનિયા પર સંભળાય છે, એ સાચું છે, તો પણ શાશ્વત જીવી ધર્મતત્ત્વોને તેથી આંચ પહોંચતી નથી. ઊલટું તેઓની શુદ્ધિ થઈ તે વધારે તેજસ્વી બને છે. 'નિત્ય' એમ માનવામાં આવતો જે ધર્મ તે આ ધર્મતત્ત્વો જ છે.

ધર્મ એ કંઈપણનું મૂળ શોધીએ તો આપણને છેક માનવ સમાજની પ્રથમાવસ્થા સુધી પહોંચવું પડશે. જનાવરોની સ્થિતિમાંથી નીકળી મનુષ્યપણાનો જરાક પ્રાદુર્ભાવ થયો કે તરત જ ધર્મવિષયક કંઈપણનો ઉદય થયો હોય એમ દેખાઈ આવે છે. અને આનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એટલે આપણા જગત પરની જે જંગલી જાતોએ જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ હજી સુધી ચાખ્યું નથી, તેમનામાં પણ ધર્મ આડકતરી રીતે ચાલુ છે, એથી દેખાઈ આવશે. તેમને તેમની પહાડમાંની ગુફાઓનું ઉત્તમ કોતરકામ કરતાં ન આવડે પણ પર્યટનોનાં ખડખડાં હથિયારો બનાવતાં આવડે છે. રાગરાગિણીઓ ગાઈ નાદસાગરની મધ્ય સુધી જતાં તો નહિ, તો પણ ચામડાનાં બનાવેલ વાદ્યો ઉપર જંગલી સૂર કાઢી તેમાં એકરસ થતાં આવડે છે. તેમજ ધર્મનું અંતિમ, શુદ્ધ અને પરમ મંગલ દર્શન તેમને થયું ન હોય તો પણ તેમની ગાંડી શ્રદ્ધા જંગલી રીતે દેવતાઓની ઉપાસના તો કરતી જ રહે છે.

જંગલી અવસ્થાનો આ ધર્મ હંમેશાં બચમાંથી જ ઉદ્ભવે છે.

મેઘધનુષ્ય, વીજળીના ચમકારા, વગેરે પંચ મહાભૂતોની રમ્ય ગંભીર લીલા જોઈ આશ્ચર્ય અને ભયથી તેમનું જંગલી મન ગાંડું થઈ જાય છે અને આમાંના દરેક ચમત્કારનો કોઈ એક અવ્યક્ત જનક હોવો જોઈએ એમ તે માનવા લાગે છે. આવી રીતે જુદા જુદા દેવતાઓ ૩૬ થાય છે. વળી આ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરી લેવા તેઓ મથે છે. એ એની રીતે કવિતાઓ બનાવે છે, ઉપાસના કરવાની રીત નક્કી કરે છે; અને તેમનો કોપ ન થાય તે માટે પોતાના પર કેટલાક વિશિષ્ટ નિયમોનું સ્વામિત્વ સ્વીકારે છે. દેવત્રિપયક કલ્પનાઓ એ તેઓનો વેદાન્ત છે અને આ નિયમો એ તેઓનો આચારધર્મ છે.

સાધારણ રીતે ધર્મની ઉત્પત્તિની કથા આમ કહી શકાય. માનવી જેમ જેમ ઉન્નત થતો ગયો, અને જેમ જેમ અલૌકિક પ્રતિભાવાળા અને સાક્ષાત્કારવાળા પુરુષો પેદા થતા ગયા, તેમ તેમ ધર્મ અને નીતિ પણ ઉદાત્ત, વ્યાપક અને સૂક્ષ્મતર થયાં. પછી ધર્મની રચના ભયના પાયા ઉપર ન થતાં ભક્તિના પાયા ઉપર થવા લાગી દેવતાઓનું અનેકત્વ નાશ પામી એક સર્વશક્તિમાન જગન્નિયંતાનો સાક્ષાત્કાર થયો. સૌથી વિશેષ વાત તો એ કે આપણે પણ તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે પરમેશ્વરનું પરમપદ મેળવી શકીશું એની જાણ માણસોને થઈ. આ સાયુજ્ય મુક્તિ આપનાર તે જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આવી રીતે ધર્મના વિકાસનું દ્રૂંકમાં દિગ્દર્શન કરી શકાશે.

આ શ્રેષ્ઠ ધર્મ બહુ જ પ્રાચીન કાળથી હયાતિમાં આવેલો છે. તો પણ ત્રણસો ચારસો વર્ષ પૂર્વે યુરોપ ખંડમાં જે મોટી ક્રાન્તિ થઈ જે નવી શોધો થઈ, આધિભૌતિક બળેડાઓના જે નવા સિદ્ધાંતો પ્રસ્થાપિત થવા લાગ્યા, તેણે ધર્મને જગત્સરસ્ત આઘાત પહોંચાડ્યો. જળ, સ્થળ અને અંતરાળમાં પોતાને અનિરુદ્ધ સંચાર કરતાં આવડશે એવાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં. નવાં નવાં સુખસાધનો નિર્માણ કરી પોતે જુલોકને સ્વર્ગનું રૂપ આપી શકશે એવો વિશ્વાસ તેને થવા લાગ્યો, અને પંચ મહાભૂતોને આપણે જોઈએ તેવી રીતે અંકુશમાં રાખી શકીશું,

એવો અહંકાર તેઓનામાં ઉત્પન્ન થયો. બુદ્ધિ તથા તર્કનું જોર વધ્યું. ને શ્રદ્ધાની પકડ ઓછી થતી ગઈ; પરિણામે પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિની મોહજાળમાં સપડાયેલી મનુષ્યની પ્રતિભા અવ્યક્ત, અચિંત્ય એવી વાતોનો વિચાર કરતી બંધ થઈ. નિરીશ્વરવાદ, જડવાદ વગેરેનો ઉદય આ જ વખતે થયો.

ભૌતિકશાસ્ત્રો જેમ જેમ પૂર્ણતાએ પહોંચવા લાગ્યાં; ઊંડું સંશોધન અતિશય થયું, માનવનું સામર્થ્ય પારવિનાનું વધ્યું તેમ તેમ જડવાદ અને નિરીશ્વરવાદની વિરુદ્ધ પવન વાવા લાગ્યો. કારણ કે વધારે સંશોધનથી મનુષ્યનું જગત વિષેનું કુતૂહલ ઓછું ન થતાં વધવા જ લાગ્યું. પણ આ જડવાદીઓને એકાએક કોઈ અદૃશ્ય શક્તિની ઓળખ થઈ. ‘ટયુટાનિક’ જેવી રાક્ષસી નૌકા એકાદ દિમગિરિનો સહજ સ્પર્શ થતાંની સાથે જ તૂટી જવી અગર તો સુંદર શિલ્પકારે શણગારેલું શહેર ધરતીકંપથી ઊંજાલિત થઈ જવું એ જોઈ, મનુષ્યને પોતાના પંશુપણાની અને નિર્સર્ગના સામર્થ્યની જાણ થવા લાગી. દૂરબીનની સહાયથી અંતરાલનો દેખાવ કાંઈક જોઈ શકાશે ત્યારે દરિયા ઉપર એકાદ સૂકાયેલું લીંબુ તરે તે પ્રમાણે અનંત આકાશમાં આપણી આ પૃથ્વી તરે છે એ જાણી નિર્સર્ગના બહોળા સ્વરૂપની એમને કલ્પના થઈ.

પરમેશ્વરની જગા નિર્સર્ગે લીધી. આખા વિશ્વમાં એક જાતનું સરખાપણું દેખાવા લાગ્યું. ભૌતિકશાસ્ત્રના પંડિતો પણ શ્રદ્ધાળુ નજરે જગતચક્ર તરફ જોવા લાગ્યા. ફક્ત નિર્સર્ગની જુદી જુદી શક્તિઓને પોતાની સુખસગવડો માટે જ કામે લગાડવી એટલું જ તેમનું ધ્યેય રહ્યું નહિ. વિખ્યાત હિંદી શાસ્ત્રજ્ઞ સર જગદીશચંદ્ર બોઝ કહે છે: “વિશ્વના બહારના સ્વરૂપમાં અને વિવિધતામાં એક જ તત્ત્વ સમાયેલું છે, એ જોઓ જાણી શકશે તેમને જ અંતિમ સત્ત્વની પ્રાપ્તિ થશે. બીજાઓને નહીં.” x જર્મનીના ભૌતિક મહર્ષિ પ્રો. એલ્બર્ટ ઇન્સ્ટાઇન,

x જગદીશબાબુના સુંદર લાપણુનો આ વિસ્તૃત ઉતારો આપું છું:—

“It was when I came upon these selfmade records and

પ્રો. ઇવિંગ, પ્રો. હોલ્ડેન, હિંદી શાસ્ત્ર સર પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય વગેરે માણસો આ વિચાર પ્રણલિકાના પ્રવર્તક છે.

ધર્મની ઉત્પત્તિથી માંડીને તેનો વિકાસ અને તેનામાં થયેલા ફેરફારો જોતાં આપણે છેક આજના સમય સુધી આવી પહોંચ્યા.

આજનો કાળ આપણે બુદ્ધિપ્રામાણ્યનો અને આધિભૌતિકવાદનો માનીએ છીએ. આધિભૌતિક શાસ્ત્ર અને ધર્મને પરસ્પર વિરોધ નથી, એ સત્ય ડૉ. જી. બી. એસ. હોલ્ડેન નામના સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ શાસ્ત્રજ્ઞ સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે. પ્રો. હોલ્ડેન એ સન્માન્ય શાસ્ત્રજ્ઞ છે. તેમનું સંશોધન કાર્ય ઊંચા દરજ્જાનું છે, એટલું હોવા છતાં તેમણે ધર્મની જરૂરિયાતનું હમેશાં સમર્થન જ કર્યું છે. હમણાં જ તેમણે આધિભૌતિકવાદ (Materialism) નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમાં તે કહે છે: “ઊંચા શાસ્ત્રજ્ઞાનના નામ નીચે ધાર્મિક કલ્પનાઓનો નાશ કરવો મને પસંદ નથી. હાલના વખતમાં ધર્મની જેટલી જરૂર છે તેટલી આ પહેલાં કોઈ વખત નહોતી. આપણા જીવનમાં જ તેનો અંતર્ભાવ છે.” * આટલા અદ્વાળુ હોવા છતાં હોલ્ડેન સાહેબ ખોટી ધર્મમાન્યતા અને ચમત્કારોની વિરુદ્ધ છે. કોઈ ઠેકાણે એકાદ વસ્તુ એકદમ નિર્માણ થવી

perceived in them one phase of pervading unity that bears within it all things: the mote that quivers and ripples on light, the teeming life upon our earth, and the radiant suns that shine above us—it was then that I understood for the first time a little of that message proclaimed by my ancestors on the banks of the Ganges, thirty centuries ago.”—J. Bose.

* “I have no sympathy with mere destruction of religious beliefs in the name of superior & scientific knowledge... Religion is perhaps more needed at the present time than ever before. It is implicit in our very being”—Haldane.

અથવા ધર્મના પ્રભાવથી અસાધ્ય એવો રોગ તે જ ક્ષણે મટી જવો એ વાતો તદ્દન કાલ્પનિક છે, એમ તે કહે છે. પણ રોજના જીવનમાં એટલો બધો કચરો ભેગો થયો છે કે ઉચ્ચ વાતો માટે સ્વર્ગ વગેરે કાલ્પનિક સૃષ્ટિ નિર્માણ કરીને માણસને પોતાનું સમાધાન કરી લેવું પડે છે. એ પ્રમાણે તે આ વાતની ઉત્પત્તિની મીમાંસા કરે છે. વિદ્વાન હોલ્ડેનના મત પ્રમાણે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિશ્વની ઉત્પત્તિસ્થિતિનો અર્થ કરવો એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

હોલ્ડન સાહેબ કહે છે : ‘પરમેશ્વર એ કલ્પના રાષ્ટ્રોને એકઠા કરી એક સર્વવ્યાપી સંસ્કૃતિ સ્થાપવાને મદદ કરે છે. અને આ એકીકરણ પર ધાર્મિક માન્યતાનો સિક્કો પડે એટલે, તે સંસ્કૃતિને મજબૂતી આવે છે.’* પણ આવી સર્વરાષ્ટ્રીય ધાર્મિક માન્યતા કેવી રીતે મેળવવી એ એક પ્રશ્ન છે. કારણકે દરેક રાષ્ટ્ર પોતાના ધર્મોનું અભિમાન રાખવાનું જ. દરેક રાષ્ટ્ર સહિષ્ણુ અને નિરાભિમાની થાય ત્યારે જ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવે. આ મુશ્કેલીનો રસ્તો કાઢવા ઉદાર વિચારના લોકોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ડૉ. હોલ્ડેને સૂચવેલી એક યોજના સર્વમાન્ય થાય એમ છે. બધાં વાહુમય અને કલાની મીમાંસા છૂટથી કરવી તે એવી કે દેવતા વિષેની અગર બીજી આસ્તિકવાદની કલ્પનાઓ છોડી દઈ ફક્ત બધા ધર્મોની આધ્યાત્મિક બાજુ જ વિચારમાં લેવી. એવી રીતે મતભેદનાં કારણો બહુ થોડાં રહેશે અને બધાં રાષ્ટ્રોને માન્ય અને ફાયદાકારક થાય એવો ધર્મ નિર્માણ કરી શકાશે. આજે દુનિયાભરમાં શાંતિ સ્થપાય તે માટે જે લોકોના અને સંસ્થાઓના પ્રયત્ન ચાલી રહ્યા છે, તેમણે આ દિશામાં કામ કરવું એવો ડૉ. હોલ્ડેનનો અભિપ્રાય છે. આ પ્રમાણે એક ધર્મપ્રવીણ શાસ્ત્રજ્ઞનો મત છે. તેના મુદ્દા એટલા વિચારવાલાયક

* “...The person of God binds nations together in a common civilization and the definite religious recognition of this bond gives strength to it”—Haldane.

અને સર્વવ્યાપી છે કે તેના પર જ આપણું વિવેચન શરૂ કરવું યોગ્ય ગણાયે.

બ્યક્તિ કે રાષ્ટ્ર શ્રદ્ધાના જોર પર જીવે છે અને શ્રદ્ધાથી મજબૂત થાય છે. જ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે શ્રદ્ધામાં ફેર થતો જશે એ સાચું છતાં ગમે તે રૂપમાં શ્રદ્ધા કાયમ રહેશે જ. પરમેશ્વરની કલ્પનાને શ્રદ્ધાના જ્ઞાને દૂર કરી પણ તેને બદલે નિર્સર્ગપૂજા શરૂ થઈ. ધર્મશ્વર અગર નિર્સર્ગ આ બે શ્રદ્ધા રાખવાલાયક વસ્તુઓ ઉપરાંત સંસ્થા, સમાજ, માતૃભૂમિ, માનવતા વગેરે બીજા અનેક ધ્યેયોની ઉપાસના ચાલુ થઈ. પરમેશ્વર અથવા ગમે તે ધ્યેયની અનન્ય ભાવથી ભક્તિ કરીએ એટલે એનું આધ્યાત્મિક ફળ તો એક જ મળવાનું. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જનક વિદેહી, જગતના કલ્યાણ માટે પ્રાણ ત્યાગ કરનાર ધન્ય માતૃ-ભૂમિના કલ્યાણ માટે આખી જિંદગી સુધી લડનાર જોસેફ મેઝેની, ગુલામગીરી સામે લડતાં લડતાં પ્રાણ ત્યાગ કરનાર હુતાત્મા અબ્દામ લિકન, વગેરે જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોમાં જુદાં જુદાં ધ્યેયો માટે લડનારા આ બધા પ્રસિદ્ધ પુરુષો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એક જ યોગ્યતાના ગણાય છે. કારણ કે પરમેશ્વર એ કલ્પના જ બધા ઉચ્ચ ધ્યેયોની એક મૂર્તિ કરી બનાવેલી છે:

હિંદુ ધર્મ:—પરમેશ્વર એટલે સત્ત્વ, સત્ય અને આત્મા છે.

બૌદ્ધ ધર્મ:—શાશ્વત શાંતિ એ જ પરમેશ્વર.

જન ધર્મ:—નિર્મળ આત્મા એ જ પરમાત્મા.

ખ્રિસ્તી ધર્મ:—પરમેશ્વર પ્રેમ સ્વરૂપ છે.

મુસલમાન ધર્મ:—પરમેશ્વર એક છે. શક્તિ અને ન્યાયબુદ્ધિ એ તેનું સ્વરૂપ છે.

જરથોસ્તી ધર્મ:—પરમેશ્વર એટલે તેજ અને સત્ય.

આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવાને હરકત નથી કે પરમેશ્વર એ કેટલું કલ્પના કાઢીને માન્ય ન હોય તો પણ સત્ય, પ્રેમ, શક્તિ, ન્યાય-બુદ્ધિ વગેરે દૈવી ગુણોનો તે આદર કરશે.

તેથી જમતનો એક સર્વવ્યાપી ધર્મ થવાને ધર્મશ્વરવાદની અથવા

ધાર્મિક કલ્પનાઓની અડચણ આવે તેમ નથી. ખુદ પોતે નિરીક્ષવાદી હતા, તો પણ મહાન ધાર્મિક પુરુષોમાં તેમની ગણતરી થાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મની પુનરુત્થાન વગેરે કલ્પના ન માની શકાય તેવી કોઈને લાગતી હોય પણ ઇશ્વરનું આદર્શભૂત જીવન સર્વને વંદનીય લાગશે. આ ઉપરથી ધર્મ એ ચીજ નરી શ્રદ્ધા રાખવાલાયક સમજૂતી પર રચાયેલી નથી, એમ ઓખખું કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી.

તો પછી ધર્મની વ્યાખ્યા શી? ખરું કહીએ તો ધર્મની વ્યાખ્યા દુઃકમાં આપવી અશક્ય છે. તો પણ તેનું સ્થૂળ અને વ્યપક સ્વરૂપ દુઃકમાં કહી શકાશે. મનુષ્યને પોતાનો પૂર્ણ વિકાસ થવા 'અબ્યુદય' અને 'નિઃશ્વેયસ' એટલે આ લોકમાં ઉત્કર્ષ અને પરલોકમાં મુક્તિ એ બે વાતો મળવી જોઈએ. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન પણ આ જ વાત સમજાવતાં કહે છે : "સમાજનો સભ્ય અને વ્યક્તિ : આ બેઉ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું શીલ બતાવવા જે જ્યેષ્ઠો તથા હેતુ, જે સંસ્થાઓ અને સંસ્કાર કારણભૂત થાય છે તે બધાનો 'ધર્મ' એ નામમાં સમાવેશ કરી શકાય. ધર્મ એટલે આ લોકમાં સુખ અને પરલોકમાં મુક્તિ એ બેવડા હેતુથી પાળવાનો સારા આચારનો નિયમ છે."*

આ વ્યાખ્યા સાથે ઘણું કરીને કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાન અગર ધર્મનો વિરોધ થાય એમ લાગતું નથી. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે મુખ્ય ધર્મનાં સર્વસામાન્ય નીતિતત્ત્વો વીણીને તેને જોડી દઈએ અને ચાલુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના તેજથી ધર્મની કલ્પનાના ઉડા ભાગોને ખુદલા કરીને સ્પષ્ટ કરીએ તો બુદ્ધિવાદી નવી દુનિયા ખાત્રીથી આ જગત-ધર્મ તરફ જશે. શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનો આવો સરખો અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર થિયોસોફિકલ સોસાયટી જેવી સંસ્થા ઉદય પામવી એ એક પ્રસાદચિહ્ન જ છે.

* It stands for all those ideals and purposes, influences & institutions that shape the character of man both as an individual and as a member of society. It is the law of right living, the observance of which secures the double object of happiness on earth & salvation—S. Radhakrishnan.

“ઈમીનિયેટ ફ્યુચર” “Immediate Future” નામના મોતાના સુંદર પુસ્તકમાં ડોક્ટર એની એસ્ટે જુદા જુદા સુખ્ય ધર્મોએ દુનિયાના આત્મિક જીવનના કયા કયા ભાગ પ્રકાશમાં આણ્યા, એનું ટૂંકમાં સારું વિવેચન કર્યું છે. મનુષ્યને તેના પરમેશ્વર સ્વરૂપની જાણ હિંદુ ધર્મે કરી આપી. જ્ઞાન અને સુવિચારનો કંડાર બૌદ્ધ ધર્મે જગતને સોંપ્યો. પવિત્ર જીવન અને શુદ્ધ વાતાવરણની મોટાઈ પારસી ધર્મે બતાવી. અને ખ્રિસ્તી ધર્મે માણસને શ્રેષ્ઠતાની શિખામણ આપી સ્વાર્થત્યાગનો પાઠ ભણાવ્યો. તેમજ ઈસ્લામી ધર્મની આત્યંતિક નિષ્ઠા લાઈએ એટલે બધા ધર્મોનો સાર આવી જાય.

સર્વ આંતરરાષ્ટ્રીય ધર્મની સંસ્થાપના કરતી વખતે આજ સુધીના ઇતિહાસમાંના જ્ઞાનભંડારનો છૂટથી ઉપયોગ કરી શકાશે. એટલા માટે જ ઇતિહાસ બનાવનાર મહાપુરુષોનો તેમના જીવન સહિત પરિચય કરવો જરૂરનો છે. અખંડ દીપ પ્રમાણે કાયમ રહેતા તેમના ચરિત્રોથી જ જગતનો માર્ગ આજ સુધી ઉજળો થતો આવ્યો છે. તેમનો ઉચ્ચાર એટલે જ પરમેશ્વરે મનુષ્યના ખાસ પ્રશ્નોનો આપેલો જવાબ. તેને જ આપણે ધર્મ કહીએ છીએ. x તેમના ઉપદેશ એટલે ફક્ત ભાષાનો વિલાસ નથી, પણ તેમના આચારનું પ્રતિબિંબ છે. કર્મ-યોગનું વિધાન કરનારે શ્રીકૃષ્ણે નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી કૃત્યો કેમ કરી શકાય તે બતાવ્યું. જગત દુઃખથી ભરેલું છે એટલું જ કહીને જીવ-મહાવીર સ્વસ્થ રહ્યા નહિ, પણ તેમણે અપાર વૈભવ અને સંસાર સુખનો ભર જીવાનીમાં ત્યાગ કરી, ધર્મોપદેશમાં વિરક્ત વૃત્તિથી જિંદગી પૂર્ણ કરી. આત્માની ઉન્નતિ માટે આત્માની પિછાણ કરવી પડશે, ને તે માટે વિકટ પરિસ્થિતિનો સામનો કરતાં પણ પ્રજા મહાવીર ન હોઈ.

x Religions in the plural mean God's answer through men in whom divinity shines out more than in their fellows. His answer to the search of man after himself.

—Annie Besant

ક્રિષ્ણિસ્ત અને અષો નરથુરદે તો સ્વાર્થત્યાગનો દાખલો એસાડતાં પ્રાણની પથ્થુ પરવા કરી નહિ. પોતાના ધર્મવિચારો માટે હજારત મહામહે (સહ) બંગલી જમાતનો હા ઉપરાંત ત્રાસ વેડ્યો. સારાંશ કે ઉપદેશ અને આચરણ એ બન્ને હૃદયથી ચરિત્રો અભ્યાસ કરવા લાયક છે.

વધતી જતી શૌધથી, પ્રવાસનાં ઝડપી સાધનોથી અને જાદુમનના પ્રસારથી દુરદુરના દેશો પાસે આવતા બન્ય છે. રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્રની સીમારેખા માત્ર નામની જ રહી છે, સાંસ્કૃતિક વિચારની શ્રેવડદેવડ બધે જ શરૂ થઈ છે. સર્વ રાષ્ટ્રોનું એકીકરણ કરવાની કલ્પનામાંથી જ રાષ્ટ્રસંધની યોજના બહાર પડી છે. સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય બાબતોને આવું આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થવું હોવાથી ધાર્મિક જીવનનો વિચાર માત્ર સંકુચિત બુદ્ધિથી કરવો યોગ્ય ગણાશે નહિ. જુદા જુદા દેશોમાં અને ધર્મોમાં પ્રતિભાશાળી મહાત્માઓ જન્મ્યા છે અને તેમના ઉપદેશ પથ્થુ બહુ મૂલ્યવાન છે.

દોષરહિત અને શ્રદ્ધાળુ બુદ્ધિથી અભ્યાસ કરવો અને યથા-શક્તિ તે પ્રમાણે આચરણ કરવું એ શ્રેષ્ઠ જીવન તરફ લઈ જનાર માર્ગ છે. ઉચ્ચ વાતો સાથે આદર બુદ્ધિથી તન્મય થયા વગર આપણો વિકાસ થતો નથી, એ યાદ રાખવું જોઈએ. આજે મહાત્મા ગાંધી, ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, મિ. સી. એફ. એન્ડ્ર્યુઝ, મૉ. રામાં રાલાં, મિ. એચ. જી. વેલ્સ વગેરે મહાત્માઓ અને વિચારવંત પુરુષો સહિષ્ણુતાની અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રેમભાવની શિખામણ આપે છે. આવે વખતે મહાત્મા ગાંધીના કલા પ્રમાણે: “બધાના ધર્મ જુદા હોય, તો પથ્થુ એક ઝાડનાં પાંદડાં જુદાં જુદાં હોવા છતાં જેમ આપણે એક જ ઝાડનાં પાંદડાં છીએ એમ માની સાથે રહે છે, તે પ્રમાણે રહેવાની આપણે મહત્વાકાંક્ષા રાખવી જોઈએ.” આ બધાં રાષ્ટ્રોની શાંતિ તે જ આપણી શાંતિ; બધા માનવોનું સુખ તે જ આપણું સુખ અને આખા જગતનો ઉદાર એ જ આપણો ઉદાર એ એકવાર સમજાયું એટલે સર્વત્ર આનંદનું સામ્રાજ્ય શરૂ થશે.

[૩] અવતાર

ગિરિશિખર પરથી ધૂધુ અવાજ સાથે ધસમસ્યા આવતા, શીલોના મહાન સમૂહ સાથે લાડી ગિરિકંદરામાં વહી જનાર મહાન જલપ્રપાતને કદી નિરખ્યો છે ? એને નિરખીને એક લબ્ધ શામાંય અનુભવ્યો છે ? એનું આંતર સ્વરૂપ નિરખવા દિલ ઉન્મત્ત થયું છે ? લબ્ધ છતાં કેવું અગમ્ય ! ધર્મપ્રાણ અવતારી પુરુષોનું જીવન કંઈક આવું હોય છે. એ ગંભીર જલધોધને કાળમીઠ પથ્થરોનાં હૃદય ચીરીને પોતાનો માર્ગ કરવાનો હોય છે. અવતારી પુરુષોને પણ અજ્ઞાન, વહેમ અને ધર્ષાના મહાન પહાડો ભેદીને પોતાનો રાહ લેવાનો હોય છે. જલપ્રપાતનું જીવન શુભ, સ્ફૂર્તિદાયક અને વેગવાન હોય છે, તે જ પ્રમાણે અવતારી પુરુષોનું પણ હોય છે. આ પ્રબલ જલપ્રવાહના ધર્ષણથી જગતને પ્રકાશ આપનારી વીજળી જન્મ પામે છે, તે પ્રમાણે અવતારી પુરુષોના અરિતથી સર્વ જનોને નવથેતન આપનારું તેજ જન્મ પામે છે. તેથી જ ખંનેના જીવન તરફ જગત મૂઠે ખનીને સભય, સવિસ્મય અને સાદર દ્રષ્ટિથી જુએ છે.

કાંઈ પણ ઠેકાણે વિભૂતિ દેખાય કે તરત જ ભક્તિપૂર્વક મસ્તક

નમાવવું એ મનુષ્ય સ્વભાવ જ છે. જ્યારે આપણે એવું જોઈએ છીએ કે અતિમહાન કર્તૃત્વવાળો કોઈ એક મહાપુરુષ પોતાના શીલ અને તેજથી સર્વ જનતામાં ક્રાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને એકલા માનવી સામર્થ્યથી જે સંકટોનું નિવારણ થવું અશક્ય છે એવાં સંકટોમાંથી સુખરૂપ અણીશુદ્ધ બહાર નીકળી, પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યે જાય છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણને એમ લાગે છે કે આ કંઈ મનુષ્યની કોટીનો મનુષ્ય નથી. માનવીને અદશ્ય હોય એવી કોઈ મહાન શક્તિની તેને સહાય છે. તેની વાણીમાં જોયું હોય તો બહુ જ મજબૂત આત્મવિશ્વાસ. દીર્ઘદષ્ટિ એટલી બધી વિલક્ષણ કે ગમે તેવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ તેને સીધો માર્ગ સદાસર્વદા જડી જ આવે. દુન્યવી વિષયો પર પણ કાબૂ ધરાવી પોતાનું ધોર્ય પાર પાડવાની તેની જળ્મરદસ્ત તૈયારી અને વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ એટલો અજબ કે તેના શબ્દો એ જ જાણે પરમેશ્વરના જ શબ્દો હોય એમ લોકોને લાગે. જરૂર કોઈ અદશ્ય શક્તિ અહીં વસે છે, એવો ભાસ આવે. આવા વિભૂતીવાન જીવોને આપણે અવતારી કહીએ છીએ.

પોતાનું એકરૂપત્વ છોડી દઈ અનેક રૂપો ધારણ કરવાં એવી જ્યારે પરમેશ્વરને ઇચ્છા થઈ, ત્યારે જ આ અનંત સૃષ્ટિ નિર્માણ થઈ. અલખત સર્વચરાચર તેનું જ રૂપ છે, તો પણ આપણે દરેક માણસને કાંઈ અવતાર માનતા નથી. લોકોત્તર તેજસ્વી પુરુષને જ આપણે આ નામ આપીએ છીએ. જુદા જુદા ઠેકાણાનાં નાનાંમોટાં જલાશયો અને મહાસાગર એમાં જે તફાવત તે જ નાનામોટા માણસો અને અવતારી પુરુષમાં છે, એવી આપણી શ્રદ્ધા હોય છે.

સ્થપાયેલો ધર્મ લાંબા વખતે દુષિત થાય છે. ધર્મતત્ત્વો જૂલાઈ જઈ બાહ્ય વિધિઓ અને તંત્રોનો મહિમા વધે છે. સ્વાર્થની સત્તા ધર્મપર ચાલુ થાય છે અને આપણામાં રહેલા ઇશ્વરી તત્ત્વની જાણ મનુષ્યને ન રહેવાથી પાપ અને અનાચારનું તોફાન શરૂ થાય છે. આપણે ઉચ્ચ થવું છે, દુન્યવી સુખોપભોગો કરતાં પણ શાશ્વત એવું

કલ્યાણ આપણને મળવાનું છે, એવું માણસને યાદ રહેતું નથી, ત્યારે દુષ્ટ્યોનો વિનાશ કરી, સાધુઓનું પરિત્રાણ કરવા માટે પરમેશ્વર અવતાર ધારણ કરે છે. બાણ અરવિંદ ધોષે અવતારની સુંદર મીમાંસા કરી છે. તેમના વિવેચનનો સાર એવો છે કે માનવીરૂપ ધારણ કરવામાં પરમેશ્વરના એ હેતુ હોય છે:

(૧) અવતાર એટલે ઈશ્વરી સિંહાસન પરથી નીચે ઉતરી પોતે મનુષ્યનાં પ્રકૃતિ અને રૂપ ધારણ કરવાં.

(૨) ઉદ્ધાર એટલે આત્મતેજનો સાક્ષાત્કાર કરી મનુષ્યને દેવ-કાટીએ પહોંચાડવો. મનુષ્યને આ નવો જન્મ આપવો એ જ અવતાર અને ધર્મનો હેતુ છે. પરમેશ્વર જ્યાંથી ઉતરીને આવ્યા ત્યાં સુધી આપણે ચડીને જવું એ જ મરણાધીન દુન્યવી માણસનું કર્તવ્ય છે. * ધણા ખરા ધર્મોમાં અવતાર સંબંધીની કલ્પના આવી જ હોય છે, ફેર એટલો કે અવતાર એટલે પરમેશ્વર પોતે જ માણસનું રૂપ ધારણ કરીને આવે છે એમ હિંદુ ધર્મ માને છે; જ્યારે ખ્રીસ્ત ધર્મોમાં પરમેશ્વર પોતાના પુત્રને અગર તો પયગંબરને પૃથ્વી પર મોકલે છે, એવી માન્યતા છે. જરથુષ્ટ્રની માતાના દૂધમાં દેવી તેજ હતું, તો હ. મહમદ (સલ)

* "For there are two aspects of the divine birth, one is a descent, the birth of God in Humanity, the Godhead manifesting itself in the Human form and nature, the Eternal Avatar; the other is an ascent, the birth of man into the Godhead, man rising into the divine nature and consciousness madbhāvam āgatah; it is the being born a new in a second birth of the soul...It is the manifestation from above of that which we have to develop from below; it is the descent of God into that divine birth of the human being into which we mortal creatures must clime." Arbind Ghose.

નાના હતાત્યારે દેવહૂતોએ તેમનું હૃદય શુદ્ધ કરી તેમાં તેજ ભર્યું એવી કથાઓ છે. શ્રી કૃષ્ણ અને શુદ્ધ પરમેશ્વરના અવતાર મનાય છે, તો ઇસુ એ પ્રશ્વરનો પુત્ર મનાય છે. સારાંશ એ જ કે અવતાર અમર પેઞ્ગર એટલે પરમેશ્વરના તેજથી પરિપૂર્ણ હોય એવો માણસ જન્મતની ઉન્નતિ માટે જન્મ ધારણ કરે એ જ કલ્પના બધા ધર્મોમાં મળખૂત બની હોય તેમ લાગે છે.

અવતાર સંબંધી ‘થિયોસોફી’ના વિચારો મનનીય છે. આખા જગત પર હકુમત ચલાવનાર પુણ્યશાળી મહાત્માઓનો એક મોટો સંઘ છે. આ સંઘ મનુષ્યોનો સહાયક છે ભવિષ્યમાં આવનાર સંકટોની સૂચના મેળવી, સુરક્ષિત સ્થળે જવાની પ્રેરણા થરી, ખરેખરી અડચણ આવતાં ત્યાં અચાનક મદદ કરનાર આવી ઊભો રહેવો વગેરે જે વાતો માણસની જાણમાં આવે છે એ બધી આ પુણ્યાત્માઓની જ મહાલીલા છે. પરમેશ્વરે આ અખિલ સૃષ્ટિ વ્યાપી છે. “કૂલનું સૌન્દર્ય, વૃક્ષનું સામર્થ્ય, જાનવરોની ચપળતા અને ભપકો તેમજ માણસનું હૃદય અને આત્મા વગેરે તેનાં જ રૂપ છે. તેનો ઇચ્છા સર્વનો વિકાસ થાય એમ છે. તેથી જ બધા જીવો આગળ અને આગળ વધ્યા કરે છે.”

જીવસૃષ્ટિના આ વિકાસને બધી રીતે સહાય કરી પરમેશ્વરી ઇચ્છા ફળદ્રૂપ બનાવવા આ પુણ્યાત્માઓ તત્પર હોય છે. એમાંનો જ એકાદ પુણ્યાત્મા ધર્મગ્લાનિના વખતમાં જાતે સૃષ્ટિપર અવતાર ધારણ કરી ધર્મસ્થાપના કરે છે. * બહુ જ નાના જીવો પણ જન્મે જન્મે આગળ વધે છે, એ કલ્પના શુદ્ધ અનેક જન્મો લઈ જુદા જુદા અનુભવો એકઠા કરતાં ઐષ્ટપદ શી રીતે મેળવ્યું એ જાતક કથાઓ વાંચવાથી સ્પષ્ટ થશે.

* આ સંબંધી ‘Invisible Helpers’ અને ‘Masters of the Path’ નામની રેન્હાર્ડ સી. ડબલ્યુ. લેડબીઝરની સુંદર ગ્રંથોમાં જિજ્ઞાસુએ અવશ્ય વાંચવી.

જોનાના અનેક તીર્થંકરો અને થિયોસોફીના અધિસંધામાંનું સામ્ય પણ વિચારવા લાયક છે. સારાંશ કે બાણુ અરવિંદ ધોષની મીમાંસા પ્રમાણે પરમ પદે પહોંચવું તે પ્રાણી માત્રનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, અને તે કર્તવ્યની જાણ કરી આપવા જ પરમેશ્વર અગર તો તેના તેજથી પરિપૂર્ણ એવા પયગંબરો વખતો વખત દુનિયા પર અવતરે છે. એ જ કલ્પનાને 'થિયોસોફી' ટેકા આપે છે.

‘આદમ્ છુદા નહીં મગર છુદાકે નૂરસે જુદા નહીં’ : “આદમ પોતે પરમેશ્વર ન હોય તો પણ પરમેશ્વરથી કાંઈ નુદો નથી.” આ વચન સુપ્રસિદ્ધ છે. એ દષ્ટિએ અવતાર, તીર્થંકર કે પયગંબર એ એક જ રૂપ છે, એમ જણાઈ આવશે; તેથી વિવેચનની સગવડતા માટે બધા વિભૂતિવાન મહાત્માઓને અવતારને નામે જ સંબોધવા યોગ્ય થશે.

સર્વ અવતારી પુરુષોનાં ચરિત્રો ઉપર કાલ્પનિક અને અદ્ભુત વાતોનો શણગાર કરેલો હોય છે, એનું કારણ સહેજે જણાઈ આવે છે. અવતારી પુરુષના હાથે સહેલાઈથી થનારી વાતો માનવશક્તિની ઉપરવટ છે, એમ જ્યારે માણસને લાગે છે ત્યારે જગતની અદૃશ્ય શક્તિ સાથે તેમનાં કાર્યો સહજ રીતે જોડી દેવામાં આવે છે; અને મનુષ્યની ભાવુક વિચારશક્તિ એવી વાતો બરાબર ગોઠવવામાં અને અવતારોનાં વખાણ કરવામાં એકરૂપ બની સુંદર કલ્પનાની જાળ ગૂંથવા લાગે છે. અવતારના જન્મ વખતે થનારો સૃષ્ટિનો મંગળ મહોત્સવ, તેમના નિધન વખતે થનારા ઉત્પાતો, તેમને ઇશ્વરમંદેશ પહોંચાડવા વખતો વખત આવતા દેવદૂતો, બળવાન પંચમહાબૂતોનું તેમના તરફ દેખાઈ આવતું આઝાધારકપણું વગેરે વાતો એટલે આ અવતારો ઉપર ચડાવેલો કાવ્યમય અનુપમ શણગાર જ કહેવાય.

આ કલ્પનાનો અત્યંત હૃદયસ્પર્શી વિલાસ જગતમાંનાં ઉમદા કાવ્યોમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. આ કાવ્યમાંની પ્રસાદ, સરળપણું અને ક્લાશ્વત સૌંદર્ય જતું ન કરતાં અવતારોના ચરિત્રો તરફ શ્રદ્ધાથી અને

સારાસાર દૃષ્ટિથી જોવું શક્ય છે. અવતારોના ચરિત્રમાંની અદ્ભુત અને કાષ્ઠપનિક વાતોનો ખરો અર્થ સમજી તેમાં છુપાયેલાં નૈતિક તત્ત્વોનાં અણુમોલ રત્નો શોધી કાઢવાં એ જ ખરો ધર્મસંશોધકનો હેતુ છે.

દરેક અવતાર તે તે કાળનો મોટો સુધારક હોય છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તેને ધર્મોમાં રૂઢ થયેલી વતનદારી, સ્વાર્થપણું, ઠગાઈ વગેરેનો નાશ કરવાનો હોય છે. વખતના પ્રવાહમાં ધાર્મિક તત્ત્વોની મહોરો ધસાઈને લીસી પડવાથી તેની ખરી કીંમત લોકો સમજી શકતા નથી, માટે તે બધી વિવેકરૂપી અગ્નિથી ઓગાળી નાખી નવાં નાણાં બનાવવાનું કામ અવતારી પુરુષ શરૂ કરે છે. આ ઉદ્યોગનું પૂર્ણ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ન હોવાને લીધે પોતાને ધાર્મિક કહેવડાવનારા તે વખતના લોકો અવતાર સામે તકરાર ઊઠાવે છે. “પાખંડી, સનાતન ધર્મનો દુશ્મન, સત્તાલિલાષી અને ઠગ છે” એમ કહી ગડબડ મચાવી આ ધર્મમાર્તંડો(!) સામાન્ય જનતાને અવતારી પુરુષ સામે ફિતુરી થવા શિખવે છે. કેટલીક વખત રાજસત્તા પણ તેમને મદદ કરે છે. ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયોએ શ્રી કૃષ્ણનો નાશ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું; હ. મહમદ(સલ)ને અરબી કુરેશીઓએ પથ્થર મારી લોહીલુહાણ કર્યા; ખ્રીસ્તનું ચારિત્ર્ય નિંદા છે એમ બતાવી આપવાના અધમ પ્રયત્નો લિલુઓએ કર્યા; પરમતપસ્વી મહાવીરને જોર કરવા એમના હરીફોએ એમને ભયંકર ઉપસર્ગો (દુઃખો) આપ્યા; અષો જરથુષ્ટ્રના માર્ગમાં અડચણો આણી અને સંતશિરોમણિ ધર્મને તો સત્તાશીલ યાહુદીઓએ દેહ સમર્પણ કરવાની ફરજ પાડી ! આ ઉપરથી અવતારી પુરુષના કામ બાબત ધર્મના રખેવાળ કહેવડાવનાર પરંપરાવાદીઓનો કેટલો રોષ હોય છે તે જણાઈ આવે છે.

તો પણ પરંપરાવાદીઓની ઝેરી કૂંકાથી અવતારી પુરુષોનો નાશ થતો નથી, પણ તેથી તેઓ બિલટા આગળ જ વધે છે. કારણકે અવતારી પુરુષ જન્મે તે પહેલાં સર્વ લોકોમાં એક જાતનો અસંતોષ અને ક્રાન્તિ માટેની લાગણી પ્રસરેલી હોય છે. જુલમો વિકૃત ધર્મના નામ નીચે

કચ્છમાં જનાર જીવોને ખરા ધર્મની અને શાંતિની તાલાવેલી લાગેલી હોય છે. તેમનામાં રહેલી સદ્ભાવનાઓ પરમેશ્વરને આજીજી કરી અવતાર ધારણ કરવા વિનંતી કરતી હોય છે. દુષ્ટોના ત્રાસથી પીડાયેલી પૃથ્વી પરમેશ્વરને શરણે મળે એવું જે વર્ણુન આપણે વાંચીએ છીએ, તેનો આ જ રહસ્યાર્થ છે.

શ્રી કૃષ્ણના જન્મ પૂર્વે નન્દ, વસુદેવ, વિદુર, બીજમ વગેરે કેટલા બધા સત્વશીલ લોકો હતા. જુલમી ક્ષત્રિયોના જુલમથી ચતી સમાજની હેરાનગતિ તેમનાથી જોઈ જતી ન હતી. પણ દુષ્ટોનો નાશ કરી સ્વધર્મની સ્થાપના કરવા જેટલું તેમના કાઈમાં પણ દૈવો તેજ ન હતું. તો પણ શ્રી કૃષ્ણે પોતાનું જીવન કાર્ય શરૂ કરતાં જ આ ઇશ્વરી અવતાર પૃથ્વી પર આવ્યો છે એમ તરત જ સૌએ જાણી લીધું. સારાંશ કે અવતારના જન્મધારણ વખતે બગડેલા ધર્મ વિષે જે ચીડ અને ખરા ધર્મ વિષે જે સદ્ભાવના સમાજમાં હોય છે, તે અવતારી પુરુષના કાર્યને લીધે પ્રકાશમાં આવે છે. તેની પ્રગતિ થઈ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયથી તે પુરુષને ચરણે અવનમ્ર થાય છે.

ઉપર જે સોનાનાણાનું દૃષ્ટાંત આપ્યું તે જ ફરી આપી કહેવાનું કે, એ નવો નાણામાં પણ પહેલાંનું જૂનું સોનું જ હોય છે, તેમ અવતારી પુરુષ જે ધર્મ સ્થાપે છે તેનાં મૂળતત્ત્વો ચાલુ ધર્મમાં જ હોય છે. તે તદ્દન નવો એવો કાઈ ધર્મ દુનિયામાં પેદા કરતો નથી. કાઈ શિલ્પકાર પૃથ્વી પરના આરસપહાણ પત્થર અને ખીજી સામગ્રી લઈ પોતાની કલ્પનાશક્તિ વડે જેમ તાજમહાલ જેવી અનન્ય સુંદર ઇમારત તૈયાર કરે છે, અગર બાષામાંના ચાલુ શબ્દો લઈ કાઈ રસસિદ્ધ કવિ જેમ 'મેઘદૂત' જેવું સુંદર કાવ્ય બનાવે છે તેવી જ રીતે અવતારી પુરુષ ચાલુ ધર્મમાંની સુંદર સામગ્રી લઈ નવો ધર્મ પ્રસ્થાપિત કરે છે. એ દૃષ્ટિએ અવતારી પુરુષને દૈવી કલાકાર કહી શકાય. પહેલાંની ઉપનિષદરૂપી ગાય ગોપાલ કૃષ્ણે દોહી 'ગીતામૃત'રૂપી દુધ કાઢ્યું. પ્રાચીન હિંદુ ધર્મમાંની યજુર્વિધિઓને છોડી દઈ તેમાંની

ત્યામની કલ્પના એકલી નવા સ્વરૂપમાં બુદ્ધે દુનિયા આગળ મૂકી; મહાવીરે માનવીને તપ, ત્યામ ને સંયમને માર્ગે લઈ જઈ સ્વયં ઇશ્વર બની સકવાની તાકાત બક્ષી અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાંની નિર્બુણોપાસના પરથી હ. મહમદે (સલ) પોતાનો એકેશ્વરી ધર્મ નિર્માણ કર્યો. “હું જૂનું ધર્મશાસ્ત્ર રદ કરવા આવ્યો નથી પણ તેને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવા આવ્યો છું” આ ઇશ્વરના મનનીય વાક્યનું રહસ્ય આથી ધ્યાનમાં આવશે.

બારીકાઈથી જોઈએ તો અવતારી પુરુષના જન્મકાર્યને મદદ કરવા માટે તેના જન્મ પૂર્વે અને જન્મના અરસામાં નવા ધર્મ સ્થાપવાના પ્રયત્નો ચાલેલા દેખાઈ આવે છે. ઇશ્વરનો અવતાર થવાના અરસામાં વિરક્તવૃત્તિનો ચોહાન જોડન નહીના કાંઠે સંચાર કરી લોકોની મનોબૃમિકા શુદ્ધ કરવા પ્રયત્નો કરતો હતો. બુદ્ધના ચરિત્રમાં પણ એ જ દેખાઈ આવશે. આલારકાલામ, ઉદ્ધક તેમજ પાંચ ભિક્ષુઓ વગેરે સોધક અવસ્થાના બુદ્ધના ગુરુઓ જે ઉપદેશ અને ધર્માચરણ કરતા, તેનું સ્વરૂપ આગામી બૌદ્ધ ધર્મ સાથે કેટલું બધું મળતું છે ! એવી રીતે નવીન ધર્મ નિર્માણ થવા પૂર્વે તે ધર્મની ઝાંખી કલ્પના ધરાવનાર ધાર્મિક લોકો હમેશાં જડી આવે છે. તેઓ અવતારી પુરુષના આગમનનો શુભ સંદેશ આપનારા અમૂલ્યો જ કહેવાય. તેઓ તેના માર્ગમાંની અડચણો દૂર કરી તેના સ્વાગતની તૈયારી કરી રાખે છે, અને છેવટે જ્યારે તે પ્રગટ થાય ત્યારે તેના જ્વજ નીચે તેઓ આવે છે.

અહીં સુધી અવતારની કલ્પના, તેનો હેતુ, તેનો મંત્રવ, તેનો ક્રાન્તિવાદ, અવતારના જન્મકાળની પરિસ્થિતિ અને ક્રાન્તિ શરૂ થવા પૂર્વનાં લક્ષણોનું વિવેચન થયું. આ ઉપરથી એમ જણાઈ આવશે કે એવા મહાપુરુષનો જન્મ થવો એ સૃષ્ટિનિયમની અને ઇશ્વરી ચોજનામાંની એક આવશ્યક વાત છે. અવતારનું સ્વરૂપ લોકો જાણે અને તેનું કામ સહેલું થાય એવી જોડવણ પોતાની મેળે જ થતી રહે છે. આટલી સગવડ હોવા છતાં અવતારી પુરુષને સહેલાઈથી યજ્ઞ

પ્રાપ્ત થતો નથી જ. કારણ કે મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યા પછી પરમેશ્વરને પણ માણસની માફક અને મનુષ્યને માર્ગદર્શક થાય એવી રીતે વર્તવું પડે છે. શ્રી કૃષ્ણે કહ્યા પ્રમાણે અવતારી પુરુષનો જ માર્ગ બધા સ્વીકારે છે.* તેથી જ સાધન અને તપશ્ચર્યાથી અવતારી પુરુષ આત્મિક શ્રેષ્ઠતા મેળવે છે, અને આત્મવિકાસનો પાઠ આપે છે.

આવી જાતના અવતારી પુરુષો યુગેયુગે નિર્માણ થયેલા છે. મનુષ્ય જાતના વિકાસ માટે તેઓ કેટલા સહાયરૂપ નિવડ્યા છે, તેનું વર્ણન કરવું શક્ય નથી. ડૉ. રવીન્દ્રનાથ કહે છે: “તેમણે ધર્મને રાક્ષસી વૃત્તિના કબજામાંથી છોડવી અખિલ માનવજાતિના અંતરમાં સ્થાપ્યો, તે એટલા માટે કે કેટલાક નક્કી થયેલા માણસો માટે નહિ પણ સમસ્ત માનવજાતનું કલ્યાણ થાય. તેમને થોડાક માણસોને અધ્યાત્મિક આનંદ આપવો નહોતો, પણ કુલ માનવજાતનો આત્મિક ઉદ્ધાર કરવો હતો. પરમપુરુષનો સંદેશો લઈ તેઓ પેદા થયા અને બધા દેશોને તેમણે ઉપદેશ કર્યો કે જે શાશ્વત અને દૈવી પરમપુરુષ છે, તેની સાથે જ એકતાન થવું એ જ મુક્તિનું રહસ્ય છે.”*

એવાં જે ‘સ્ફૂર્તિકિરણના સૂર્ય’—અવતારી પુરુષોનાં ચરિત્રો એ

* “મમ વર્માનુવર્તન્તે મનુષ્યા: પાર્થ સર્વશ:”—મ. ગીતા.

* “They rescued religion from the magic stronghold of demon force and brought it into the inner heart of humanity; into a fulfilment not confined to some exclusive good fortune of the individual, but to the welfare of all men. This was not for the spiritual ecstasy of lovely souls, but for the spiritual emancipation of all races. They came as the messengers of Man to men of all countries and spoke of the salvation that could only be reached by the perfecting of our relationship with Man the Eternal, Man the Divine”—Rabindranath Tagore.

બોલતોચાલતો ધર્મ જ છે. ન્યાં લેખિત ધર્મ કોઈ વાતનો નિર્ણય કરવા પાંગળો પડે છે, પ્રાપ્ત થયેલી પરિસ્થિતિમાં સારાનરસા કર્મનો નિર્ણય કરવો અશક્ય બને છે અને શુદ્ધિ અને વિવેકની વચ્ચે ખેંચાખેંચી થાય છે; ત્યારે અવતારી પુરુષ જ નિર્ણય કરે છે; અને તે જ આખરી નિર્ણય ગણાય છે. કારણ કે તેનાં વચન એ પરમેશ્વરી સંદેશો જ છે. વિષ્ણુતી ધરાવનાર, મહાન પુણ્યશાળી પુરુષોનાં આવાં ચરિત્રોને આપણે પ્રથમ નિહાળીશું.

अरित्रविभाग

શ્રી કૃષ્ણ

[૧]

પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેની વાત છે. ભારતવર્ષ મહત્તાના પરમ શિખર પર બિરાજતો હતો. હરીબરી સુંદર સરિતાઓને તીરે શહેરો વસેલાં હતાં. જમીન અત્યંત ફલદ્રૂપ હતી. ધનધાન્યના ભંડારો સદાય છલકાયેલા રહેતા ! ઋષિઓ રાજકાળ ચલાવતા, રાજાઓ રક્ષણ કરતા, બ્રાહ્મણો વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા ને વૈશ્ય સર્વ સંપત્તિના મૂળ વેપારને જાળવતો.

આ વેળા શૂરસેન દેશમાં ઉગ્રસેન નામે વૃદ્ધ, દયાળુ, ધર્મનિષ્ઠ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. શૂરસેન દેશ એટલે સમૃદ્ધિનો ભંડાર. તેની રાજધાની મથુરાં. મથુરાંને ફરતી પવિત્ર યમુના નદી વહેતી હતી. આ રમણીય દેશનો રાજ્યકારભાર ઉગ્રસેન ધણી જ સુખશાન્તિથી ચલાવતો હતો, પણ તેનો પુત્ર કંસ તેની સામે થયો. પિતાને કેદમાં નાંખી પોતે રાજગાદી પચાવી પડ્યો.

આ વેળા મગધનું સામ્રાજ્ય બહુ બળવાન ગણાતું. એના રાજા જરાસંધની બધે દાક વાગતી. રાજા જરાસંધે પોતાની પુત્રી રાજા

કંસને આપી હતી. આવા બળવાન રાજાની પોતાને પીઠ મળવાથી કંસ સત્તાના મદમાં ભાન બૂલી ગયો હતો. પોતાના પિતાને કેદમાં નાખીને જ કંસ થોભ્યો નહિ, પોતાનાં જોડલાં સગાંવહાલાં હતાં, તેમને પણ ત્રાસ આપવો શરૂ કર્યો. માણસે એક વખત કોઈ બચકર કૃત્ય કર્યું કે, તેનું મન વહેમી, બચલીત અને અસ્વસ્થ થાય છે. પોતે કરેલા પાપની જુતાવળ તેને જ્યાં ને ત્યાં દેખાય છે. કંસને પણ એમજ થયું. તેની પિત્રાધ બહેન દેવકીને વસુદેવ નામના યાદવ સાથે પરણાવેલી. આ વસુદેવ-દેવકી ઉગ્રસેનના પક્ષનાં છે એમ કંસે માની લીધું. તે જ વખતે કોઈ મુનિ તરફથી તેને ખબર મળી કે દેવકીનું આઠમું સંતાન તે વિષ્ણુ અવતાર હોઈ તેને હાથે પોતાનો વધ થવાનો છે. પછી શું પૂછવું? કંસ વસુદેવ-દેવકીને શત્રુ ગણવા લાગ્યો. તેણે બંનેને કેદમાં પૂર્યાં. અને દેવકીને સંતાન થાય કે તરત જ તેને પથ્થર પર પછાડી મારી નાંખવું એવો ક્રમ આરંભ્યો. એ પ્રમાણે તેણે તેનાં સાત સંતાન મારી નાંખ્યાં.

રાજા કંસના જીલ્લમે હવે માઝા મૂકી હતી. નિર્દોષ માણસો પર જીલ્લમ થતા હતા. આ જીલ્લમનો અંત લાવવા આગેવાન માણસો તૈયાર થયા, ને ગમે તે કુરબાની આપીને પણ દેવકીના આઠમા પુત્રને અચાવવો એવો શુભ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો.

મથુરાં માથે શ્રાવણ માસની અંધારી રાત જામી હતી. આઠમે મહિને દેવકીએ એક પુત્રરત્નનો જન્મ આપ્યો. આ પુત્ર તે જ ત્રિલોકવિજયી શ્રી કૃષ્ણ. બાળકને અચાવવાની સર્વ યોજના તૈયાર હતી. બચકર કારાગૃહના સદા બંધ રહેતા દરવાજા ઉઘડી ગયા. સદા સાવધ રહેતા સૈનિકો આજે ઝોલે ચઢી ગયા, ને વસુદેવ એક ટોપલામાં નવજાત બાળકને લઈને ચાલી નીકળ્યા. વચમાં બે કાંઠે ભરપૂર વહેતી યમુના રાણી મળી. સાહસશૂર વસુદેવે કંઈ પણ પરવા કર્યા વગર એમાં ઝંપલાવ્યું. પાણી વધતાં ચાલ્યાં, હવે શું થશે? પણ અચાનક જાણે જળદેવતાએ પણ સમય પારખ્યો. પાણી ઊતરી

મ્યાં, એણે માર્ગ આપ્યો. વસુદેવ યમુનાને પેલે પાર ગોકુળના ગોપ-નાયક નંદને ત્યાં પહોંચી ગયા.

ગોકુળમાં પણ સંપૂર્ણ તૈયારી હતી. એક જીલમગાર સામે રાંકડી પ્રજા જ્યારે તૈયાર થાય છે, ત્યારે કોઈ વાતની કમીના રહેતી નથી. દૂધ-દહીં વેચનારાં ને ગાયોનાં ગોકુળોને સાચવી જાણનારાઓએ આજે રાજકીય મંત્રણામાં ભાગ લીધો હતો. ગોકુળ-પતિ નંદ તૈયાર હતા. પણ બાળકના બદલે બાળક જોઈએ એનું શું ? અને તે બાળક પણ એક નરરાક્ષસના હાથે બલિ થવા માટે !

મહાશય નંદની નજર પોતાની પત્ની યશોદાની નવજાત બાળકી પર પડી. યશોદા પણ નંદની નજરમાં રહેલ અર્થ સમજી ગઈ. એણે પોતાની બાળકી વસુદેવના હાથમાં સોંપીને નવજાત બાળકને ગોદમાં લીધો. વસુદેવ પાછા ફર્યા. આ શહાદતના ઇતિહાસ પર હજી સૂરજનાં અજવાળાં નહોતાં પથરાયાં. જરબાંખળું થતાં પહેલાં વસુદેવ કારાગૃહના દરવાજામાં પ્રવેશી ગયા.

બાળકીના રુદનને અવાજ સાંભળી સૈનિકાએ રાજા કંસને ખબર આપી. પોતાના વેરીને હણવા કંસ ગમે તે પણ તૈયાર હતો. એ ધસમસતો કારાગૃહમાં આવ્યો. દેવકીની ગોદમાં લપાયેલ બાળકીને ઊપાડી એક ક્ષણના પણ વિલંબ વિના શિક્ષા પર પછાડી મારી નાખી. આ વખતે આકાશવાણી થઈ :

“અરે દુષ્ટ, જે વખતે તારો શત્રુ તારો વધ કરશે તે વખતે હું તારું લોહી પીશ.” આ સાંભળી કંસ ભયભીત થયો. તેને લાગ્યું કે તેની અંદર પેટેલો પાપનો પ્રેત કદાચ આ રીતે પોતાને ડરાવતો હશે. પછી તેણે વસુદેવદેવકીને કેદમાંથી છોડી મૂક્યાં.

અહીં ગોવર્ધન પર્વતની તળેટીમાં વસેલા ગોકુળમાં શ્રી કૃષ્ણ મોટા થવા લાગ્યા. વસુદેવની બીજી પત્ની રોહિણીના પુત્ર રામ પણ શ્રી કૃષ્ણની સાથે જ રહેતા હતા. નંદ અને યશોદા આંખની કીકી પ્રમાણે આ બેઉ બાળકોને સંભાળતાં હતાં.

આ બે નયનસુંદર બાળકોથી ગોકુળ જાણે બૂલોડનું સ્વર્ગ બન્યું હતું. લતાથી વૉટાએલાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો, ઉનાળામાં પણ ન સકાતી નદીઓ, લીલાંછમ ખીડો, તેના ઉપર ઉગેલાં અસંખ્ય રંગબેરંગી ફૂલો અને વચ્ચે વચ્ચે વહેતા સુગંધિત પવનથી તે પ્રદેશમાં કેવળ આનંદ જ ભરાઈ રહ્યો હોય એમ લાગતું. નીરાંગી, આનંદી, સુંદર એવી ગોપીઓ ગીત ગાતી કામ કરતી દેખાતી. મથૂરો ઠેરઠેર કેકારવ કરતા કરતા કલા કરી રહ્યા હતા. કોઈ ઠેકાણે વલોણાં ચાલતાં તો કોઈ ઠેકાણે ધી તવાતું. ગાય-ભેંસોના અવાજથી, તેમના ગળામાંની ઘંટડીઓના મંજુલ રવથી અને ગોવાળોની ખૂમોથી તે પ્રદેશ હંમેશા ગાજી રહેતો. એવા એ મનહર પ્રદેશમાં નિષ્પાપ, ઉદ્ધોગી, આનંદી, શૂરા, સાદા ગોવાળોમાં શ્રી કૃષ્ણના દિવસો ધણા આનંદમાં જવા લાગ્યા. તેઓ નંદના લાડકવાયા હતા. સાથે સાથે સુંદર, બટકમોલા ને ચાલાક એવા હતા કે શત્રુને પણ હેત આવે. શ્રી કૃષ્ણની બાળલીલા ગોપીઓને સતાવી મૂકતી. શ્રી કૃષ્ણ કોઈવાર કોઈનું દહીં દૂધ ચોરીને ખાઈ જતા તો કોઈ દિવસ ગોપીઓનાં બેડાં ફેાડી નાખતા. ગોપીઓ માતા યશોદા પાસે ફરિયાદ કરવા આવે ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ નાસી જતા. એક દિવસ યશોદાએ તેમને પથ્થરના ખાણીઆ સાથે બાંધ્યા, તો ખાણીઆ સાથે નાસી જવા લાગ્યા. પછી યશોદાએ ગભરાઈ તેમને છોડી મૂક્યા. એક વખત કંઈક ચોરીને ખાધાનો આરોપ મૂકાયો ત્યારે “આ જો મારા મોંમાં કશુંએ નથી” એમ કહી શ્રી કૃષ્ણે યશોદા સામે મોં ઉઘાડ્યું, ત્યારે અંદર વિશ્વસ્વરૂપ જોઈ તે બહુ જ ગભરાઈ ગયાં. એવી અનેક લીલાઓથી શ્રી કૃષ્ણે ગોકુળને ઘેલું બનાવી મૂક્યું.

રાજા કંસના કુશળ ગુપ્તચરોની પાસે ગોકુળનાં આ બાળકોની વાતો આવી હતી. તેમણે મહારાજ કંસને ખબર આપી કે માનો કે ન માનો પણ વસુદેવ-દેવકીને આટલા કડક બંદોબસ્તમાં રાખ્યા છતાં પોતાનો દુશ્મન હાથમાંથી છટકી ગયો છે, અને હવે તે સારી રીતે ગોકુળમાં મોટો થવા લાગ્યો છે. જ્યારે કંસે આ વાત જાણી ત્યારે

તે મનમાં ખૂબ બળવા લાગ્યો. અનેક રૂપ ધારણ કરનાર માયાવી રાક્ષસો (મરુતો) તેણે ગોકુળમાં મોકલ્યા, અને તેમની પાસે શ્રી કૃષ્ણને મારી નાખવા પ્રયાસ કરાવ્યા. પણ વ્યર્થ ! શ્રી કૃષ્ણે જ તે કપટીઓને યમસદન બતાવ્યું. પુતના નામની એક રાક્ષસી (વિષકન્યા ?) સાદી ઓના વેશે યશોદા પાસે આવી અને મમતાનો ડાળ કરી શ્રી કૃષ્ણને સ્તનપાન કરાવવા લાગી. પોતાના ઝેરી દૂધથી શ્રી કૃષ્ણને મારી નાખવાનો તેનો હેતુ હતો, પણ આ કપટ જાણી જઈ શ્રી કૃષ્ણે તેને એટલી બધી શોષી કે થોડીવારમાં જ તે મરી જઈ નીચે પડી. એના વિષની તો શ્રી કૃષ્ણ પર કંઈ જ અસર ન થઈ. એકવાર ગાંડાના રૂપે આવેલા રાક્ષસનો પણ તેણે એવી જ રીતે નાશ કર્યો. એવા અનેક પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા એટલે હવે એ છોકરાને કેમ ઠેકાણે પાડવો તેની કંસને મોટી ચિંતા થઈ.

જરા મોટા થયા પછી શ્રી કૃષ્ણ ગોપાળો સાથે ગાયો ચારવા જવા લાગ્યા. આ વખતનું તેમનું જીવન કેવળ વિવિધતાથી ભરેલું હતું. મલ્લવિદ્યા શીખવી અને વનવગડામાં ખૂબ મજા કરવી એટલો જ તેમનો ઉદ્યોગ હતો. આખું શરીર જીદાજીદા રંગોનાં ફૂલપાંદડાંથી સુશોભિત કરવું, મયૂરપિંછના મુગટો પહેરવા અને આનંદથી નાચવું એ ગોપાલોની પ્રિય રમત હતી. તેઓ માંકડાઓના ચાળા પાડતા, મોરના નાચની નકલ કરતા અને જૂઓ મારતા વગડામાં ફરતા. હિંગક પશુઓ સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવે તો ઉપયોગી થાય એવાં હથિયાર તેમની પાસે રહેતાં. દૂરના લોકોને ઈશારો આપવા શંખ અગર શિંગદું તેઓ પાસે સજ્જતા. કોઈકોઈ વાર પોતાની મનોહર મોરલી બજાવી બધાં ચરાચરોને શ્રી કૃષ્ણ ડાલાવી મૂકતા.

પોતાની વહાલસોયી યમુનામૈયા. એ જ યમુના નદીમાં એક ઊંડો ધરો હતો. તેમાં એક ઝેરી સાપ રહેતો હતો. તેના શ્વાસોશ્વાસથી યમુના નદીનું પાણી જ નહિ પણ આજીવજીવનું વાતાવરણ સુદ્ધાં દૂષિત થતું હતું. કોઈ ગોપબાળ ત્યાં જવાની હિંમત ન કરતો ને ગોપલોકાનાં

પ્રાણુસમ પ્રિય કાઈ જનવર જૂલથી તે ધરામાં જાય કે તેનું મોત આપ્યું એમ જ સમજવું. આકાશમાંથી જતાં પંખીઓ પણ આ ધરા ઉપરથી જાય તો ટપોટપ મરીને પડતાં. લોકોને ત્રાસદાયક થએલા આ કાળસર્પનેા અંત લાવવાનેા શ્રી કૃષ્ણે નિશ્ચય કર્યો. તે સાથીઓની નજર ચૂકવી કાલિયાધરામાં પેઠા. તોપણ તે વાત ફેલાઈ ગઈ. પછી લોકોના શોકનું શું પૂછવું ? સર્વ ગોકુળનો પ્રાણુ થઈ રહેલ શ્રી કૃષ્ણ હાથે કરીને મૃત્યુના મોમાં પેઠા. હવે તે શાના પાછા આવે ? આ જાયંકર વિચારથી બધા લોકો રડવા લાગ્યા. નંદ-યશોદા સહિત બધા લોકો યમુનાતીરે આવ્યા. મા યશોદાને શોકથી મૂર્છા આવી. શ્રી કૃષ્ણ પર અસામાન્ય વહાલ રાખનાર ગોપી રાધા વ્યાકુળ બની એડી. પણ એડીવારમાં જ બધાંની ફિકર દૂર થઈ. સર્પને મારી નાંખી વિજયના આનંદથી શ્રી કૃષ્ણ પાણી ઉપર આવ્યા. તે વખતે ગોકુળના પ્રેમાળજનોને કેટલો આનંદ થયો હશે ?

થોડા દિવસ પછી ગોકુળના લોકોએ ઇંદ્રપૂજની તૈયારીઓ ચલાવી. શ્રી કૃષ્ણે પૂછ્યું : “ તમે ઇંદ્રની પૂજ શા માટે કરો છો ? ”

ગોવાળેએ કહ્યું : “ તે વરસાદ વરસાવી અમારું કલ્યાણ કરે છે માટે. ”

આ સાંભળી શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું : “ આ તમારું કહેવું જૂલજરેલું છે. અન્ન એકનું ખાવું. અને સેવા બીજાની કરવા જેવું આ છે. ખરી રીતે તમારે ગોવર્ધન પર્વતની અને ગાયમાતાની પૂજ કરવી જોઈએ. કારણકે ગોવર્ધન પર્વત વાદળોને આકર્ષી તમારા પર વરસાદ વરસેલો છે અને આજીજાજીના પ્રદેશોમાં ખૂબ ધાન્ય પકવે છે. એવી જ રીતે આપણે આપણી ગોમાતાઓનું પણ પૂજન કરવું જોઈએ. કારણકે દૂધ-દહીં આપી આપણને પુષ્ટ કરે છે, ને ખેતીકામમાં મદદ આપે છે. ”

બધાઓને શ્રી કૃષ્ણનું કહેવું પસંદ પડ્યું. પૂજની તૈયાર કરેલી આમત્રી લઈ બધા ગોવાળો ગોવર્ધન પર્વતની તળેટીએ ગયા અને ત્યાં ગોવર્ધનની અને ગાયની પૂજ આરંભી. આ જોઈ ઇંદ્ર ગુસ્સે

થયો. આ સાથે તેણે એવો વરસાદ વરસાવ્યો કે ગોવાળો ભગનીત થઈ ગયા. તેમને બધી માલમિલકત ધોવાઈ જશે એવી બીક લાગી. “કૃષ્ણ, હવે અમારો રક્ષણકર્તા તું જ છે” એવી તેમણે ખૂબે મારી. શ્રી કૃષ્ણે તેમને ધીરજ આપી. અને આખો ગોવર્ધન પર્વત તળિયા સાથે ઉપાડી ગોકુળ પર ધર્યો. તેથી માણસો, પશુપક્ષીઓ, ખેતીવાડી આ બધાને સારો આશરો મળી તેમનું રક્ષણ થયું. ઇન્દ્રે સતત સાત દિવસ સુધી વૃષ્ટિ ચલાવી, પણ ગોકુળમાં તલમાત્ર પણ નુકસાન થયું નહિ. છેવટે થાકીને ઇન્દ્ર શ્રી કૃષ્ણને શરણે આવ્યો. શ્રી કૃષ્ણ એ જ વિષ્ણુનો અવતાર છે, એમાં કાંઈ શંકા રહી નહિ.

આ અને આવા જ બીજા ચમત્કારોની જેમ જેમ કંસને ખબર પડતી ગઈ તેમ તેમ તેની બીક વધવા લાગી. રાજા કંસ ઇન્દ્રનો ઉપાસક હતો. રાજપૂજા પણ ઇન્દ્રને નામે થતી. આ છોકરાએ એક નવો જ પંથ પ્રસાર્યો. વાતવાતમાં ગોપલોકો હવે યજ્ઞ માટે પશુ આપવાની ના કહેવા લાગ્યા. ગરીબ ગાય જેવી પ્રજા શીંગડું ભિચકતાં શીખી ગઈ. કંસને નક્કી લાગ્યું કે બળવાન ગોવાળનો આ છોકરો કાર્મ વખત આપણી સારીપેટે ખબર લેશે. હવે એ કાંટો સદાને માટે માર્ગમાંથી દૂર કરી નાંખવો એમ તેણે નક્કી કર્યું. તેણે મથુરામાં એક સુંદર મોટા મંડપ બાંધ્યો. તેમાં વચ્ચે યુદ્ધ માટે અખાડો તૈયાર કર્યો, ને પોતાના વિખ્યાત મલ્લોને નોતર્યા. મલ્લવિદ્યાના ઉત્સવમાં ભાગ લેવા દેશદેશના જીવાનોને પણ નોતર્યા. આ નિમંત્રણમાં ગોકુળખાતે નંદ-કુમાર શ્રી કૃષ્ણ અને બલરામને ખાસ આગ્રહપૂર્વક તેડું હતું; અને શાહી રથ અને અકૂર નામનો કર્મચારી તેડવા માટે પણ આવ્યો હતો.

ગોરજનો સમય હતો. ગાય-લેસોનાં ટોળાં વગડામાંથી ઘેર આવ્યાં હતાં. દોહવાની ધમાલ શરૂ થઈ હતી, એટલામાં રથનો ખણખણાટ સંભળાયો. “અરે, નંદનો પુત્ર કૃષ્ણ ક્યાં રહે છે?” તે આખા ગોકુળમાં ફરવા લાગ્યો. છેવટે એક ઠેકાણે ગાય દહોતી

શ્રી કૃષ્ણની એક સુંદર મૂર્તિ તેની નજરે પડી. અકૂરને પ્રેમનો ઉભરો આવ્યો, અને રથમાંથી કૂદકો મારી દોડતો જઈ શ્રી કૃષ્ણને ભેટી પડ્યો.

ક્ષેમકુશળનો પ્રશ્ન થયા પછી અકૂરે નંદ-યશોદાને પોતાનો હેતુ કહ્યો, અને તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે જો કંસનો નાશ કરવામાં આવશે તો યાદવો શ્રી કૃષ્ણના પક્ષમાં રહેશે. આ સાંભળી બધાંનાં હૈયાં શોકથી આકૂળબ્યાકૂળ થઈ ગયાં. આ સ્યામસુંદર મૂર્તિને કંસ પાસે મોકલવી એટલે પોતાને હાથે તેને મૃત્યુના મુખમાં ધકેલવા જેવું ! આવી વાત માટે કોણ તૈયાર થાય ? પણ કંસે બોલાવ્યા પછી ન જવું તે તો કાયરતા જેવું લાગે. યશોદાને આખી રાત ઊંઘ આવી નહિ. ગોકુળના લોકો અસ્વસ્થ હતા. શ્રી કૃષ્ણને મથુરા મોકલવા કાર્ષ્ણે સંમતિ આપી નહિ.

પણ આ તો શૂરાઓનું તેડું. આજે એ મથુરાની મલ્લકુસ્તીમાં લાગ ન લેવાય તો પોતાની વીરતામાં ધૂળ પડે. શ્રી કૃષ્ણે બધાને સમજાવ્યાં, માતા-પિતાના અને વૃદ્ધજનોના આશીર્વાદ લીધા અને બલરામ સાથે મથુરા જવા નીકળ્યા. આખું ગોકુળ તેમને વળાવવા આવ્યું. ઓ-ખાળકોની આંખોમાંથી આંસુ વહેતાં હતાં. શ્રી કૃષ્ણે બધાઓનું સાંત્વન કર્યું અને વિજય મેળવી વહેલો પાછો આવીશ એમ આશ્વાસન આપ્યું.

મથુરામાં પહોંચતાં જ શ્રી કૃષ્ણ અને બલરામે સુંદર વસ્ત્રો પહેર્યાં : કંસની દાસી કુબ્જા ચંદન લઈ જતી હતી, તેની પાસેથી તેમણે ચંદન લીધું અને મંડપ તરફ ચાલવા લાગ્યા. એ જીવાન, તેજસ્વી, સુંદર, મહાપરાક્રમી ભાર્ષ્ણેને જોવા માટે મથુરાવાસીઓનાં ટોળેટોળાં ઉભરાતાં હતાં.

પ્રથમથી જ એકદમ કંસે એક મસ્ત હાથી રામ તથા કૃષ્ણ ઉપર છોડ્યો, પણ બંને જણે ક્ષણવારમાં જ તેને પૂરો કર્યો; આથી કંસને ભયંકર આઘાત થયો. પછી મુષ્ટિક અને ચાણૂર નામના બે જગરા પહેલવાનોને રામ તથા કૃષ્ણ પર હુમલો કરવા કંસે ઇસારત કરી.

રામ-કૃષ્ણ સાવધ હતા જ. આ બે જોડીનું જન્મનું યુદ્ધ શરૂ થયું. પહાડ જેવા બે પહેલવાનો સાથે આ બે કુમારોએ દાવપેચ આરંભ્યા અને જોતજોતામાં પહેલવાનોને પણ ચિત કરી દીધા. ભેગા થએલા લોકોએ વાહ ! વાહ ! ધન્ય ! ધન્ય ! એમ કહી કુંવરોને ધન્યવાદ આપ્યા. ચાણૂરને પરાસ્ત કરી શ્રી કૃષ્ણે ભૂજ ઠોકતાં જ કંસનો જીવ ઠોકણે રહ્યો નહિ. બીક, દુઃખ, સંતાપ, આવેશ વગેરે વિકારોની તેના મનમાં ધાંધલ મચી રહી. શરીર ઉપર લોહીના ડાઘા અને મોં પર વિજય-આનંદ ફેલાએલો એવા શ્રી કૃષ્ણ સૂર્ય જેવા તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યા. તે ચિત્તા પેઠે કંસ ઉપર દોડી ગયા અને કંસના વાળ પકડી તેને જમીન ઉપર પછાડ્યો. પડતાંની સાથે જ કંસ પંચત્વ પામી ગયો. શ્રી કૃષ્ણ ને બલરામે સભામાં સિંહનાદ કર્યો. આ જીલમગારથી છૂટવા માટે પ્રજા રાજી જ હતી. સહુએ જયજયનાદથી શ્રી કૃષ્ણને વધાવી લીધા.

આ પછી પોતાને જન્મ આપનાર માતાપિતા વસુદેવ-દેવકીને શ્રી કૃષ્ણ ધણા પ્રેમભાવથી ભેટ્યા. કંસનો વૃદ્ધ, નીતિમાન, દુઃખી પિતા ઉગ્રસેન શ્રી કૃષ્ણને ભેટવા આવ્યો. તેણે પ્રેમપૂર્વક આલિંગન કરીને કહ્યું: “હવે મથુરાનો રાજમુગટ તારા શિર ઉપર ધારણ કર; હું વનમાં જઈ છું.”

પણ શ્રી કૃષ્ણે જવાબ આપ્યો, “મહારાજ, આપના દુષ્ટ પુત્રનો મેં વધ કર્યો તે ફક્ત દુનિયામાંથી પાપ ઓછાં કરવા માટે જ. રાજમુગટના લોભથી મેં આ કર્મ કર્યું નથી.” પછી શ્રી કૃષ્ણે ઉગ્રસેનને મથુરાની ગાદીએ બેસાડ્યા અને પોતે મોટાભાઈ સાથે અધ્યયન કરવા માટે ઉજ્જયંતીમાં આવેલા સાંદીપનિ મુનિના આશ્રમમાં આવ્યા ગયા.

મહર્ષિ સાંદીપનિના આશ્રમમાં શ્રી કૃષ્ણે નિષ્ઠાપૂર્વક અધ્યયન શરૂ કર્યું. એક વખત શુરુદેવ ઘેર નહોતા. શુરુપત્નીએ ઘરમાં લાકડાં નથી એમ કહ્યું. તરત જ શ્રી કૃષ્ણ પોતાના મિત્ર સુદામા અને ભાઈ બલરામ સાથે લાકડાં કાપવા જંગલમાં ગયા. થોડીવાર પછી તેઓ માથે લાકડાના બારા લઈને આવ્યા. તે જ વખતે શુરુદેવ પણ બહારથી

ધેર આવ્યા. આવા રાજપુત્રો પાસે આ કામ કરાવવું તેમને ઉચિત ન લાગ્યું અને આ માટે ગૃહિણીને ઠપકો આપવા લાગ્યા. પણ શ્રી કૃષ્ણે તેમને કહ્યું, “ગુરુદેવ! આપ દુખી કેમ થાઓ છો? ગુરુપત્નીએ અમને આપની સેવા બળવવાની તક આપી તે બદલ ખરેખર જ મને આનંદ થાય છે.” આવી રીતે નમ્રતાથી હળીમળી શ્રી કૃષ્ણે વિદ્યાબ્યાસ પૂરો કરો. વિદ્યાબ્યાસ પૂરો કરી તે પાછા મથુરા આવ્યા.

કંસવધથી હાહાકાર તો થઈ રહ્યો હતો, ત્યાં શ્રી કૃષ્ણના મથુરામાં આવવાના સમાચારથી રાજા કંસના સ્નેહી રાજાઓ ખૂબ ક્રોધે ભરાયા. કંસનો સસરા સત્રાટ જરાસંધ તેમજ તેના મિત્રો શિશુપાલ, રૂકમી, વગેરે બલાઢ્ય રાજાઓએ મથુરા પર ચડાઈ કરી. મુઠીભર યાદવાને હઠાવતાં કેટલી વાર લાગવાની? એમ કહી તેઓ પોતાનું પ્રચંડ સૈન્ય પાછળ મૂકી ચુંડા સૈન્ય સાથે આવ્યા, પણ યુદ્ધકળા-કુશળ શ્રી કૃષ્ણે તેમને ખરાખર હાથ બતાવ્યો. અઢાવીસ દિવસનું ધોર યુદ્ધ ચાલ્યું. જરાસંધના સૈનિકો ત્રાસી ગયા. છેવટે તેઓ પાછા હડયા.

પણ એકવાર છંછેડાએલો સાપ સ્વસ્થ થોડો જ બેસવાનો છે? એ ગમે ત્યારે ડાખ મારવાનો જ. પરાભવથી ચીડાઈ ગયેલો જરાસંધ પોતાનું પ્રચંડ લશ્કર લઈ ફરી ચડી આવ્યો. આ વખતે પણ પોતે જરાસંધને નસાડી મૂકશે એવી શ્રી કૃષ્ણને ખાત્રી હતી જ, પણ તેમ કરવામાં મુંઢર મથુરાનો અને નિર્દોષ પ્રજાજનોનો ધાણ નીકળી જશે તેની તેમને જાણ હતી. જરાસંધે યુદ્ધ શરૂ કર્યું, તે કંઈ મથુરાવાસીઓની ઉપરના રાષને લીધે નહોતું. તેના ખરા શત્રુ શ્રી કૃષ્ણ હતા. તેથી શ્રી કૃષ્ણે વિચાર કર્યો કે પોતે જ મથુરા છોડી દૂર ચાલ્યા જવું. ત્યાં શત્રુ ભેગા થાય તો જોઈ લેવાશે, પણ પોતાના કારણે આખી મથુરાનો વિનાશ થવો જોઈએ નહિ. એટલે પુખ્ત વિચાર કરી તેઓ બલરામ સાથે મથુરા છોડી ગયા.

રસ્તે જતાં શ્રી કૃષ્ણને એક વૃદ્ધ તેજસ્વી ઋષિ નજરે પડ્યા. તે મહાવિક્રમશાલી પરશુરામ હતા. તેમના બતાવ્યા પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ

ગોમંત પર્વત પર રહેવા ગયા. આ પર્વત એટલે રમણીયતાનું આગાર ! નીલમણિથી મહેલા શિખરો, રત્નજડિત ગુફાઓ, લીલીછમ તળેટી, સ્ફટિક જેવા વહેતા નિર્મળ ઝરાઓ, જુદા જુદા રંગનાં કમળો, મધુર શબ્દ બોલનાર પક્ષીઓ ! આને લીધે તે પર્વત નંદનવન જેવો શોભતો હતો. આ પર્વત ઉપર રામ-કૃષ્ણ ખૂબ આનંદથી રહેવા લાગ્યા.

પણ તેમના આ રહેઠાણની શત્રુઓને ખબર પડી. જરાસંધે પેતાનો મોરચો ગોમંત પર્વત પર વાળ્યો. આખા પર્વતની આબુખાબુ સૂકું ઘાસ, અડૈયાં-છાણાં અને લાકડાના ઢગલા કરી સળગાવી દીધો. ગોમંત પર્વતને અગ્નિનું કુંડાળું થયું. હજારો પ્રાણીઓ બળીને તરફડવા લાગ્યાં. દરમાંથી નીકળેલા સર્પ ગુસ્સે થઈ ઉચ્છ્વાસ છોડવા લાગ્યા. વાઘસિંહો ગુફામાંથી ગર્જના કરતા બહાર નીકળ્યા અને ગભરાઈ જઈ અહીંતહીં દોડવા લાગ્યા. પર્વતની અંદર રહેલી ધાતુઓનો રસ બની જવાળામુખી પ્રમાણે જોરથી વહેવા લાગ્યો.

તો પણ રામકૃષ્ણ ડગ્યા નહિ. તેમણે પર્વતની આબુખાબુનું અગ્નિનું કુંડાળું તો ઝાળગંધું જ પણ તેની બહાર જરાસંધનું જે લશ્કર ઘેરે ઘાલી પડ્યું હતું, તેની પણ તેમણે બહાદુરીથી ખબર લઈ નસાડી મૂક્યું. અને તેઓ ઠેઠ મથુરા આવ્યા. જરાસંધે રામકૃષ્ણ ઉપર સ્વારી કરી, તેથી મથુરાવાસીઓ ફિકરમાં હતા. તેમને આ વીર બાઈઓની જોડી જોઈ કેટલો આનંદ થયો હશે ? રામકૃષ્ણ વિજયી થઈ મથુરા પાછા આવ્યા, તે બદલ મથુરામાં મોટો પ્રવેશોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો.

હવે શ્રી કૃષ્ણે જીવાનીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. કામદેવ જેવું સુંદર રૂપ અને તેના પર ઝળકતી વીરશ્રી ! શ્રી કૃષ્ણ કેવા સુંદર દેખાતા હશે, તેની કલ્પના જ કરવી રહી. આ જ વખતે વિદર્ભ દેશના રાજા બીષ્મકની રૂપવતી કન્યા રૂકિમણી પરણવા લાયક થઈ હતી. તેના રૂપચુલની કીર્તિ આખા ભરતખંડમાં પ્રસરેલી હોય તેની સાથે લગ્ન કરવા મોટા મોટા રાજાઓ ઉત્સુક હતા. શ્રી કૃષ્ણનું પરાક્રમ, તેનું સૌન્દર્ય, મથુરાની

ગાદી ન સ્વીકારવામાં તેણે બતાવેલું નિઃસ્વાર્થપણું વગેરે સર્વ વાતો રૂકિમણીના કાને ગઈ હતી. તેણે લામ કરવું તો આ જ પુરુષોત્તમ સાથે એવો નિશ્ચય કર્યો.

તે જ અરસામાં બીજમક રાજ્યએ તેનો સ્વયંવર આદર્યો. પોતાને આમંત્રણ નહિ હોવા છતાં તરુણસહજ સાહસવૃત્તિથી શ્રી કૃષ્ણ કુંડિનપુર ગયા. ત્યાં મગધરાજ જરાસંધ, ચેદીરાજ શિશુપાલ વગેરે રાજ્યોએ એકઠા થયા હતા. રૂકિમણીનો ભાઈ રૂકમી પણ તેમના જ પક્ષનો હતો. શ્રી કૃષ્ણ આવ્યાની વાત જાણતાં તે ખૂબ ગુસ્સે થયો. રાજ્યોએ પણ આ વિલક્ષણ મૂર્તિ માટે ભય બતાવ્યો. ને જો તે સ્વયંવરમંડપમાં આવવાનો હોય તો અમે અહીં પગલું પણ મૂકીશું નહિ, તેવી તેમણે ખીક દેખાડી, તેમજ પોતાની વાતના સમર્થનમાં કહ્યું કે શ્રી કૃષ્ણ રાજ નથી તેમજ યુવરાજ પણ નથી, માટે સ્વયંવરમાં આવવાનો હક્ક તેને પહોંચતો જ નથી. વાત સાચી હતી. શ્રી કૃષ્ણ યુદ્ધવિજેતા હતા, પણ રાજકર્તા નહોતા. પ્રજાએને જીલમમાંથી મુક્તિ અપાવવી એ એમનો ધર્મ. રાજલક્ષ્મીનો એમને લોભ નહોતો. આ વખતે કથકૈશિક નામના સુદા રાજ્યએ પોતાનું રાજ્ય શ્રી કૃષ્ણને અર્પણ કર્યું. પણ એટલાથી ચંડાળ-ચોકડીનું સમાધાન થયું નહિ. છેવટે આ તકરારમાં જ સ્વયંવર બંધ રહ્યો.

શ્રી કૃષ્ણ દારકા તરફ પાછા ફર્યા. ત્યાં રસ્તામાં જ જરાસંધને તેમને ભેટો થયો. જરાસંધના મિત્ર કાલયવને બીજા બાળુથી શ્રી કૃષ્ણ પર હુમલો કર્યો. આ વખતે પણ શ્રી કૃષ્ણે ઉત્તમ રણકૌશલ્ય બતાવ્યું. પોતાને માટે મથુરાનો નાશ ન થાય એટલા માટે તેમણે શત્રુને બૂલ-ચાપ આપી ગુજરાત તરફ પ્રયાણ કર્યું. અહીં સાગરતીરે રાજ સ્થાપી દારકા શહેર વસાવ્યું. પછી શત્રુઓનો સામનો કરવા તે પાછા ફર્યા. તેમણે કાલયવનને યુક્તિથી મારી નાંખ્યો અને પછી તેના લશ્કરનો યુક્તિથી ધાણુ વાળ્યો. કાલયવને દેશદેશથી ઘણી સુંદર રાજકુમારીઓ લાવીને કેદ કરી રાખી હતી. શ્રી કૃષ્ણે તેમને મુક્તિ આપી. આ લડાઈમાં શ્રી કૃષ્ણને અખૂટ સંપત્તિ મળી. તે લઈ તે દારકા ગયા અને

દેશદેશના કારીગરો બોલાવી થોડા જ વખતમાં તેમણે અત્યંત સુશોભિત શહેર બનાવ્યું.

દ્વારકામાં આવી જરા શાન્તિનો શ્વાસ લીધો ન લીધો ત્યાં શ્રી કૃષ્ણને કુમારી રૂકિમણી તરફથી ગુપ્તપત્રિકા મળી. તેમાં લખ્યું હતું કે “હે મદનમનોહર ! તમારાં શુરાતન અને સૌંદર્ય ઉપર મોહિત થઈ હું તમને મનથી વરી ચૂકી છું, પણ મારો બાઈ મને શિશુપાલ સાથે પરણાવવા માગે છે. હે ત્રૈલોક્યનાથ ! તે પહેલાં તમે મારું હરણ કરી જાવ.” આવું મીઠું સાહસ કયા પરાક્રમીને ન ગમે ! ધણી ઉત્સાહથી શ્રી કૃષ્ણ કુંડિનપુર ગયા અને સંકેત કર્યા પ્રમાણે તેમણે ત્યાંથી રૂકિમણીનું હરણ કર્યું. રસ્તામાં રૂકમી વગેરે રાજાઓએ તેમની પીઠ પકડી, પણ વ્યર્થ ! રૂકમીની પૂરેપૂરી હાર થઈ ને શ્રી કૃષ્ણના હાથમાં સપડાયો. રૂકિમણીની વિનંતીને માન આપી શ્રી કૃષ્ણે તેને જીવતદાન આપ્યું. પછી મોટી ધામધૂમથી તેમણે દ્વારકામાં પ્રવેશ કર્યો.

આગળ ઉપર શ્રી કૃષ્ણે ધણી વિવાદ કર્યા. સત્રાજીત નામના યાદવ પાસેનો સ્વયંવરક્રમણી શ્રી કૃષ્ણે એવો એવો આરોપ તેમના પર આવ્યો હતો. ખરી રીતે તે જાંબુવાન લઈ ગયો હતો. પોતાના પરનો આરોપ દૂર કરવા, શ્રી કૃષ્ણે જાંબુવાન સાથે ધનધોર યુદ્ધ કરી તેની પાસેથી મણી લાવી સત્રાજીતને પાછો આપ્યો. શ્રી કૃષ્ણના શૌર્યની ખાત્રી જાંબુવાનને થઈ અને તેનું નિષ્કલંક વર્તન સત્રાજીતે પૂર્ણ રીતે જાણ્યું. બંને જાણીએ ખૂશ થઈ પોતાની પુત્રીઓ શ્રી કૃષ્ણ સાથે પરણાવી. તે વગર અનેક ગોપીઓ અને રાક્ષસોના ત્રાસમાંથી છોડાવી આણેલી સુંદર કુમારિકાઓ શ્રી કૃષ્ણને ભક્તિભાવે વરી.

આ પછી ધામધૂમનો કાળ પૂર્ણ થયો, એમ કહેવાને હરકત નથી. એકાદ સુખી ગૃહસ્થ પ્રમાણે પોતાની સુંદર રાણીઓ સાથે શ્રી કૃષ્ણ આનંદથી કાળક્રમણા કરતા હતા. આ વખતે પંચાલના રાજા દ્રુપદ યજ્ઞસેનની પુત્રી કૃષ્ણાના સ્વયંવરમાં દ્રુપદરાજના આમંત્રણથી

તેમને જવું પડ્યું. ત્યાં તેમના ફાર્ષના દીકરા પાંડવો જોડે મુલાકાત થઈ. આ પાંડવો કૌરવવંશના હતા.

કૌરવવંશની એક મોટી શાખા હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કરતી હતી. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ નામના બે ભાઈ હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર મોટા પણ અંધ હતા. તેમને દુર્યોધન વગેરે ધણા પુત્રો હતા. તે પોતાને કૌરવો કહેવરાવતા. અને પાંડુને પાંચ પુત્રો હતા તે પોતાને પાંડવ કહેવરાવતા. આ કૌરવ-પાંડવ વચ્ચે બરાબર બનતી નહોતી. પાંડવોએ રાજમાં પોતાનો ભાગ માગ્યો ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે જમના પાર આવેલા કુરુક્ષેત્રના દક્ષિણપથ પર આવેલા જૂભાગને તેઓ વસાવી લે. આ જગા પાંડવ વન તરીકે ઓળખાતી. આ ભાગમાં તેઓએ ‘ઇંદ્રપ્રસ્થ’ વસાવ્યું.

બેરબર તેમની મુલાકાતથી શ્રી કૃષ્ણને પરમ આનંદ થયો. અર્જુને દ્રૌપદીનું પાણિત્રહણ કર્યું અને પાંચ પાંડવોની તે પત્ની થઈ. બધા પાંડવો શ્રી કૃષ્ણને ગુરુ સમાન માનતા પણ અર્જુનને તેમની સાથે વિશેષ ભિન્નચારી હતી. એક જ આત્માનાં તે બે સ્વરૂપ હતાં. દ્રૌપદીની પણ શ્રી કૃષ્ણ પર અત્યંત નિષ્ઠા હતી. અર્જુન સાથે પોતાનો મંબંધ વધારે દઢ કરવા માટે શ્રી કૃષ્ણે પોતાની બહેન સુભદ્રા તેને પરણાવી. પાંડવોએ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેમાં શ્રી કૃષ્ણે તેમને બહુ જ સહાય કરી; એટલું જ નહિ પણ અશ્વર્ય અને યુદ્ધમાં અદ્વિતીય ગણાતા શ્રી કૃષ્ણનું ઉત્તમ આયુષ્ય ફક્ત પાંડવોના હિત માટે તનતોડ મહેનત કરવામાં ગયું.

ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રાજ્ય સ્થાપ્યા પછી યુધિષ્ઠિરને યજ્ઞ કરવાનો વિચાર થયો. આ કામમાં તેમણે શ્રી કૃષ્ણની સલાહ લીધી. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું: “તમારી કલ્પના મને પસંદ છે, પણ જાલીમોના જીલમનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી યજ્ઞનો અર્થ શો? દુષ્ટ જરાસંઘનો વધ કરી તેણે કેદ કરેલા કમનસીમ રાજાઓની રાજકન્યાઓનો છુટકારો કર્યા વગર રાજસૂય યજ્ઞને પૂર્ણતા કેમ મળે?” આ વાત ધર્મને ગમી. તેમણે આ

કાર્ય માટે મહારથી બીમ-અર્જુનને શ્રી કૃષ્ણને સ્વાધીન કર્યાં, અને જરાસંઘવધ કરી આવવા કહ્યું. તે પ્રમાણે તે ત્રણે જણા જરાસંઘ ઉપર હુમલો લઈ ગયા. બીમ અને જરાસંઘનું મલ્લયુદ્ધ થયું. જરા રાક્ષસીથી પેદા થયેલું તે પરાક્રમી રાક્ષસનું શરીર બે કકડાનું બનેલું હતું, તેથી બીમે અનેકવાર ચીર્યો તો પણ માના વરદાનથી બેઉ ભાગ બેડાઈ જઈ તે પાછો જીવતો થતો. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે ઈશ્વારો કરી બેઉ ભાગ વિરુદ્ધ દિશાઓમાં ફેંકવા કહ્યું. બીમે તે પ્રમાણે કરતાં જ આખા ભરતખંડમાં ફેર વર્તાવનાર તે ધરડા રાગનેા અંત આવ્યા. આ વાતથી રાજમંડળમાં હાહાકાર વર્ત્યો. પૌંડ્રક, કાશીરાજ વગેરે રાજાઓ શ્રી કૃષ્ણ પર ચડાઈ લઈ આવ્યા. પણ શ્રી કૃષ્ણ આગળ હારી તેમને રણાંગણમાંથી નાસી જતું પડ્યું. આવી રીતે ઉન્મત્ત ક્ષત્રિયોને નરમ પાડી શ્રી કૃષ્ણ બીમ, અર્જુન સાથે ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવ્યા અને રાજસૂય યજ્ઞની મોટી ધામધૂમથી શરૂઆત થઈ.

રાજસૂય યજ્ઞમાં બધું જ અપૂર્વ હતું. મોટા મોટા રાજાઓએ કામ વહેંચી લીધાં હતાં. યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા મહર્ષિ હોમહવનનું કામ કરતા. પિતામહ બીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય વગેરે કૌરવ પાંડવોના ગુરુઓ સલાહ આપતા હતા. બધું મોટા ઉત્સાહથી જ થયે જતું હતું, ત્યાં એક વાત બની. યજ્ઞમાં અગ્રપૂજા કોની કરવી એ પ્રશ્ન નીકળ્યો. ખરી રીતે પાંડવોના મનમાં શ્રી કૃષ્ણની અગ્રપૂજા કરવાનો વિચાર હતો. ધર્મે તે પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરતાં કોઈએ કાંઈ વાંધો લીધો નહિ. બીષ્મ, દ્રોણ જેવા માનનીય વૃદ્ધોએ અને વ્યાસ મહર્ષિએ પણ પરાક્રમ, લૌકિક વિદ્વતા, ઐશ્વર્ય એ બધી દૃષ્ટિએ શ્રી કૃષ્ણની જ અગ્રપૂજા થવી જોઈએ એમ યોગ્ય ધાર્યું. ત્યારે મોટા આસન પર બેસાડી ધર્મ તેમની પૂજા કરવા લાગ્યા. પણ શ્રી કૃષ્ણનું આ સન્માન ત્યાં આવેલા શિશુપાલ, શાલ્વ વગેરે રાજાઓને ગમ્યું નહિ. તેમાં શિશુપાલ તો બહુ જ ચીડાયો. ઉભરે મોટા એવા રાજાઓ અને મહર્ષિઓ અહીં હાજર છતાં એકાદ ગોવાળીઆના છોકરાનું આમ સન્માન કરે.

છા એટલે તમારી પ્રાર્થાને શું કહેવું? એમ તેણે બધાને સ્પષ્ટ કહ્યું. એટલું જ નહિ પણ તે ગમે તેને હાવે તેમ બોલવા લાગ્યો. વાત વિકરે છે એમ લાગતાં જ મહાવીર શ્રી કૃષ્ણે પોતાનું સુદર્શન ચક્ર તેના પર છોડી તેનું માથું ધડથી જુદું કર્યું. આ પ્રકાર જોઈ બધાને મોટી દહેશત પેડી. આના પછી કંઈ પણ વિધિ વગર આ સમારંભ પાર પડ્યો. પાંડવોના યજ્ઞનાં અને શ્રી કૃષ્ણના પરાક્રમનાં ખીત ગાતા લોકો પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા. પાંડવોની આવા પ્રકારની વૈભવોની પરાકાષ્ટા જોઈ દુર્યોધન અને ધૃતરાષ્ટ્રના ખીજ પુત્રો પાંડવોપર મનમાં બળવા લાગ્યા અને પાંડવોને તેમના વૈભવથી દૂર કરી રખડતા કેવી રીતે કરવા તેનું કારસ્થાન તેઓ રચવા લાગ્યા.

થોડા જ વખતમાં દુર્યોધનના મામા અને ગાંધાર દેશના રાજા ઋકુનીએ કપટવ્યૂહ રચીને ધર્મને છુત રમવા બોલાવ્યા. આ વેળા આર્યોમાં જુગારના નિમંત્રણને પાછું ઠેલવું એ યુદ્ધના નિમંત્રણને પાછું ઠેલવા બરાબર લજ્જાસ્પદ કૃત્ય ગણાતું. ક્ષત્રિયોના નિયમ પ્રમાણે આમંત્રણનો અસ્વીકાર કરવો એ ધર્મને અશક્ય હતું. ધર્મ છુત રમવા ગયા. કમનસીબે છુતમાં પોતાનું રાજ્ય, પોતે, પોતાના ભાઈઓ વગેરે બધું જ તે હાર્યા. છેવટે દ્રૌપદીને પણ તે હાર્યા. પછી દુષ્ટ કૌરવોના આનંદનું શું પૂછવું? દુર્યોધનનો ભાઈ દુઃશાસન દ્રૌપદીના મહેલમાં ગયો અને તેને ધસડીને રાજસભામાં લઈ આવ્યો. એટલું જ નહિ પણ તેનું વસ્ત્રહરણ કરવા સુધીની હિંમતે તે પહોંચ્યો. બીજમ, દ્રોણ વગેરે વૃદ્ધોને સંતાપ થતો હતો, પણ આખરે તો તેઓ કૌરવોના નોકર !

પાંડવોની આંખમાંથી ક્રોધના અંગારા વરસતા હતા, પણ તેમને કૌરવોએ છુતમાં જીતેલા હતા, એટલે તેઓ કૌરવોના દાસ બન્યા હતા. છેવટે દ્રૌપદી શ્રી કૃષ્ણનું સ્મરણ કરવા લાગી: “દેવાધિદેવ ! આ વીચ કૌરવોએ મને અસહાય સ્થિતિમાં એકવસ્ત્ર સાથે સભામાં આણી છે. અને તેઓ હવે મારી લાજ લેવા ઇચ્છે છે. આ વખતે તું જ મારી લાજ રાખ !” આ તેની પ્રાર્થના શ્રી કૃષ્ણે સાંભળી અને શુભ

રીતે તેનાં વસ્ત્રો પૂરાં પાડ્યાં. શ્રી કૃષ્ણનાં સાહસ કર્મોથી જાણીતો દુઃશાસન ધ્રુવ બેઠો. તે જાનોમાનો પોતાની જગ્યાપર જઈ બેઠો. પછી ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રસન્ન થઈ દ્રૌપદીને ત્રણ વરદાન આપ્યાં, તેથી પાંડવો સ્વતંત્ર થયા પણ પાછું હુત રમવાનું હતું અને તેમાં હાર્યાથી પાંડવોને બાર વરસ વનવાસ અને એક વરસ અગ્નિવાસ ભોગવવો પડ્યો.

પ્રમાણિકપણે પાંડવોએ તેર વર્ષ વનવાસ વેઠ્યા પછી પણ તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું આપવા કૌરવો તૈયાર થયા નહિ. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે: ‘લડાઈ લડ્યા વિના સોયના નાકા જેટલી પણ જમીન મળશે નહીં’ યુદ્ધનો રસ્તો ખુલ્લો જ હતો. પણ ગૃહકલેશની આ ચિનગારી આખા ભારતવર્ષનાં રાજ્યોને સ્વાહા કરી નાખે તેમ હતી, તેથી સમાધાનીથી મટે તો જોઈ; માટે શ્રી કૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા હસ્તીનાપુર ગયા. દરબારી પરોણાગત મળતી હોવા છતાં પોતાના બક્ત ધર્માત્મા વિદુરને ત્યાં શ્રી કૃષ્ણ રહેવા ગયા. “તમારા કહેવા પ્રમાણે દુઃખી વનવાસમાં પાંડવોએ દહાડા કાઢ્યા. હવે તેમનું રાજ્ય તેમને સોંપવું એ તમારું કર્તવ્ય છે. તેઓ ખિચારા એટલા બધા ઓછાથી સંતોષ પામે એવા છે કે ફક્ત તેઓ પાંચ ગામથી જ પોતાનું સમાધાન માનશે.” શ્રી કૃષ્ણનું આ ફાયદાકારક કહેવું મત કૌરવોને ગમ્યું નહિ. તેમણે શ્રીકૃષ્ણની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો એટલું જ નહિ પણ તેમને વિશ્વાસઘાતથી કેદ કરવાનો વિચાર કર્યો. શ્રી કૃષ્ણે સમાધાની તૂટી પડ્યાનું જાહેર કરી ભારતીય યુદ્ધનો શંખ ફૂંક્યો.

આખા ભરતખંડમાં વખણાતા યોદ્ધાઓ પોતાના સૈન્યો સાથે કુરુક્ષેત્રમાં દાખલ થયા. કેટલાક પાંડવો તરફ ગયા તો કેટલાઓએ કૌરવોનો પક્ષ લીધો. કુરુક્ષેત્ર પર આ પ્રચંડ સેના ભેગી થઈ. હાથીઓના ચિત્કાર, ઘોડાનું ખોખારવું, વીરોના જવધોષ અને શસ્ત્રાઓના ખણખણાટ વગેરેથી દશે દિશાઓ ગાળી રહી. શ્રી કૃષ્ણે આ યુદ્ધમાં “હું હાથમાં શસ્ત્ર પકડીશ નહિ” એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી. તે માત્ર અર્જુનનું સારથીપણું કરવાના હતાં.

યુદ્ધનો દિવસ ઊઘ્યો. ખેડે લશ્કરોમાંના મોટા મોટા યોદ્ધાઓએ પોતાના શંખ ફૂંક્યા. એ બધાનો મળી એટલો મોટો અવાજ થયો કે બહાડ તૂટી પડશે કે શું એમ લાગ્યું. ખીકણ માણસોએ તો તે અવાજ સાંભળી આંખો મીંચી. શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનનો રથ બંને સૈન્યોની વચ્ચે લાવી ઊભો રાખ્યો. બંને બાજુએ પોતાના જ ભાઈબંધો, વડવાઓ, ગુરુઓ, સાળાઓ વગેરે સગાંવહાલાં જોઈ અર્જુનનું કુમળું હૃદય પીગળ્યું. વિનાશના ઉગ્ર સ્વરૂપની કલ્પના થતાં જ તના શરીરે ખૂબ પરસેવો વળ્યો. આ બધાં સંબંધીઓને યુદ્ધમાં મારી નાખી અમારે રાજ્ય મેળવવાનું? એમના મુડદાના ઢગલા ઉપરથી અમે ઉત્કર્ષનું શિખર ચડવાના? એમની કુલવધુઓનું સૌભાગ્ય છિનવી લઇ અમે અમારો વૈભવ ઉજ્જવલ કરવાના ને! એવા ઉદાસ વિચારો મનમાં આવતાં તે ખિન્ન થયો. તેણે કહ્યું: “હે શ્રીકૃષ્ણ! આ બધા ભાઈઓનો નાશ કરી મળનારું રાજ્ય પણ મારે ન જોત્રએ, અને તે માટે આ યુદ્ધ પણ ન જોઈએ.” એમ કહી ધનુષ્યગાણુ છોડી દઈ અર્જુન નિરાશ થઈ ખેડો.

યુદ્ધની શરૂઆતમાં જ અર્જુન આમ કાયર થઈ ગયો, ત્યારે મોટી આપત્તિ આવી પડી. અર્જુનનો વિષાદ એટલે પાંડવોનો વિનાશ એમ શ્રી કૃષ્ણે જાણ્યું. અર્જુનની નિરાશા કાઢી નાખી તેને ક્ષત્રિયના ખરા કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા શ્રી કૃષ્ણે તેને નીતિ અને ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપદેશ દુનિયાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં અદ્વિતીય છે.

શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું:

“અર્જુન, જે વાતનો શોક ન કરવો જોઈએ તેનો તું શોક કરે છે. અરે શૈશવ, યૌવન, વાર્ષક્ય અવસ્થાઓ આત્માને નથી. તેમજ જન્મમરણથી પણ તે મુક્ત છે. તે કોઈનો અંત કરતો નથી તેમ તેનો પણ કોઈ અંત કરી શકતું નથી. તે નિત્ય, શાશ્વત, સર્વવ્યાપી, અવ્યક્ત એવો છે. આ જાણીને જ જ્ઞાતા પુરુષો જન્મમરણનો શોક કરતા નથી.

“તારું કર્તવ્ય ફક્ત કર્મ કરવા એટલું જ છે. ફલ ઉપર તારા અધિકાર નથી. માટે આસક્તિ રાખ્યા વગર પાપ કર્યો તું કરે જા. પ્રીતિ, ભય, શ્રેષ્ઠો, દેવ વગેરે વિકારોનો ત્યાગ કરાય અને શુભાશુભ તથા સુખદુઃખનો હર્ષશોક ન થાય એટલે બુદ્ધિ મોહથી મુક્ત થાય છે અને માણસ સ્થિતપ્રજ્ઞ થાય છે.

“કર્મ કર્યા વગર સ્વસ્થ બેસવું એ જ્ઞાતાને શોભતું નથી. કારણ કે આવી જીવનયાત્રા કર્મ કર્યા વગર ચલાવી શકાશે નહિ. તેથી જ સ્વધર્મે કરી આપેલ નિયમ પ્રમાણે અનાસક્ત બની આચરણ કરવું એ જ આપણું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. યજ્ઞ એ જ સર્વસૃષ્ટિનો ચાલક છે. માટે નિઃસ્વાર્થબુદ્ધિ વિહિત કર્યો કરવાં. હે વહાલા સખા અર્જુન! આ જગતમાં હું વ્યાપેલો છું. કલ્પાન્તે સર્વ પ્રાણીમાત્ર મારા રૂપમાં આવી બળે છે. અને ફરીથી સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં હું તેમને નિર્માણ કરું છું. મારી અનન્યભાવે ભક્તિ કરનારાઓનો યોગક્ષેમ હું ચલાવું છું. આ પુણ્યવાન પુરુષો મરણ પછી મારા દિવ્યરૂપમાં બળી જાય છે. મારી અનન્ય ભક્તિ બહુ ત્રાસદાયક છે એમ પણ નથી. પત્ર, પુષ્પ ફળ અગર તો પાણી પણ કોઈ મને નિષ્ઠાપૂર્વક અર્પણ કરે તો હું તેનું આનંદથી સેવન કરું છું. અત્યંત દુરાચારી માણસો પણ મારું ભક્તિભાવથી પૂજન કરે તો તે સાધુપદે પહોંચે છે એટલો આ ભક્તિયોગ સહેલો છે.

“હું પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં વસનાર આત્મા છું. આદિત્યમાં હું વિષ્ણુ છું, તેજસ્વી ગોળામાં હું સૂર્ય છું, નક્ષત્રમાં ચંદ્ર, વેદમાં સામવેદ, મુનિમાં વ્યાસ, જલ્લાશયમાં સાગર, વિદ્યામાં અધ્યાત્મ વિદ્યા, અને શસ્ત્રધારી પુરુષમાં હું રામ છું. પણ એ શું કરવા ? જે જે વસ્તુ, વિભૂતિ, ઐશ્વર્ય અને ઉત્સાહથી ભરેલી છે તે મારા તેજમાંથી જ નિર્માણ થઈ છે, એટલુંજ નહિ પણ આખું જગત એટલે મારા તેજનો એક અંશ છે.

“જે કાઈ દેષ કરતો નથી, જે દયાનો સાગર છે, જે મમતા રહિત અને ગર્વ વગરનો છે, સુખ-દુઃખ, શીત-ઉષ્ણ એ જેને સરખાં જ લાગે તે કાર્યદક્ષ હોઈ તટસ્થ છે. શત્રુમિત્રની સાથે સમતાથી વર્તે છે તે મૈત્રાણી, એકાંતપ્રિય, અને સ્થિરબુદ્ધિના ભક્ત મને પ્રિય છે.

“આસક્તિ અને રાગદેષ છોડીને કરેલું જે કર્મ તે જ સાત્વિક કર્મ છે. તે કર્મ કરવું એટલે જ ધર્માચરણ. હે અર્જુન! મનથી બધાં કર્મ મને અર્પણ કરી મારામાં લીન રહી, વિવેકબુદ્ધિનો આશ્રય લઈ મારામાં મન ચોંટાડ, એટલે તું બધી અડચણોના પર્વત ઓળંગી જઈશ. ઈશ્વર બધાં પ્રાણીઓના હૃદયમાં વસે છે. હે અર્જુન! પૂર્ણ ભાવથી તું મને શરણ આવ ! હું તને બધાં પાપોથી મુક્ત કરીશ.”

નીતિજ્ઞાનનો આ મહા ઉપદેશ તો શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કયો એટલું જ નહિ પણ તેની વિનંતિથી અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપી તે મહાયોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણે પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું. આકાશમાં એકી વખતે હજારો સુરજ ભીગે ત્યારે જેવું અજવાળું થાય તેવું તે વખતે જગતમાં પ્રસર્યું. તે અદ્ભુત સ્વરૂપને હજારો આંખો, હાથ, મોં, પગ વગેરે હતું. બ્રહ્મદેવ સાથે બધા દેવો, દાનવો, યક્ષો, નાગ, મહર્ષિઓ તે રૂપની પ્રાપ્તિ કરતા દેખાતા હતા. તેના મોંમાંની બચકર દાદોમાં સપડાઈ બીજમદ્રોણાદિ યોદ્ધાઓ ને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો ભૂકા ઉડતો હોય તેવું દેખાતું હતું.

અર્જુને થરથર કંપતાં પૂછ્યું, “પ્રભુ, આ તારું અલૌકિક રૂપ જોઈ હું ભય પામી ગયો છું. આપ કાણ છો તે મને કહો.”

ત્યારે વિશ્વરૂપ ધારેલા શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું, “અર્જુન! ત્રણે લોકોના ક્ષય કરવા નીકળેલો કાળ તે હું છું. કુરુક્ષેત્રમાં ભેગા થએલા સર્વ યોદ્ધાઓ મેં પહેલેથી જ મારેલા છે. તું માત્ર નિમિત્ત થા!” પછી અર્જુનને આશ્વાસન આપી શ્રી કૃષ્ણે તે દિવ્યરૂપ તજી દઈ પહેલા પ્રમાણે મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યું.

શ્રી કૃષ્ણનું ઉપદેશામૃત પીને અને તેમના દિવ્યરૂપનું દર્શન કરીને અર્જુન પ્રસન્નચિત્ત થયો. તેનો વિષાદ પુરેપુરો જતો રહ્યો. તે અત્યંત ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યો. શ્રી કૃષ્ણ જાતે લડતા નહોતા તો પણ પાંડવોને તેમનો ફેટલો બધો ઉપયોગ હતો ? યુદ્ધના મેદાનમાં બળ કરતાં કળ ફેટલી મહત્ત્વની છે, તે શ્રી કૃષ્ણે સમગ્રબળને પાંડવોને અણીની પણ બચાવ્યા. આખા વિશ્વની શક્તિ આપણી તરફ છે એમ પાંડવોને લાગતું. અને તેમની આ ભાવિક સમજ શું ભૂલભરેલી હતી ?

અજીત દ્રોણનો પરાજય થતો નહોતો, ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું: “આ વૃદ્ધનો હાથમાંનું શસ્ત્ર નીચે મૂક્યા વગર વધ થતો મુશ્કેલ છે. માટે ‘અશ્વત્થામા મૃત્યુ પામ્યો’ એમ ધર્મે તેમને કહેવું. એટલે પુત્રશોકથી વિહ્વલ બની આ પાત્કણવીર શસ્ત્રત્યાગ ‘કરશે.’” ધર્મરાજે તેમ કરતાં જોઈતું બન્યું અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણનો શિરચ્છેદ કર્યો. રણમાં મૃત્યુ મુખે પડેલા અભિમન્યુને લાત મારી મારનાર જયદ્રથનો સૂર્યોસ્ત પહેલાં વધ કરવાની અર્જુને પ્રતિજ્ઞા લીધી, પણ કૌરવવીરોના પહેરામાં રહેલા જયદ્રથનો પત્તો લાગ્યો નહિ, ત્યારે સૂર્ય ઉપર શ્રી કૃષ્ણે સુદર્શન ચક્ર ધરી અંધારું કર્યું અને કૌરવોને ગાફેલ બનાવ્યા. આમ જયદ્રથને અર્જુન આગળ લાવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાની અર્જુનને તક આપી.

પિતૃવધથી બળભળી ઉઠેલા યુદ્ધપુત્ર અશ્વત્થામાએ પાંડવો પર હાથકંડ અઓ છોડ્યાં, એટલું જ નહિ પણ તેણે પાંડવોની સ્ત્રીઓના ગર્ભ ઉપર પણ હેવટનું અસ્ત્ર છોડ્યું. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અભિમન્યુની પત્ની ઉત્તરાના ગર્ભમાં વધતા પરીક્ષિતનું પોતાના બળથી સંરક્ષણ કર્યું અને પાંડવોની વંશવેલ સાખૂત રાખી. મહારથી બીષ્મના પરાજય માટે પણ શ્રી કૃષ્ણનો પ્રયત્ન સફળ થયો હતો.

આમ અનેક રીતે શ્રી કૃષ્ણે પાંડવોને જીદી જીદી રીતે સહાય કરી. મહાભારતના યુદ્ધમાં એક બલવાન ક્ષત્રિય પેઢી અઢાર દિવસમાં

નાશુદ થઈ. આ મહાયુદ્ધ પૂરું થયું. છેવટે પાંડવોને તેમણે ગાદીએ બેસાડ્યા અને પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ પૂરો કરી શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકા પાછા આવ્યા.

આ પછી ફરી જ્ઞાન્તિનો કાળ શરૂ થયો. આ વખતે શ્રી કૃષ્ણનો વૈભવ ધણો વધ્યો હતો. તેમનું રાજ્ય સંપન્ન હતું. ભાર્યાંધ, સંપત્તિ, સંતતિ, કીર્તિ, જ્ઞાન, આમાંની કોઈ ચીજની તેમને ઉણપ નહોતી. તે વખતે તેમનો ગરીબ બાલમિત્ર સુદામો તેમને મળવા આવ્યો. એક રાજરાજેશ્વર પાસે એક દીનહીન લિક્ષુનાં શા સન્માન ? પણ શ્રી કૃષ્ણ તો અલૌકિક પુરુષ હતા. પોતે જ સામે લેવા ધસ્યા ને સુદામાના ચરણ પખાળ્યા. અપૂર્વ પ્રેમભાવથી સત્કાર કરી શ્રી કૃષ્ણે તેનું દારિદ્ર્ય નષ્ટ કર્યું. આવી જ રીતે ઋષિ, બ્રાહ્મણો વગેરેનું સન્માન કરી અને અનાથપાંગળાઓનું દુઃખનિવારણ કરી શ્રી કૃષ્ણ પોતાનું રાજ્ય ધણી ચતુરાઈથી ચલાવતા હતા.

યાદવોનો સીતારો એકવાર ઉન્નતિની ચરમ સીમાએ પહોંચ્યો. પણ તેઓ આ વિજયોથી છકી ગયા. જે રાજમદના નાશ માટે શ્રી કૃષ્ણે આખું જીવન ગુજાર્યું હતું, એ જ રાજમદ યાદવોમાં પ્રસર્યો. મદિરાપાને ધર ધાવ્યું. છેવટે ઉન્નત યાદવોમાં બંક જાગ્યું. નજીવા કારણસર યાદવો એકબીજા જોડે લડવા લાગ્યા. વાત છેલ્લે છેડે ગઈ. ધોર યુદ્ધ જામ્યું અને તેમાં ધણાખરા માર્યા ગયા. એક અત્યંત વિક્રમશાળી કુળનો નાશ થયો.

હવે પોતાનું અવતારકાર્ય પૂરું થયું એમ શ્રી કૃષ્ણને લાગ્યું. અર્જુન જેવાજ તેમના બીજા ભક્ત ઉદ્ધવને તેમણે રહેલું બધું જ્ઞાન નિવેદન કર્યું. યાદવોનો સંહાર થતાં જ તેમણે જંગલનો રસ્તો પકડ્યો. એક વૃક્ષ નીચે ચિત્તવન કરતાં તે સ્વસ્થ બેઠા. એટલામાં એક શિકારીએ બૂલથી તેમના પગમાં બાણ માર્યું. એ જ પોતાનો નિર્વાણ કાળ એમ શ્રી કૃષ્ણે ઠરાવ્યું. તેમના શરીરમાંથી દિવ્ય તેજ બહાર પડી તે બ્રહ્માંડમાં વ્યાપવા લાગ્યું. છેવટે પોતાનો લૌકિક દેહ ભૂતલ ઉપર મૂકી આ પરાક્રમી વીર, પ્રેમાળવદ્ભલ, સહાયકર્તા બંધુ, અન્નેડ મુત્સદી, અને હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો સુમટમણી પોતાના પરમ રૂપમાં વિલીન થયો.

ભગવાન બુદ્ધ

[૨]

ઈસ્વીસન પૂર્વે પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકાનો સમય હતો. હિંદુ-સ્તાન પર કોઈ સાર્વભૌમ સત્તાનું રાજ્ય નહોતું. બુદ્ધાંબુદ્ધાં ક્ષત્રિય કુળોના હાથમાં બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રદેશોનાં રાજ્ય હતાં. આ ક્ષત્રિયકુળોમાં ક્યારેક ઝંઘડા પેદા થતા, પણ સામાન્ય રીતે એકબીજા સંબંધ વધારવાને ઇતેઝર રહેતા. વ્યાપારિક લેવડદેવડ અને રાજકુટુંબોના વિવાહસંબંધો આ મૈત્રીને વધુ દઢ કરતા. એક અને અખંડ ભારતની કલ્પના કોઈને નહોતી, પણ સ્વાભાવિક રીતે સમૃદ્ધ ભરતભૂમિમાં શાન્તિનું સામ્રાજ્ય હતું.

આ વેળા હિમાલયની તળેટી આગળ, સિંહધ્વજી નદીને તીરે આવેલા, ચમ્પારણ્યની ઉત્તરે, નેપાળની તરાઈમાં વસેલ કપિલવસ્તુ નામની નગરીમાં શુદ્ધોદન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજા શુદ્ધોદન ઇશ્વાકુ વંશમાંથી ઉતરેલા શાક્ય કુળનો હતો. કપિલવસ્તુને એક છેડે મગધનું રાજ્ય આવેલું હતું, ને બીજે છેડે કોશલનું રાજ્ય હતું. મગધ અને કોશલ વચ્ચે ઝંઘડા ચાલ્યા કરતા, પણ શાક્ય શુદ્ધોદનનું કપિલવસ્તુ શાન્ત હતું.

રાજા શુદ્ધોદન રાહિણી નદીને સામે તીરે આવેલ કાલીનગરના ગોતમવંશના રાજાની બે પુત્રીઓને પરણ્યા હતા. બહુ મોટી ઉંમર થવા છતાં રાજાને કંઈ સંતાન થયું નહોતું. એવામાં દક્ષિણાયનના મહોત્સવના દિવસોમાં રાણી મહામાયાએ એક સ્વપ્ન જોયું. આ વેળા મહામાયાની વય ૪૪ વર્ષની હતી. સ્વપ્નવેતાઓએ જણાવ્યું કે આ વખતે સૂર્ય કર્ક રાશિનો હોવાથી સારું ફળ મળશે.

૪૫મા વર્ષે રાણી મહામાયાએ ગર્ભ ધારણ કર્યો. દશમે મહિને પતિની રજા મેળવી એ પિયર જવા નીકળી. એ વેળા માર્ગમાં હુમિની નામક વાટિકામાં વિશ્રાંતિ લેવા રોકાતાં, ત્યાં જ સુંદર એવા શાલવૃક્ષ નીચે એક બાળકને જન્મ આપ્યો.

વસંતપૂર્ણિમાનો એ દિવસ હતો. બાળકના જન્મની સાથે લીલાંછમ ધાસ પર સોનેરી છટા દેખાવા લાગી. વેલીઓ ફૂલ વેરવા લાગી. અનેક ઠંડા ગરમ પાણીના ઝરાઓ ખળખળ નાદે વહેવા લાગ્યા. મંદમંદ પવન વાવા લાગ્યો. જાણે આખી સૃષ્ટિ આનંદથી તૃપ્ત કરી રહી.

ઘોડેસવારે નગરીમાં જઈને રાજાને ખબર આપી. રાજા અને પ્રજા સર્વેના આનંદનો પાર ન રહ્યો. વૃદ્ધવયે રાજાને પોતાના સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થયા, એટલે તેમણે બાળકનું નામ ‘સર્વાર્થસિદ્ધ’ અથવા ‘સિદ્ધાર્થ’ રાખ્યું. પણ માતા ગોતમ વંશની હોવાથી તેઓ ગોતમ તરીકે પણ ઓળખાતા.

આ વેળા ‘અસિત’ નામના વૃદ્ધ સંન્યાસી રડતા રડતા ત્યાં આવ્યા. સૌએ આ જ્ઞાની પુરુષને તેમના રડવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે બાળકને વંદન કરી કહ્યું: ‘હે બાળક! તું પ્રત્યક્ષ બંગવાન શુદ્ધરૂપે અવતર્યો છે. તને નમસ્કાર હો! તું જ્યારે સત્યધર્મનો પ્રચાર કરીશ, ત્યારે માત્ર મૃત્યુને આંગણે પડેલા મને તારો દિગવિજય જોવા મળશે નહીં, માટે જ હું રડું છું.’

પછી તેણે રાજા શુદ્ધોદન તરફ ફરીને કહ્યું: “રાજા, માનવતાના વૃક્ષને આવેલું આ ઉત્તમ ફૂલ છે. તેની જ્ઞાનસુગંધથી થોડા સમયમાં દશે દિશાઓ મધમધી બીંશે.”

આ પક્ષી વૃદ્ધ સંન્યાસી આત્મા ગયા. રાણી માયાદેવી પ્રસૂતિ પક્ષીની પીડામાં સાતમે દિવસે પોતાના પ્રિય બાળકને બેન મહા-પ્રજ્ઞપતિને સોંપી મૃત્યુ પામી.

રાજપુત્ર સિદ્ધાર્થ (ગૌતમ)ને નાની ઉંમરે જ શિક્ષણ આપવા માંડ્યું, પણ તેની અપ્રતિમ બુદ્ધિ આગળ બધા ગુરુઓ દિગ્ભ્રમ થઈ જતા. તેઓ સિદ્ધાર્થને એક પાઠ શીખવે ત્યાં તે આગળનો પાઠ કડકડાટ બોલી જતો. ન્યાય-તર્ક જેવા કઠિન વિષયોમાં પણ તે નાની ઉંમરે અસામાન્ય પાંડિત્ય બતાવવા લાગ્યો. છેવટે બધા ગુરુઓ તેની આગળ થાકી ગયા, તોપણ સ્વાભાવિક રીતે જ જ્ઞાનસંપન્ન ગૌતમે કાંઈ પણ દિવસ પોતાના ગુરુનું અપમાન ન કર્યું. તે બધા સાથે વિનયથી વર્તતો, તેમની આજ્ઞા પાળતો; એટલુંજ નહિ પણ બધા શિષ્યો પેઠે ગુરુની સેવામાં તત્પર રહેતો. થોડા જ દિવસમાં લૌકિક દૃષ્ટિએ તે બધા વિષયોમાં નિષ્ણાત થયો. તે ધનુર્વિદ્યા શીખ્યો, અને ભારતવર્ષના પ્રસિદ્ધ રાજપુત્રોમાં તેની ગણના થવા લાગી.

એક વખત કુમાર ગૌતમ બગીચામાં ફરતો હતો, ત્યારે તીરથી વીંધાયેલું એક પક્ષી તેના પગ પાસે આવી પડ્યું. તેણે તે પક્ષીને ઉપાડી લીધું, અને તેના શરીરમાંથી તીર કાઢી તેની સારવાર કરવા લાગ્યો. એટલામાં ગૌતમના પિત્રાઈ ભાઈ દેવદત્તનો એક સેવક ત્યાં આવ્યો. અને તે કહેવા લાગ્યો: “મહારાજ, મારા સ્વામી રાજપુત્ર દેવવ્રતે આ પક્ષીને તીર મારી ધાયલ કરી નીચે પાડ્યું છે. એ માટે એ પક્ષી એમનું છે. આપ કૃપા કરી મને સુપ્રત કરો!”

કુમાર ગૌતમે પક્ષીપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું: “પંખી તીરથી મરી ગયું હોત તો કદાચ હું તને સોંપત. પણ તે હજી જીવતું છે. નિરપરાધી પ્રાણીઓને નકામાં શા માટે મારવાં? ઉપરાંત મેં તેને જીવતદાન આપ્યું છે.” આ ઉપરથી ધણી તકરાર થઈ. દેવવ્રતે પક્ષી કબજે લેવા ધણી મહેનત કરી, પણ કુમાર ગૌતમે તેમ કરવા ધસીને ના કહી. કંઈકે ઉગ્ર થયો હોત, પણ અચાનક એક સાધુ પુરુષ

ત્યાં આવી ચડ્યા. તેમણે બંનેનું કહેવું સાંત રીતે સાંભળીને કહ્યું: “કુમાર ગૌતમે પક્ષી બન્યાબન્યાં માટે તેનો જ હક વધારે છે. કારણકે જીવતદાન આપનાર, જીવ લેનાર કરતાં, હમેશાં શ્રેષ્ઠ જ છે. માટે દેવવ્રતે આ પક્ષી કુમાર ગૌતમને આપવું.”

પક્ષીનું લોહીલુહાણ શરીર જોઈ કુમારનું મન દ્રવ્યું. તે પહેલાં દુઃખ એટલે થું તેની તેને કદપના જ નહોતી. તેના પ્રાસાદમાં કચ્છ સૂર પેડો નહોતો, અથવા હૃદયદ્રાવક એવું દ્રવ્ય તેણે જોયું નહોતું. થોડા દિવસમાં જ એક પ્રસંગથી દુઃખસાગરમાં ડૂબી ગયેલા જગતનું તેને દર્શન થયું, અને દયાથી જલકાતું તેનું અંતઃકરણ તત્ત્વચિંતન તરફ વળવા લાગ્યું.

એક દિવસ શુદ્ધાદન રાત્રિએ સિદ્ધાર્થને કહ્યું: “બેટા, વસંત-ઋતુએ આખી સૃષ્ટિ ઉપર સૌંદર્યનું ધરણું પહેરાવ્યું છે. ચાલો, આપણા સમૃદ્ધ રાજ્યની શોભા જોવા જઈએ.” પછી પિતાપુત્ર પોતપોતાના થોડા ઉપર સવાર થઈ ચુનંદા સેવકો સાથે નીકળ્યા.

રસ્તે આખી સૃષ્ટિ જાણે તેમના સ્વાગત માટે તૈયાર થઈ બેઠી હતી. લીલાંછમ ખીડમાંથી વહેળા વહેતા હતા. વગડાનાં જંતુઓ તેમજ જુદી જુદી જાતનાં પંખીઓ પોતાના સૂરોથી વગડાનું વાતાવરણ ભરી નાંખતાં હતાં. જુદી જુદી જાતનાં પતંગિયાં તો એટલાં બધાં હતાં કે એક રમ્ય પુષ્પોની સૃષ્ટિ અદ્ધર લટકે છે તેમ લાગતું, પણ કુમારનું ચિંતનશીલ મન આ બહારના દેખાવ ઉપર જ લુબ્ધ થઈ રહ્યું નહિ. આ કૂલોની નીચે અને આબુખાબુ કાંટાની જે જાળ ફેલાઈ રહી હતી તે તરફ કુમારની દૃષ્ટિ ગઈ, અને તે ગંભીર થયા.

આબુના ખેતરમાં એક ખેડૂત બળદની પીઠ ઉપર ચપાચપ આબુક મારી હળ હાંકતો હતો. બાપડા બળદને, પોતાના ધણીનો અસહ્ય ત્રાસ વેઠીને જાનામાના કામ કરવું પડતું તે જોઈ કુમાર ગૌતમને દુઃખ થયું. પછી તેણે જરા દૂર બારીકાઈથી જોયું તો એક કાચંડો ફાડીઓને વીણી ટપોટપ ખાતો હતો. એટલામાં પાસેના દરમાંથી

એક સાપ નીકળી કુંકટો કરતો ક્ષણમાં જ તે કાચંડાને ખાઈ મર્યો. પણ સાપનો આવરદા પૂરો થઈ મર્યો હતો કેમકે આકાશમાંથી એક સમડી ઝડપથી નીચે ઉતરી સાપને ઉપાડી ગઈ. એટલામાં એક શિકારીએ છોડેલા તીરે સમડીને વાંધી નાંખી. તે જ ક્ષણે તે લોહી-લુહાણ થઈ નીચે પડી.

આ બધું એટલી ઉતાવળે બન્યું કે સાધારણ માણસના બ્યાનમાં પણ ન આવે. પણ કુમાર ગૌતમે જીવનકલહનું કૂર સ્વરૂપ આટલાથી જ પ્રત્યક્ષ કરી લીધું. તે દુઃખી થઈ બોલી બેઠો: “અરેરે, જગત આવું જ છે ને. સખજોએ દુર્બળોને હેરાન કરવા અને પોતાની મોજ ચલાવવી એ જ બધા બ્યવહારનું તત્ત્વ છે ને.” તે સચિન્ત થઈ એક વૃક્ષ નીચે બેઠો. એટલામાં પાંચ દેવપુત્રો આકાશ માર્ગે જતા હતા. તેમાંના એકની નજર કુમાર તરફ ગઈ. તેણે કહ્યું: “જુઓ, જગતનાં દુઃખોથી હૃદય પિગળી જઈ આ જગતનો ઉદ્ધાર કરનાર બેઠો છે. તે આ વૈરાગ્યમાંથી જ પરમપદ તરફ જશે અને દુનિયાને તારશે” એટલું કહી તેમણે કુમાર ગૌતમને નમન કર્યું.

આ વખતે નિરાશાનું જે પડળ ભુલના અંતઃકરણ ઉપર ચડ્યું હતું તે કેમે કર્યું ખસ્યું નહિ. ખરી રીતે તેના મહેલમાં કોઈ વાતની ઉણપ નહોતી. દાસદાસી, વિલાસનાં સાધનો, વૈભવ, પ્રેમાળ અને પતિને પ્રસન્ન કરવા સર્વકાળ તત્પર રહેનારી જીવાન ગુણવાન, વિનયવંતી, રતી જેવી ખૂબસુરત પત્ની યશોધરા. આ લોકના વૈભવમાં આનાથી વધારે શું હોઈ શકે? પણ વર્મતશ્રીના ઉપર દેખાએલો તે ભયંકર કલહ જોયા પછી કુમારને જે ઉદાસીનતા આવી તે કેમે કરી ગઈ નહિ.

પછી એકવાર કુમાર રાજ્યની શોભા જોવા નીકળ્યો. તોરણ પતાકાથી રસ્તા શણગાર્યા હતા. મંગળ વાદ્યો વાગતાં હતાં. પણ આ ઉત્સવમાં તેને રસ પડ્યો નહિ. એક વૃક્ષ, પાંચળો, કેડથી વળી ગયેલો બિખારી રસ્તાની બાજુમાં બેઠો હતો. કેટલાંક આંધળાંપાંચળાંઓ બિંધ્યા મળશે એવી આશાએ પરમેશ્વરના નામની દયામણી ખૂસો

પાકતા હતા. કુમાર આ દૃશ્ય જોવા લાગ્યો. માણસનું શરીર કેટલું પરાધીન છે? મારું સુંદર દેખાતું શરીર પચાસ-સાઠ વર્ષ પછી આ ડાસા જેવું જ વળી જશેને! તો પછી આ નશ્વર સૌંદર્ય માટે નકામી ઉપાધિઓ શા માટે? હાયરે! દુઃખી દુનિયા! જન્મમરણની જાળમાં અમારું શરીર સપકાયું છે. સુખનો અંત દુઃખમાં, જીવાનીની પરાકાષ્ટા બડપણમાં અને પ્રેમનું છેવટ નુકસાનીમાં થવાનું. આ દુઃખી કષ્ટપીડિત માણસો પરમેશ્વરના નામથી કરુણા યાચે છે, તોપણ તેમનું દુઃખ કાયમ જ છે. આવા ઉદાસ, ગંભીર પણ જીવંતદયાના પ્રવાહમાંથી નીકળેલા વિચારોથી કુમારનું માયું ભમવા લાગ્યું અને તેણે એકદમ સારથિને કહ્યું: “ચાલ, રથ એકદમ રાજમહેલ તરફ લઈ ચાલ.”

આજ વખતે શુદ્ધોદન રાજા દુઃખજનક સ્વપ્નોથી ઘેરાયો હતો. તેને ઘણાં ભયસૂચક સ્વપ્નો આવતાં હતાં. આકાશમાં ફરકતો રાજધ્વજ નમ્યો એમ એકવાર દેખાય તો કોઈ વખત દસ ઐરાવતોને માર્યાનું દેખાય. શુદ્ધોદને એક વિદ્વાનને બોલાવી આ સ્વપ્નોનો અર્થ પૂછ્યો. તેણે કહ્યું: “મહારાજ, અશુભ દેખનારાં આ ચિન્હોમાં ખરી રીતે મંગલકારક ગૂઢ અર્થ ભરેલો છે. યુવરાજ સિદ્ધાર્થ રાજ-વૈભવને તૃણવત ગણી જ્ઞાનમાર્ગે જગત ઉપર પ્રભુત્વ મેળવશે, એમ પહેલા સ્વપ્ને બતાવ્યું છે. તેમજ હજારોએલા દસ હાથી એટલે દુનિયામાંનાં દસ દાર્શનિકો છે. વાદમાં સિદ્ધાર્થ તેઓને હરાવશે.” આ સાંભળી શુદ્ધોદનનું કાંઈક સમાધાન થયું, પણ જીવંતી નિરાશા વિષેની તેની ચિંતા ગઈ નહિ.

કુમાર ગૌતમ જેમ વૈરાગ્યના વિચારોમાં અટવાતો ચાલ્યો તેમ તેમ પિતાએ તેને સંસારનાં સુખો આપવાની યોજના કરવા માંડી. કુમાર ગૌતમ એનું વર્ણન કરતાં કહે છે:

“હું બહુ સુકુમાર હતો. મારા સુખ માટે મારા પિતાએ સરોવરો નિર્માણ કરી કમળ ભીગાડ્યાં હતાં. મારાં વસ્ત્રો કીમતી

હતાં. શિશિર, વસંત ને વર્ષાઋતુને યોગ્ય જુદા જુદા ત્રણ મહેલો બાંધ્યા હતા. જ્યારે હું વર્ષાઋતુના પ્રાસાદમાં જતો ત્યારે ચાર માસ સુધી બહાર ન નીકળતાં, સુંદરીઓનાં ગાયન-વાદન ને નર્તનમાં સમય વ્યતીત કરતો. આવી સંપત્તિને ઉપભોગ લેતાં લેતાં મને વિચાર આવ્યો કે ગમે તેવા માણસને વૃદ્ધાવસ્થા તો છે જ, પછી તેનાથી બીવું શું? આમ વિચારવાથી મારી જીવાનીતો મદ ઊતરી ગયો અને આવી રીતે ગમે તેવું સ્વસ્થ ને સુધટિત શરીર વ્યાધિને આધીન થવાનું છે, તેમજ મરણધર્મને અનુસરવાનું છે, પછી આરોગ્યમદ ને જીવિતમદ કેવો? હું પોતે જરાધર્મી છું, વ્યાધિવાળો છું, મરણધર્મી અને શોકધર્મી છું, છતાં જરા, વ્યાધિ, મરણ અને શોકથી સંબંધ રાખનારી વસ્તુઓ ઉપર મારા સુખનો આધાર મानी બેઠો છું, એ ઠીક નથી.’

રાજા શુદ્ધોદને પોતાના પ્રાણસમ પ્રિય પુત્રને તે વખતની અત્યંત સુંદર યશોધરા નામની કુમારિકા પરણાવી હતી. કુમાર ગૌતમનું હૃદય પુષ્પથીય કામળ હતું. એ પોતાની પત્ની પર અત્યંત વહાલ કરતો, પણ પેલું તત્ત્વચિત્તન વિસરાતું નહોતું.

દુનિયાનું બીષણ સ્વરૂપ જોયા પછી ગૌતમે રાજ્યત્યાગ કરવાનું લગભગ નક્કી કર્યું હતું. પોતાની ગુણવત્તા પત્નીને આ નિશ્ચય તેણે કહ્યો, ત્યારે તેના દુઃખની શી વાત કરવી! તેની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં : “મહારાજ, આવી પુષ્કળ લક્ષ્મીના વૈભવને છોડી વનવાસ સ્વીકારવા આપ કેમ તૈયાર થાઓ છો? આ અભાગિનીની આપને દયા નથી આવતી?” એવી તેણે આજીજી કરી પણ કુમાર પ્રેમથી તેના ઉપર હાથ ફેરવી તેને જુદી જુદી રીતે સમજાવી. તો પણ પોતાનો પતિ પોતાને છોડી જશે એ ભયંકર વિચાર તેને અસહ્ય લાગ્યો.

યશોધરાએ આ જ અરસામાં એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. રાજધાનીમાં ધામધૂમથી ઉત્સવ શરૂ થયો. આ હર્ષનાદથી કુમાર

ગૌતમ વધારે સચિત થયો. એને લાગ્યું કે સંસારના પાશ હવે વધતા જાય છે, માટે એમ અને તેમ જલદી આત્મતત્ત્વના ચિંતન માટે આ વૈભવોનો ત્યાગ કરી દેવો. થોડા દિવસો બાદ કર્કરાશીનો ચંદ્ર આકાશમાં તેજ ઢોળી રહ્યો હતો, ત્યારે કુમાર જન્મત થયો.

યશોધરા દિવસના અમથી ચાકી જવાથી ઊંઘી ગઈ હતી. સુગંધીત તેલના બળતા દીવાઓ ઝાંખા થયા હતા અને તેનું અજવાળું લેના ચાકેલા પથ્થુ આનંદ અને સૌંદર્યથી પરિપૂર્ણ મુખ પર પડતું હતું. તે ઊંઘમાં પથ્થુ હસતી દેખાતી હતી. બાળક રાકુલ તેના પડખામાં સૂતો હતો. આવાં પત્ની-પુત્રનો સદાને માટે ત્યાગ ! કુમાર ક્ષણભર સુષ્પ બન્યો. યશોધરાના સુંદર મુખનું ચુંબન લેવું અને પુત્રને ઊપાડી તેને રમાડવો એવું તેના મનમાં ચર્મ આવ્યું. પથ્થુ ફરી ફરી વિવેકથી તેણે પોતાનો મોહ દબાવી રાખ્યો. ત્રણ વખત તેમની આસપાસ ફર્યો. છેવટે તેણે નક્કી નિર્ધાર કરી કહ્યું : “ મારા વૈરાગ્યનો આજ વખત છે. કઠોર વજ્ર ; કુહાડીના ધા, બાણ અને પથ્થરના શિખરો એ બધાંય મારા માથાપર પડે તોપણ સંસારત્યાગનો મારો નિશ્ચય કદી પણ પાછો પડશે નહિ. હીન, દીન, પાંગળા, પીડિત એવા જન્મતની આસો મને સંભળાય છે. આ રાજ્યવસ્ત્રો અને વૈભવનો ત્યાગ કરી, મારે સંન્યાસીનાં વસ્ત્રો અને ગરીબાઈનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ” એમ કહી તે નીકળ્યો અને સારથીને ઘોડા લાવવા કહ્યું.

કંતક ઘોડા પર બેસીને તેણે કપિલવસ્તુથી ૪૫ કેશ દૂર જનોમાને કિનારે સર્વત્યાગ કર્યો. તેણે રાજ્યની બહાર આવતાં જ પોતાનાં વસ્ત્રો ફેંકી દીધાં અને સંન્યાસીનાં વસ્ત્રો પહેરી સારથીને કહ્યું : “ તું હવે પાછો જા. ”

સારથીએ અનેક વખત વિનવ્યું કે : “ મહારાજ, આવી વિરક્તિ છોડી દઈ રાજધાનીએ પાછા ચાલો. આપના આમ કરવાથી આપનાં બધાં રનેહીએ દુઃખી થશે. ” ત્યારે ગૌતમે હસીને કહ્યું : “ અરે આખા જન્મતનું દુઃખ નિવારણ કરવાને માર્ગ હું શોધી કહાકું છું. તે

તેમાં તેમના દુઃખનું નિવારણ થશે, કારણકે તેઓ દુનિયાથી બુદ્ધ નથી.” સારથિનું કાંઈ વળ્યું નહિ અને તે પાછો ફર્યો. કુમારે માર્ગમાં એક પારધી પાસેથી કપડાં લઈને પોતાનાં કપડાં બદલી નાખ્યાં ને તેની છરીથી પોતાના સુંદર વાળ કાપી નાખ્યા.

પછી તે ફરતો ફરતો વૈશાલી નગરમાં આવ્યો. ઉપરતિ થઈ, મુમુક્ષત્વ આવ્યું એ ખરું પણ કોઈ સદ્ગુરુ મેળવવો જોઈએ એમ ગૌતમને લાગવા માંડ્યું. એટલામાં તેને એવી ખબર મળી કે આ જ ગામમાં એક બ્રાહ્મણ કલામ નામનો વિરક્ત બ્રાહ્મણ વિષય-વાસનાના નિઃસંગનું અને સર્વ સંગ પરિત્યાગનું વ્રત આચરતો હોઈ લોકોને પણ તેવો જ ઉપદેશ કરે છે. ગૌતમને આ તત્ત્વજ્ઞાન ખરા અંતરનું લાગ્યું. તે એકદમ બ્રાહ્મણ પાસે ગયો અને એનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. થોડાક દિવસ ગુરુને ત્યાં રહ્યા પછી ગૌતમને તૃપ્તિ થતી ન હોય તેમ લાગ્યું. પોતે જો અંતિમ સત્ય અને શાંતિની શોધ કરે છે તે તેને મળશે નહિ એમ તેને લાગ્યું. તેણે ગુરુગૃહનો ત્યાગ કર્યો.

ફરતા ફરતા તેઓ મગધ દેશમાં આવેલ રાજગૃહી તરફ ગયા. રાજગૃહી વિંધ્યાચલની પાંચ ટેકરીઓ પર આવેલો હોવાથી સંતોનું આ નિવાસસ્થાન હતું. અહીં પાંડવશૈલ નામની ટેકરી પર તેઓ ગયા. કેટલાક યોગીઓ સ્વર્ગસુખ માટે તપ કરતા હતા, તેમને ઉપદેશ આપી તેઓ પાછા ફર્યા. માર્ગમાં મગધપતિ બિંબિસારના યજ્ઞ માટે એક ઘેટાંનું ટાળું જતું જોયું. તેમાં એક ઘેટું લંગડું હતું. ગૌતમે પોતે તેને ભિયડી લીધું ને પાછળ પાછળ રાજદરબારમાં ગયા. કોઈ એક તેજસ્વી પુરુષ આવ્યો છે, એવી ખબર બિંબિસાર રાજાને મળી, ત્યારે બિંબિસાર રાજા ગૌતમના દર્શને આવ્યો: “આપ કોણ? ક્યાંના? ભરબુવાનીમાં આપને શ્રમણ થવાની બુદ્ધિ કેમ થઈ?” વગેરે પ્રશ્નો બિંબિસાર રાજાએ તેમને પૂછ્યા. ત્યારે તેમણે પોતાની બધી હકીકત કહી. તે સાંભળી બિંબિસાર રાજાને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે નમ્રતાથી

કહ્યું: “આપના હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર શોભતું નથી. આપે રાજદંડ જ ધારણ કરવો. સત્તા અને ધન એ વાતો ઉપેક્ષા કરવા જેવી નથી. માત્ર વિચારપૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ બેઉ ચીજો હું આપના જેવા ઉદારચરિતના ચરણે અર્પણ કરવા તૈયાર છું.” આ સાંભળી ગૌતમ હસીને બોલ્યા: “રાજા, તમે આદરથી આપવા કહેલી ચીજોની શું મને ખોટ હતી? પણ મેં જ સ્વેચ્છાથી તેનો ત્યાગ કર્યો. સંપત્તિ ચંચળ છે. તૃષ્ણાને અંત નથી. તેની તૃપ્તિ કરીએ તેમ તે વધારે જોરાવર થતી જાય છે. તેથી જ આ સર્વ છોડી મેં આ રસ્તો લીધો. દુઃખથી મુક્તિ ક્રમ મળે તે શોધી કાઢવું એ જ મારું ધ્યેય છે.” આ સાંભળી બિંબિસાર રાજા નિરુત્તર થયો. આ પછી તેમણે અહિંસક યજ્ઞ ક્રમ થાય તે સૂચવ્યું.

રાજગૃહનગરમાં ઉદ્રક નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે મોટો જ્ઞાની હતો. શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ પાંચ વાતોનો આશ્રય કરનારને મોક્ષ મળે છે, એવો તેના ઉપદેશનો સાર હતો. ગૌતમ તેની પાસે કટલોક વખત રહ્યા, અને પછી ગયાશીર્ષ પર્વત પર ગયા. ત્યાં ચિંતન કરતાં રાગદ્વેષરહિત થયા વગર જ્ઞાનપ્રકાશ અંતઃકરણમાં પડશે નહિ, આ સત્યની તેમને પ્રતીતિ થઈ.

પછી નૈરંજના નદીને કાંઠે આવ્યા. અહીં પાંચ ભિક્ષુ તપશ્ચર્યા કરતા હતા. શરીરને ક્ષીણ કર્યા પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે, એમ આ ભિક્ષુઓની માન્યતા હતી. ગૌતમે પણ નૈરંજના (ફલ્ગુ) નદીના કિનારે તપ કર્યું. છઠ્ઠ વર્ષ સુધી લાગલાગટ તપશ્ચર્યા કરવાથી તેમનો દેહ ક્ષીણ થઈ ગયો. શરીર કેવળ હાડકાના માળખા જેવું થઈ ગયું. ઈન્દ્રિયો વશ થઈ, પણ જે જ્ઞાન જોઈતું હતું તે ન મળ્યું, છતાં તેમણે તપ ચાલુ રાખ્યું. નખળાઈની પરમ અવધિ આવી. તપસ્વી ગૌતમ બેભાન બની ગયા. આ વખતે એક ગોવાળિયાએ એમને દૂધ પાચું ને જમડખીની છાયા કરી. ગૌતમને જ્યારે જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે

તેમણે ગોવાળિયાઓ પાસેથી દૂધ માગ્યું. ગોવાળોએ કહ્યું: 'અમે શરૂ છીએ.' છતાં તપસ્વી ગૌતમે માગીને તે પીધું.

આ વખતે ઈન્દ્રનિમિત્તે થનાર મહોત્સવમાં ગાવા માટે ગાનારીઓ જતી હતી. જતાં જતાં તેઓ પોતાના સાથીદારોને કહેતી હતી કે સતારના તાર બહુ ખેંચશો પણ નહિ કે જેથી તાર તૂટી જાય, ને એટલા ઢીલા પણ રાખશો નહીં કે જેથી સંગીત જ ન નીકળે."

તપસ્વી ગૌતમે આ વાત સાંભળી. તેમને પણ લાગ્યું કે મેં શરીરને અત્યંત કष्ट આપ્યું જેથી સંગીત ન લાગ્યું. જૂખથી મર્યે મુક્તિ નહીં મળે. શરીરને અંકુશમાં રાખવું જરૂરી છે, પણ તેને નકામું બનાવવું યોગ્ય નથી.

પછી તે નદીમાં નાહવા ગયા, પણ નિર્બળતાને લીધે પડી ગયા. થોડીવાર પછી એક વટવૃક્ષ નીચે ખેડા. આ વેળા સુગતા નામની ગોવાળની પત્ની પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ખીરની બાધા કરવા આવી હતી. તેણે તપસ્વી ગૌતમને ખીર આપી ને અત્તર છાંટ્યું.

તપસ્વી ગૌતમની કાયામાં હવે નવશક્તિનો સંચાર થવા લાગ્યો હતો, પણ બીજી તરફ તેમના અન્નેડ તપસ્વી જીવનથી જેઓ શિષ્ય થયા હતા, તે કહેવા લાગ્યા કે ગૌતમ યોગબ્રહ્મ થયો છે ને તેઓ તેને છોડી ચાલી ગયા; પણ ગૌતમને લોકનિંદાની પરવા નહોતી. તેને તો સત્ય ને સુખ શોધવાં હતાં.

આજે તપસ્વી ગૌતમને રાજ્ય છોડે છ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. લગભગ ૩૬ વર્ષની ઉંમર હતી. વસંત પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. એક કઠિયારા પાસેથી ઘાસ માગીને તેમણે વટવૃક્ષ નીચે પાથર્યું ને તત્ત્વચિંતનમાં મગ્ન થયા.

આ વખતે ગૌતમને મોટી પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડ્યું. સાધુ સંતનો શત્રુ અને સારો વાસનાઓનો પ્રતિસ્પર્ધો જે માર તે જુદી જુદી જાતના શસ્ત્રોથી અને માયાજલોથી ગૌતમ મુનિને સમાધિભંગ કરવા ખટપટ કરવા લાગ્યો. તેણે તેમની આસપાસ રૂપસુંદર નાચનારી-

એમનું ટાળું લાવી ઓડ્યું, તો પણ તેમનું ચિત્ત વિચલીત થયું નહિ, ત્યારે પ્રત્યક્ષ યશોધરાની કરુણ રમ્યમૂર્તિ તેણે નિર્માણ કરીઃ “નાથ, હવે આ દિન અગલાનો ત્રાસ ક્યાં મુઢી જોવાના !” એમ અશ્રુપૂર્ણ નયનોથી તે વિનવે છે એમ લાગ્યું. આ વખતે પણ વિવેકનો જન્મ થઈ ગૌતમની સમાધિ અડગ રહી. આવી રીતે ઘણા ઉપાયોથી ગૌતમને પોતાના જ્યેષ્ઠી ડગાવવાનો પ્રયત્ન મારે કર્યો, પણ ગૌતમે તેને અધિકાર વાણીથી કહ્યું: “હે માર! ખીક, કુશંકા, વિષયવાસના, ગર્વ વગેરે તારી અનેક સેના સાથે તું ગમે તેટલી ચઢાઈ કરીશ તોપણ મારા પર તેનું કાંઈ પણ પરિણામ થશે નહિ, કારણકે મહા, પ્રજા, અને ઉત્સાહથી માગું અંતઃકરણ ભરેલું છે. મને મૃત્યુની ખીક બતાવીશ તો તેનો કાંઈ પણ ઉપયોગ થશે નહિ.” આવા અલૌકિક નિર્ધારનું કવચ જેણે શરીર ઉપર ચઢાવ્યું છે એવા ગૌતમ ઉપર હેડેલા મારનાં બધાં બાણો ભુકાં પડી જાય એમાં શી નવાઈ?

આ પ્રમાણે કામદેવ ઉપર વિજય મેળવી ગૌતમ ધ્યાનસ્થ બેઠા હતા ત્યારે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર આકાશમાં મહાલતો હતો. ચિન્તનની અંતિમ સીમા આવી પહોંચી હતી. એકાએક રાત્રીના પ્રથમ પ્રહરે તેઓ સમમંબુદ્ધ થયા. ખીજે પ્રહરે તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વના જીવોનું જ્ઞાન થયું. ત્રીજે પ્રહરે જન્મમરણનાં કારણનું જ્ઞાન થયું. ને ચોથે પ્રહરે તે ભુદ્ધ થયા. પોતે જે પરમ દિવ્ય તત્ત્વોની શોધ કરતા હતા તે તત્ત્વ તેમને જડ્યું. આનંદાતિજ્ઞયથી નીચેના શબ્દો તેમના મુખમાંથી નીકળ્યા:

“દેહરૂપી ગૃહ ભીલું કરનાર તૃણ્યાને શોધતાં શોધતાં આજ અનેક જન્મ મયા; ફેટલાએ સંસારમાં ભ્રમણ કર્યું, પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ફરી ફરી જન્મમરણના ચક્રડોળમાં સપડાવવું એ ફેટલી દુઃસહ વાત છે. પણ હે તૃણ્યા, હવે મેં તને પૂર્ણ રીતે બળી. હવે તું ફરી એ ગૃહનિર્માણ કરી શકીશ નહિ. ધરના થાંભલા અને મોભ તૂટી ગયા છે. મારા અહંકાર વગરના ચિત્તે તૃણ્યાનો નાશ કર્યો છે.”

આ મોક્ષસુખનો અનુભવ લેતાં બુદ્ધદેવ સાત દિવસ સુધી તેમ ને તેમ ધ્યાનસ્થ બેસી રહ્યા હતા. પછી દસ હજાર દેવપુત્રો ત્યાં ભિતર્યા અને તેમણે તપસ્વી ગૌતમને બુદ્ધ તરીકે વધાવ્યા ને તેમને તથા બોધિવૃક્ષને ગંગોદકસ્નાન કરાવ્યું. એટલામાં તે દુષ્ટ માર ત્યાં આવ્યો, અને મોટા મંભાવિતપણાનો ડોળ કરી કહેવા લાગ્યો. “હવે તો તમને જોઈતું મળ્યું ને? તો હવે અવતાર સમાપ્ત કરો.”

આ સાંભળી બુદ્ધે કહ્યું: “ફક્ત આત્મોન્નતિ એ મારું ધ્યેય નથી. મેં શોધી કહાડેલો આનંદનિધિ હું લોકોને આપ્યા વગર મારો અવતાર પૂર્ણ કરીશ નહિ.”

પોતાને સાક્ષાત્કાર થએલા દિવ્ય તત્ત્વ ઉપર આશ્ચર્ય બે માસ વિચાર કર્યા પછી જગદુદ્ધાર માટે ભગવાન બુદ્ધ જગત ઉપર સંચાર કરવા નીકળ્યા. રસ્તામાં એક વૈષ્ણવ સંન્યાસી તેમને મળ્યો. સંન્યાસીએ પૂછ્યું:

“આપનો સંપ્રદાય કયો?”

બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “મારો સંપ્રદાય નથી. જાતિવર્ણ વગેરેનો ભેદ રાખ્યા વગર જનતાનાં દુઃખનો નાશ કરવાનો રસ્તો મેં શોધ્યો છે.”

પછી પહેલાંના પાંચ બિહુઓ તેને મળ્યા. બુદ્ધે પોતાનાં ધર્મતત્ત્વો તેમને કહ્યાં. “કઠોર વ્રતો અને ભોગ્ય વસ્તુઓનું અતિસેવન એ બેઉ ટાળવાં જોઈએ. આની વચ્ચેનો જે માર્ગ છે તે જ ખરો નિર્વાણપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. યથાર્થજ્ઞાન, ઉચ્ચ વાતો કરવાનો નિશ્ચય, બરણપોષણનું યોગ્ય સાધન, ઉત્તમ ભાષા, સારાં કર્મ, યોગ્યજાતના યત્ન, વિચાર, અને મનની શાંતિયુક્ત સ્થિતિ, એવાં આઠ અંગોથી આ માર્ગ અવલંબાએલો છે.”

બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લેનાર સહુ પ્રથમ આ પાંચ બિહુઓ હતા.

સંચાર કરતા કરતા ભગવાન બુદ્ધ પોતાની રાજધાનીમાં ગયા. બુદ્ધના પિતા—શુદ્ધોદન તેમને મોટા સન્માનથી રાજ્યમહેલમાં લાવ્યા. બધા લોકે બુદ્ધના દર્શને આવ્યા. શોકવિહ્વલ થએલી યશોધરા માત્ર

પોતાના મહેલમાં પડી રહી હતી. પછી બુદ્ધ ત્યાં ગયા અને તેને સમજાવી. કેટલેક દહાડે શુદ્ધોદન રાગનો અંત થયા પછી બુદ્ધે પોતાની પત્ની યશોધરા, પુત્ર રાહુલ અને સાવકીમાતા—મહાપ્રજ્ઞવતી ગૌતમીને પોતાના ધર્મની દીક્ષા આપી.

ધીમે ધીમે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર જોરથી થવા લાગ્યો. પોતાનાં તત્ત્વો રજૂ કરવાનું કૌશલ્ય, અને સામાપક્ષનો સંશય તોડી પાડવાનું સામર્થ્ય બુદ્ધમાં અલૌકિક હતું. પીડિતોને અને મુમુક્ષુને અન્યથા યુક્તિવાદથી સન્માર્ગ તરફ વાળતા. એ વિષેની કેટલીક વાતો બહુ જ બોધપ્રદ છે.

કિસા ગૌતમી નામની એક સ્ત્રી હતી. તેનો એકનોએક પુત્ર સર્પદંશથી મરણ પામ્યો. ‘કાઈ સર્પદંશ પર દવા આપો!’ એમ કહેતી તે બારણેબારણે ફરવા લાગી. મરેલું માણસ દવાથી શી રીતે જીવતું થશે, એટલો પણ વિચાર તેને કરતાં આવડ્યો નહિ, કારણકે પુત્રશોકથી તે ગાંડી થઈ હતી. કાઈપણ માણસ મળે કે તે પોક મૂકી રહતી, અને સર્પદંશ પર કાઈ દવા આપો એમ વીનવતી. છેવટે તે બુદ્ધ પાસે આવી અને તેમની પાસે પણ આ જ યાચના કરી. બુદ્ધે તરત જ કહ્યું: “હીક, જા મને મુડીબાર રાઈ લાવી આપ, એટલે દવા બનાવી આપું. પણ એટલી શરત કે જે ઘરમાંથી રાઈ લાવી આપે, તે ઘરમાંથી મા, બાપ, છોકરો, બૈરી, નોકર વગેરે કાઈપણ પહેલાં મરેલું હોવું જોઈએ નહિ.” એ શરત માન્ય રાખી શોકમગ્ના ગૌતમી રાઈ લાવવા નીકળી. પણ જે ઠેકાણે તપાસ કરે તે ઠેકાણે કાઈ મરી ગયેલું હોય જ. છેવટે તેને નિરાશ થઈ પાછું આવવું પડ્યું, ત્યારે બુદ્ધે મનુષ્યદેહ કેવો ક્ષણભંગુર છે તેને સમજાવી તેનું સાંત્વન કર્યું.

ભારદ્વાજ નામનો એક ખેતી કરનાર બ્રાહ્મણ હતો. તેને ઘેર મોટા ઉત્સવ ચાલતો હતો, ત્યારે બુદ્ધ બિક્ષા માગવા ત્યાં ગયા. ઉત્સવ સમયે મુંડન કરેલો સંન્યાસી બારણામાં આવેલો જોઈ તે બ્રાહ્મણ ચીડાયો. તેણે ખૂમ પાડી કહ્યું: “અરે સાધુડા, જતો રહે.

અમે મહેનત કરી ખેતરમાં પકવીએ અને તું મફતનું અન્ન ખાવા માંગે એ તને સારું લાગે છે?" શુદ્ધે નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો: "ભાઈ, હું પણ એક ખેડૂત છું." બ્રાહ્મણે પૂછ્યું: "તારા બળદ, હળ, ખેતર ક્યાં છે?" શુદ્ધે જવાબ આપ્યો: "બ્રાહ્મણોનાં અંતઃકરણ એ મારું ખેતર, પ્રજા એ મારું હળ, વીર્ય એ બળદ, ધર્મ એ દંડ, અને શ્રદ્ધા એ બીજ છે. હું બધે જ્ઞાનરૂપી હળ ફેરવી અજ્ઞાનરૂપી કાંટા કાઢી નાખું છું, અને ત્યાં શ્રદ્ધાબીજનું વાવેતર કરું છું. આ મારી ખેતીને જે પાક આવે છે તેનું નામ નિર્વાણ." આ જવાબ સાંભળી આ પુરુષ મહાજ્ઞાની છે, એમ બ્રાહ્મણને ખાતરી થઈ અને તે તરત શુદ્ધને શરણુ ગયો.

આવી રીતે પોતાના પ્રતિભાતેજથી અવ્યાહત પીસ્તાલીસ વર્ષ સુધી શુદ્ધદેવ ધર્મપ્રચાર કરતા હતા. તેમના ઉત્કર્ષથી ચીડાઈ જઈ કેટલાક બ્રાહ્મણોએ તેમનો સખ્ત વિરોધ કર્યો. તેમના શીત્ર ઉપર છાંટા ઉડાડવાના નીચ પ્રયત્ન કરી જોયા, પણ બધું જ ફેલકટ ગયું. શુદ્ધના પ્રખર ચારિત્ર્યસૂર્ય આગળ આ અપવાદના દિમગિરિ ઓગળી જતા. તેમના અનુયાયીઓની સંખ્યા લાખો ગણવા લાગી. કેટલાએ શ્રીમંત માણસોએ પોતાનું સર્વ શુદ્ધને અર્પણ કરી સંન્યાસદીક્ષા લીધી. તે કેટલાક અહંકારી પંડિતો ગર્વરહિત થઈ શુદ્ધના ધર્મધ્વજ નીચે આવ્યા.

શુદ્ધદેવ વહેલા પરાદીએ જાગતા. તે વખતે તે ધ્યાનસ્થ થતા અથવા વિહારની બહાર આમતેમ ફરતા, પછી ગામમાં લિક્ષા માટે જતા. આ વખતે તેમને કાંઈ કંઈ પૂછે તો તેને પૂરો જવાબ આપતા અને મુમુક્ષુઓને સન્માર્ગનો ઉપદેશ કરતા. લિક્ષા લઈ બપોરે વિહારમાં આવતા. પછી ભોજન લઈ, થોડી વાર વિશ્વાન્તી લઈ પાછા તે ધ્યાનસ્થ થતા. સાંજે લિક્ષુઓને અને ગૃહસ્થોને ઉપદેશ કરવાનો તેમનો કાર્યક્રમ હતો. મધરાતના સુમારે તે સૂઈ જતા. જમણે પડખે પગ પર પગ મૂકી ઓશિકે હાથ દઈ સૂઈ રહેવું એને જ સિદ્ધશ્યા કહે છે. પ્રવાસે જતા ત્યારે શુદ્ધ સાથે ધણી શિષ્યો રહેતા.

છેવટે પોતાનો નિર્વાણકાળ નજીક આવ્યાનું જુદું જાણ્યું. પાવાગામે ચુંદ લુહારને ત્યાં પોતાના શિષ્યો સાથે જમવા ગયા. ત્યાં જુદને કાચું અને ઝેરી અન્ન પીરસ્યું. ખરી રીતે એ અન્નના ગુણધર્મ જુદે પહેલેથી જ જાણ્યા હતા. જુદે ચુંદને ખોટું ન લાગે માટે પીરસેલું અન્ન ખાધું. તેમને તરત જ વ્યાધિ થયો, અને તેમણે પોતાના પટ્ટશિષ્ય આનંદને સાલવૃક્ષ નીચે શય્યા તૈયાર કરવા કહ્યું. પોતાના સદ્ગુરુનો કાળ પાસે આવ્યો છે એમ જાણી આનંદ નાના બાળકની માફક મોટેથી રડવા લાગ્યો, ત્યારે જુદે તેનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું: “આનંદ, મૃત્યુ એ વસ્તુનો સ્વભાવધર્મ છે. વસ્તુ ગમેતેટલી પ્રિય હોય, તોપણ છેવટે તેનો વિયોગ તો થવાનો જ.” પછી પોતાની પાછળ જુદધર્મનો પ્રચાર કરવાનો સર્વાધિકાર તેમણે આનંદને સુપ્રત કર્યો. આટલું થતાં સુધીમાં લિલ્હુ અને ખીજા ભક્તોનાં ટોળેટોળાં જુદદેવના દર્શને આવવા માંડ્યાં. આ મહાવિરાગી, મહામુનિ, ઇલેલોક છોડી જવાના એ જાણ્યાથી ભાવિક લોકોને અત્યંત શોક થયો. જે તે બીડમાંથી રસ્તો કરી જુદદેવ પાસે જવા અને તેમની સાથે વાતચીત કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. પણ આનંદે બધાને વિનંતીપૂર્વક કહ્યું કે: “ભગવાન હવે ક્ષીણ થયા છે. માટે કોઈએ પાસે આવી ખોલાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ.”

આખરે બધાને ઉદ્દેશી ભાગ્યા સ્વરે જુદદેવે કહ્યું: “મેં ઉપદેશોના ધર્મ એ જ મારી પાછળ તમારો શાસ્ત્ર છે એમ માનજો. બધી વસ્તુઓ જુદાજુદા ઘટકની બનેલી હોઈ ક્ષણભંગુર છે. માટે દરેક પોતાનાં કર્તવ્યો સાવધાન ચિત્તે કરવાં અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો.”

પોતાના ઉજ્જવલ તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય આમ ટૂંકામાં કહી જુદ ચિંતનમગ્ન થયા, અને થોડીવારમાં જ તે નિર્વાણને પામ્યા.

ભગવાન મહાવીર

[૩]

વિક્રમસંવત પૂર્વે ૬૦૦ નો એ સમય હતો. શું ધર્મક્ષેત્રે કે શું કર્મક્ષેત્રે ભારતવર્ષમાં વિવિધ પ્રવાહો ગતિમાન હતા. કર્મક્ષેત્રનું ભારતવર્ષ હજી પ્રાચીન કાળની ભવ્યતા જળવી રહ્યું હતું. અંગ, મગધ, વત્સ, અવન્તી, સિંધુ, આદિ અનેક દેશો રાજસત્તાક હતા. ને કોશલ ને વિદેહ જેવાં રાષ્ટ્રો પ્રજાસત્તાક હતાં. રાજા તો સર્વત્ર હતા, પણ પ્રજાસત્તાક રાજાઓમાં નામમાત્રની તેમની છાયા હતી, ને સર્વ કારભાર ગણરાજો ચલાવતા. પ્રજા શાન્ત હતી ને આખાદ હતી.

પણ ધર્મક્ષેત્રની સ્થિતિ અત્યંત વિચિત્ર હતી. ભારતવર્ષની ભાવુક પ્રજા ધર્મપ્રાણુ તો હતી જ, પણ ધર્મે રૂઢી ને આડંબરનું સ્થાન લીધું હતું. શ્રદ્ધા, ધર્મ અને સદ્ગુણનું સ્થાન અંધવિશ્વાસ, દિસા ને કુરુઢીઓએ લીધું હતું.

ઠેરઠેર આસુરી શક્તિઓની પૂજા પ્રગટી હતી. નિતનિત યજ્ઞોના અનન્ત હોમહવનોમાં અસંખ્ય પશુહત્યાઓની હારમાળા રચાતી. જન્મત આત્માની તાકાત વિસરી ગયું હતું. વેદ, ધર્મ ને શાસ્ત્રના અધિકારી કેવલ દિજ ! શૂદ્ર ને અન્ત્યજ જાતિઓને કોઈ અધિકાર

નહીં. આ માટે શાસ્ત્રનાં ફરમાનો જ આગળ ધરવામાં આવતાં, ને સ્પષ્ટ આજ્ઞાઓ અપાતી કે,

“વેદ સાંભળનાર શુદ્ધતા કાનમાં સીસું અને લાખ ભરવામાં આવે. એનું સામાન્ય ઉચ્ચારણ કરનારની જીભ કાપી લેવામાં આવે ને તેના મુખપાક કરનારનો વધ કરવામાં આવે. શુદ્ધને ખુદ્દિ ન આપવી, યજ્ઞનો પ્રસાદ ન આપવો, ધર્મ તેમ જ વ્રત પણ ન આપવાં.”

સૌએની પણ આ જ સ્થિતિ હતી. પુરુષવર્ગના પારતંત્ર્યમાં રહ્યા સિવાય એને કોઈ સ્વતંત્ર કર્મ-ધર્મ નહોતાં. યજ્ઞક્રિયા જ સર્વસ્વ હતી. યજ્ઞક્રિયામાં પશુઘલિ સર્વશ્રેષ્ઠ હતો. આત્મા, કર્મ અને પુરુષાર્થની તો વાતો જ ન હતી.

આ વેળા ભારતવર્ષ ધર્મક્ષેત્રમાં કોઈ મહાન ક્રાંતિકારની રાહમાં હતું. આ કપરી વેળાએ જ લોકધર્મના મહાન પ્રણેતા ભગવાન ખુદ્દ અને આત્મધર્મના મહાન ઉપદેષ્ટા ભગવાન મહાવીર પેદા થયા.

[૧]

જે કાળની આ ઘટના છે, એ કાળમાં વિદેહ દેશ ખહુ વૈભવસંપન્ન દેશ હતો. દેવોની અમરાવતી સમાન સુશોભિત વૈશાલી નામની નગરી એની રાજધાની હતી. આ વૈશાલી તત્કાલીન સુપ્રસિદ્ધ નગરીઓમાંની એક હતી. વૈશાલીના રાજા (ગણનાયક) તરીકે પ્રસિદ્ધ હૈહેય વંશનો ચેટક નામે રાજા હતો. આ દેશના રહેવાસીઓ ઇન્દ્રિક કે વૈદેહ નામે ઓળખાતા.

આ વૈશાલીના પશ્ચિમ પરિસરમાં સુંદર એવી ગંડકી નદી વહેતી હતી. આ ગંડકીના પશ્ચિમકિનારે સમૃદ્ધ ને શાન્ત એવું ક્ષત્રિય-કુંડપુર નામનું ગામ આવેલું હતું. ક્ષત્રિયકુંડપુરના રાજાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું. સિદ્ધાર્થ કાશ્યપગોત્રીય જ્ઞાતક્ષત્રિય હતા. તેઓ રાજા ચેટકની એન ત્રિશલા નામની ક્ષત્રિયાણીને પરણ્યા હતા.

રાજા સિદ્ધાર્થ અને રાણી ત્રિશલા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથનાં ઉપાસક હતાં. આ રાજારાણી ખૂબ આનંદ ને હેતપ્રીતથી રહેતાં હતાં.

જોઈએ તેટલી સમૃદ્ધિ હતી. ધૃત્તીએ તેટલી શાન્તિ હતી. પોતાના વંશને જાળવે તેવો એક સુંદર નંદીવર્ધન નામે પુત્ર પણ હતો. સુખી રાજા અને સુખી રાણીનું આ જોડું શાન્તિથી કાળનિર્ગમન કરતું હતું.

એકદા ધનત્રયોદશીની રાત્રી હતી. મધ્યરાત્રિને સમયે રાણી ત્રિશલાએ ચૌદ મહાસ્વપ્ન નિહાળ્યાં. સ્વપ્નદર્શન પછી રાણી તરત જ જાગ્રત થયાં, અને રાજાને પોતાનાં સ્વપ્નની હકીકત કહી. સંભળાવી. રાજા સિદ્ધાર્થ વિચક્ષણ પુરુષ હતા. તેમણે તરત જ કહ્યું કે આપણે ત્યાં કોઈ પુત્રનો જન્મ થશે. છતાંય રાજા સિદ્ધાર્થે આ મહાસ્વપ્નનો સ્પષ્ટ ફલાદેશ જાણવા અષ્ટાંગનિમિત્તવેત્તાએને તેડાવ્યા.

નૈમિત્તિકાએ સ્પષ્ટ જાણાવ્યું કે “મહારાજ, સ્વપ્નશાસ્ત્રમાં ૭૨ પ્રકારનાં મહાન સ્વપ્ન બતાવ્યાં છે. તેમાં આ ચૌદ પ્રકારનાં સ્વપ્ન જોનાર સ્ત્રીને પેટે ચક્રવર્તી રાજા અથવા ધર્મચક્રવર્તી જન્મે છે.”

આ સાંભળી રાજા-રાણી બંને ખૂબ પુલકિત થયાં. સર્વને મન-વાંછિત દાન આપી વિદાય કર્યાં. હવે હર્ષના ને ઉલ્લાસના દિવસો વીતતા ચાલ્યા. સાત મહિના વ્યતીત થયા હશે, ત્યાં એકાએક ગર્ભનું દરવું ફરવું બંધ થઈ ગયું. રાણી ત્રિશલા આથી એકદમ વ્યાકુળ થઈ ગયાં. તેમને લાગ્યું કે ‘શું મારો ગર્ભ પડી ગયો. તે આકંઠ કરવા લાગ્યાં. પણ વસ્તુરિચિતિ જુદી હતી. ગર્ભસ્થ આત્માએ પોતાના હલન-ચલનથી માતાને કંઈ પહોંચે છે, એમ સમજી હલન-ચલન બંધ કર્યું હતું, પણ પ્રેમાળ માતાને તો એ દુઃખમાં પણ પરમ આત્મસુખ હતું, તેમ જાણી તેમણે પોતાનું હલન-ચલન પુનઃ ચાલુ કર્યું. અને આ જ વખતે નિશ્ચય કર્યો કે જે મહાન કાર્ય માટે હું જન્મું છું, તે અંગેની પ્રવ્રજ્યા માતા-પિતા જીવતાં હશે ત્યાંસુધી નહીં લઉં. રાણી ત્રિશલા પોતાનો ગર્ભ ક્ષેમકુશળ છે, તેમ જાણી આનંદિત થયાં.

ગ્રીષ્મની ઋતુ હતી. વૃક્ષેવૃક્ષ ખીલી ઊઠ્યાં હતાં. વનની સુગંધી બેલીઓ, ને ઉઘાનોની સુંદર વાટિકાઓ નવનવાં ફૂલભારથી ભરત થઈ ઊઠી હતી. આગ્રવૃક્ષો ફૂલભારથી લચી પડ્યાં હતાં, ને કોકિલાઓ

સુન્દર સરોદે ગાઈ રહી હતી. ચૈત્ર શુક્લા ત્રયોદશીની મધરાત જાગી હતી. આ વેળા રાણી ત્રિશલાએ ત્રયોદશીના ચંદ્રથીય અધિક તેજસ્વી પુત્રરત્નનો જન્મ આપ્યો. આ પુત્રરત્ન તે જ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર.

રાજા સિદ્ધાર્થે દશ દિવસ સુધી નગરમાં ઉત્સવ મનાવ્યો. ખારમે દિવસે શુભ મુહૂર્તે નામકરણ કર્યું. આ પુત્ર ગર્ભમાં આવ્યા પછી બધી જાતની લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થવાથી બાળકનું નામ 'વર્ધમાન' રાખ્યું. શું બાળકનું રૂપ ને શું તેનું તેજ ! રાજા-રાણી તો તેની પાછળ ગાંડાં ચર્ષ ગયાં. જે જુએ તેનું મન મોહી જાય તેવું એ બાળક હતું.

કુમાર વર્ધમાન નાનપણથી ગંભીર હતા. કોઈ પણ વસ્તુ કે ક્રિયા તરફ તેઓ ઊંડી નજરથી જોતા. તેમની હાવકાઈ, ચિંતન-શીલતા જોઈને સહુ આશ્ચર્યમગ્ન બની જતા.

કુમાર વર્ધમાન આઠેક વર્ષની ઉંમરના થયા હશે. શરીર નાનપણથી તેજસ્વી ને બાધા અત્યંત સુગઠિત હતો. એકવાર તેઓ પોતાના સરખે-સરખા મિત્રો સાથે 'આમલકી' (પીપળીદા) નામની રમત એક વટ-વૃક્ષ નીચે રમતા હતા. અચાનક મોટો બચ્ચર સર્પ બહાર નીકળી આવ્યો. સાક્ષાત યમરાજ જેવા સર્પને નિહાળી બધા કુમારો નાસી ગયા, પણ વર્ધમાન તો જાણે બચનું નામ જ જાણતા ન હોય તેમ તેમણે કુશળતાથી સાપને પૂંછડીથી પકડી લીધો ને લીલામાત્રમાં દૂર ફેંકી દીધો, અને બધાં બાળકોને રમવા માટે એકઠા થવા ફરી આમંત્રણ આપ્યું.

ફરી એકવાર આવો પ્રસંગ પડ્યો. કોઈ માયાવી, બાળકોની સાથે રમવા ભેગો મળી ગયો. રમતમાં શરત એવી હતી કે હારનારની પીઠ પર જીતનાર બેસે. પેલો માયાવી હારી ગયો. કુમાર વર્ધમાન જીત્યા. એટલે તેઓ તેની પીઠ પર ચડ્યા. પેલો તો માયાવી હતો. એ તો ધીરે ધીરે તાડની જેમ લાંબો થવા લાગ્યો, ને કુમારને લઈ દોડવા લાગ્યો. બધે હાહાકાર થઈ ગયો, પણ જોતજોતામાં કુમાર વર્ધમાને એની પીઠ પર એવા જોરથી એક મુક્કો લગાવી, કે પેલો ચીસો પાડતો જમીન પર જ બેસી ગયો.

આમ કુમાર વર્ધમાનને તેમની નિર્ભીકતાથી સહુ મહાવીર કહેવા લાગ્યા, પણ કુમારને આ બાજુ શત્રુઓને જીતવા કરતાં અંતરેમ શત્રુઓને જીતવાની મનોબાવના હતી, ને ત્યારે જ ‘મહાવીર’ નામની સાર્થકતા થવાની હતી.

આઠ વર્ષ પૂરાં થતાંની સાથે વિદ્યાભ્યાસ માટે તેમને લેખશાલામાં મોકલવામાં આવ્યા. પણ આ સર્વજ્ઞાની બાળકને વધુ જ્ઞાન આપી શકાય તેમ શિક્ષકને ન લાગ્યું. તેણે પોતાની અશક્તિ સ્પષ્ટ બહાર કરી. આમ કુમાર ધીરે ધીરે મોટા થવા લાગ્યા.

કુમાર આત્માવસ્થાથી જ ચિંતનપ્રિય હતા. તેઓ ધીરે ધીરે ભોગોપભોગથી દૂર હઠતા જતા હતા. શૃંગારસાધનોનો તો પ્રથમથી જ મોહ નહોતો. સાદાર્થ ને સંયમીજીવન પ્રત્યે તેઓ વધુ ઉત્સુક હતા, પણ શૃંગાર છોડવાથી કે બાહ્ય ટાપટીપ તજી દેવાથી અંતરનું રૂપ કંઈ થોડું ઓછું થાય છે! સ્વયંસુંદર પુરુષો તો અલંકાર વગર વધુ શોભે છે. સાત હાથની પ્રચંડ કાયાવાળા, તમ સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળા, મહાન ગજરાજ જેવી શક્તિવાળા કુમાર વર્ધમાન ગમે તેવાનું દિલકું હરી લેતા.

યુવાનીના વાયરા વાયા. દેહના અંગપ્રત્યંગ, વસંત ઋતુ આવે વૃક્ષેટ્ક પાંગરી બેઠે તેમ, ખીલી બેઠ્યાં. યુવાનીને અને કામદેવને તો મિત્રતા ! જ્યારે લોભામણા સંસારનાં વિધવિધ સોણલાં આવે, ત્યારે આ જીવાન કુમાર તો કામવિજયનાં સ્વપ્નાં સેવતો હતો. પણ માઆપને તો આવા કલૈયા કુંવરને પરણાવવાના ઓરતા વીતતા હતા. માત-પિતાને રાજ રાખવાની ગર્ભમાંથી જ પ્રતિજ્ઞા કરનાર કુમાર વર્ધમાન મા-આપના એટલા ઓરતા કેમ અધૂરા રાખે. રૂપગુણસુંદર યશોદા નામક રાજકુમારી સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં. આ લગ્નના ફલસ્વરૂપ ‘પ્રિયદર્શિના’ નામે પુત્રી થઈ. ઉદાસીન કુમારનો ગૃહસ્થાશ્રમ આમ સુખી જોઈ માતપિતા અત્યંત આનંદ પામતા હતાં, પણ તેમને ખ્યાલ નહોતો કે એ તો જલમાં રહેલ કમળની જેમ સર્વથી અલિપ્ત જ હતા.

કુમાર અઠાવીશ વર્ષના થયા, ત્યારે માતાપિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. હવે કાંઈ બંધન નહોતું. પોતાની ચિરકાળની ઇચ્છા માટે તેઓ જાત્રત થયા ને મોટા ભાઈ નંદીવર્ધનની આજ્ઞા માગી. મોટાભાઈ માતાપિતાના સ્વર્ગવાસથી શોકાતુર હતા જ, ત્યાં આ વાત જાણી અત્યંત દુઃખી થયા, ને તેમણે નાના બાંધવને નમ્રતા પૂર્વક બે વર્ષ સુધી પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ ન કરવા પ્રાર્થના કરી.

વિવેકી વર્ધમાને ભાઈનું માયાભર્યું અંતર પારખ્યું. તેમણે બે વર્ષ માટે હા પાડી, અને ભવિષ્યના ત્યાગીજીવનની પૂર્વ તૈયારીઓ આરંભી. પોતાના નિમિત્તે થતા બધા આરંભ-સમારંભો તેમણે બંધ કરાવ્યા, ને છેલ્લા વર્ષમાં તો પોતાની કહેવાતી તમામ અંપત્તિનું તેમણે દાન આપવું શરૂ કર્યું. દેશદેશનાં ગરીબગુરુઓ ને યાત્રકો ક્ષત્રિયકુટુંબો ટોળે વળવા લાગ્યાં. આમ ટૂંક સમયમાં પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી, અનેકનાં દારિદ્ર્ય દૂર કરી, કુમાર વર્ધમાન પ્રવ્રજ્યાને માટે તત્પર થયા.

[૨]

માગશર મહિનો હતો. શુકલા દશમીનો ચોથો પ્રહર હતો. કુમાર વર્ધમાન સર્વની અનુમતિ સાથે રાજપ્રાસાદની બહાર નીકળ્યા. 'ચંદ્ર-પ્રભા' નામક પાલખી બહાર તૈયાર હતી. વિશાળ લોચનવાળા કુમારે એક વાર સર્વ સમૃદ્ધિ તરફ નજર ફેરવી પાલખીમાં સ્થાન લીધું. કુમારના આ મહાન ત્યાગને જોવા સેંકડો નરનારીઓ એકઠા થયાં હતાં, જાણે માનવસાગર ઉમટ્યો હતો.

નગરની બહાર જાતખંડ નામક ઉદ્યાન તરફ પાલખી ચાલી. પાછળ રાજા નંદીવર્ધન, રાજકુટુંબ, રાજ્યાધિકારીઓ ને ચતુરંગી સેના હતી. જાતખંડ ઉદ્યાનમાં આવી કુમાર એક અશોકવૃક્ષ નીચે ઊતર્યા. પોતાના દેહપર રહેલ વસ્ત્રાભૂષણોનો ત્યાગ કર્યો, રેશમ જેવા મનોહર કેશને પાંચ મુષ્ટિથી ઉખેડી નાખી પોતાની દેહકબ્જની પ્રચંડ તૈયારીનો સહુને મૂંગો બોધપાઠ આપ્યો.

રાજા નંદીવર્ધનનું ક્ષત્રિયહૃદયું મીણથીય નરમ બની ગયું. તેમની

આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી હતી. કામળ સ્ત્રીઓ તે આ દશ્ય જોઈ શકતી નહોતી. પણ કુમાર વર્ધમાન સ્વસ્થ હતા. તેમનાં નેત્રોમાં એક અગમ્ય જ્યોતિ ઝગમગતી હતી. એક જ વસ્ત્ર શરીર પર ધારણ કરી કુમાર વર્ધમાને સર્વની વિદાય લીધી. દશ્ય અત્યંત હૃદયભેદક હતું.

વર્ધમાન હજી થોડે જ દૂર ગયા હશે, ત્યાં એક બ્રાહ્મણ હાંફળો ફાંફળો તેમની પાછળ આવી પહોંચ્યો, ને પગમાં પડી વિનવવા લાગ્યો ! “હે દયા-અવતાર, આપે અનેકાનું દારિદ્ર દૂર કર્યું, પણ હું કમનશીબ દૂર દેશ હતો. મારા પર કંઈ કૃપા કરો.”

તપસ્વી વર્ધમાન પાસે હવે કંઈ નહોતું, શરીર પર કેવલ એક વસ્ત્ર બાકી રહ્યું હતું. તેમણે અડધું વસ્ત્ર ફાડીને બ્રાહ્મણને આપી દીધું. આ વસ્ત્ર સામાન્ય વસ્ત્ર નહોતું, કિમતી દેવદ્રવ્ય હતું, બ્રાહ્મણને આ વસ્ત્રથી સંતોષ થયો ને તે આશીર્વાદ આપતો પાછો વળ્યો. વર્ધમાન ચાલતા ચાલતા સૂરજ ઢળતાં કમરિગ્રામ પહોંચ્યા. અહીં રાત્રિ ગાળવા એક ઠેકાણે તેઓ કાયોત્સર્ગ (સમાધિ) રહ્યા. આ વેળા એક ગોવાળીઓ પોતાના બળદ સાથે ત્યાં આવ્યો. એને ગામમાં કંઈક કામે જવું હતું. વર્ધમાનને ત્યાં જોઈને બળદ તેમને સોંપી ગામમાં ગયો. કામકાજ પતાવી તે પાછો આવ્યો ત્યારે બળદ ત્યાં નહોતા. ગોવાળીઓએ વર્ધમાનને પૂછ્યું: ‘હે મુનિ, મારા બળદ ક્યાં ગયા ?’ વર્ધમાન ધ્યાનમાં હતા. તેમણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. ગોવાળને લાગ્યું કે આ મુનિને કંઈ ખબર નહીં હોય, એટલે તે બીજે શોધવા ચાલ્યો ગયો, ને આખી રાત રખડ્યો, પણ બળદ ક્યાંય ન મળ્યા. થાકીને સવારે તે પાછો વર્ધમાન પાસે આવ્યો, ને જોયું તો બંને બળદ ત્યાં બેઠા બેઠા વાગોળે ! ગોવાળને લાગ્યું કે આ મુનિ ધૂર્ત છે, એણે મને બળ્ણી જોઈ ને હેરાન કર્યો. આથી કેધે ભરાઈ તે વર્ધમાનને મારવા દોડ્યો. પણ જોયો તે મારવા બંધ છે, તેવો અચાનક રાજા ઇંદ્ર ત્યાં હાજર થયો. રાજા ઇંદ્રને જોઈ ગોવાળ શરમાઈ ગયો.

આ પછી રાજા ઈંદ્રે વર્ધમાનને નમસ્કાર કરી કહ્યું: “હે ભગ-
વન્, આપની સાધનાનાં આર વર્ષ દરમિયાન આપને અનેક જાતનાં
કષ્ટ પડશે, માટે મને આપની સેવામાં રહેવાની આજ્ઞા આપો.”

આ સાંભળી વર્ધમાને કહ્યું: “રાજન્, કાર્ધ પણ અર્હન્ત ખીજના
બળે સિદ્ધિ પામતા નથી. તેઓ તો પોતાના ઉદ્ધમ, બળ, વીર્ય ને
પુરુષાર્થથી જ ભવારણ્ય તરી જાય છે.”

અહીંથી વર્ધમાન આગળ વધ્યા. શીતકાલ અને ઉષ્ણકાળ
તેમણે આબુઆબુમાં વીતાવ્યો, ને વર્ષાકાલ માટે તેમણે પોતાના
પૂર્વપરિચિત એક આશ્રમકુલપતિના નિમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. આ
આશ્રમમાં જૂંપડીઓ બાંધીને અનેક તપસ્વીઓ રહેતા હતા, વર્ધમા-
નને પણ આશ્રમ તરફથી એક પર્ણકુટી મળી. આ પર્ણકુટીમાં તેમણે
પોતાનું ધ્યાન આરંભ્યું. પણ ટૂંક સમયમાં તેમને બહાર પડી કે
અહીંનું પ્રવૃત્તિમય વાતાવરણ પોતાને પ્રતિકુલ છે. તેમ જ વારંવાર
પર્ણકુટીની રક્ષા માટે તેમને સૂચનાઓ મળવા માંડી, પણ ધ્યાનમગ્ન
કુમારથી તે કાર્ય થવું અશક્ય હતું. આબુઆબુથી ભૂખી ગાયો આવોને
પર્ણકુટીનું ઘાસ ચરી જતી. ધીમે ધીમે પર્ણકુટી ઉજળડ થવા લાગી,
પણ વર્ધમાનનું લેશ પણ લક્ષ તે તરફ નહોતું. આખરે કુલપતિ
કંટાબો, અને એણે ઠપકા આપતાં કહ્યું: “કુમાર, એક પક્ષી પણ પોતાના
માળાની રક્ષા કરે છે, તો તમે ક્ષત્રિયપુત્ર છો, તમારી પર્ણકુટી
તો સાચવો.”

મુનિ વર્ધમાને કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેમણે વિચાર્યું કે હવે
મારું અત્રે રહેવું બધાને અપ્રીતિકર થશે, તે માટે આનો ત્યાગ કરવો,
તેમ જ હવેથી મારે નીચેની પ્રતિજ્ઞાઓ ખાસ પાળવી,

(૧) અપ્રીતિકર સ્થાનમાં ન રહેવું,

(૨) નિત્ય મૌન ધારણ કરવું.

(૩) ધ્યાનસ્થ રહેવું.

(૪) હાથમાં જ ભોજન કરવું.

(૫) ગૃહસ્થનો વિનય ન કરવો. (પોતાની જરૂરિયાત માટે તેમનો આદરભાવ ન કરવો.)

આ પ્રતિજ્ઞાઓ સાથે વર્ધમાને આ સ્થળનો ત્યાગ કર્યો. તેઓ જતાં જતાં અસ્થિક નામના ગામના પાદરમાં આવી પહોંચ્યા. સૂરજ પશ્ચિમાકાશમાં ડૂબતો જતો હતો. તેમણે પાસેના એક દેવાલયમાં જ રાત્રિ વીતાવવાનો નિર્ણય કર્યો, પણ તેઓને દેવાલયમાં આવતા જોઈ, ત્યાં દર્શનાર્થે આવેલા લોકોએ કહ્યું.

“ મુનિજન, રાત્રિવાસ માટે આ સ્થાન યોગ્ય નથી. આ દેવાલય શ્વલપાણિ નામના યક્ષનું છે. દિવસે ગમે તે અહીં રહી શકે છે, પણ રાતવાસ માટે બીજે જવું પડે છે. કાળા માથાનું માનવી હજી અહીં રાતવાસો રહી કુશળ રહી શક્યું નથી. ”

“ એ વાતની ફિકર ન કરશો. કેવળ આ ચૈત્ય તમારું છે, તો રાતવાસ માટે મને આજ્ઞા આપો. ” વર્ધમાને નિર્ભયતાથી જવાબ વાળ્યો.

ગ્રામજનોએ કચવાતે મને રજા આપી, પણ તેમને શંકા હતી કે આ પુરુષ કદાચ જ કુશળતાપૂર્વક કાલ સવારનાં દર્શન કરે. રાત્રિનો સ્યામ પડદો પૃથ્વી પર વીંટાયો. યક્ષનું દેવાલય નિર્જન બની ગયું. બૂલેચુકે કોઈ પથિક પણ ત્યાં ન ડોકાતો. જેમ જેમ રાત વીતતી ચાલી, તેમ તેમ ગામલોકની ચિંતાનો પાર ન રહ્યો. તેમના કાને ભયંકર અદૃહાસ્યના શ્વનિ વારેવારે અથડાતા હતા. નક્કી બિચારા તપસ્વીનું આવી બન્યું ! એમ કડાકા ને ભડાકા સાથે મધરાત્રી વીતી. રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરે એકાએક સંગીત સંભળાવા લાગ્યું. સહુએ વિચાર્યું : “ નક્કી આ યક્ષ પેલાને ખાઈ ગયો, ને હવે મસ્ત બની સંગીત આલાપે છે. ”

સૂરજનાં અજવાળાં પૃથ્વી પર પથરાયાં કે બધાં દેવાલય તરફ દોડી ગયાં. પણ આ શું ? સહુના મહાન આશ્ચર્ય વચ્ચે તપસ્વી વર્ધમાન ત્યાં સાબસારા વિભ્રમન હતા. ઉપરાંત તેમના પગ પાસે પુષ્પ, ગંધ, માલા આદિ પડ્યાં હતાં. સહુને લાગ્યું કે ખરેખર ! આ કોઈ મહાન પુરુષ છે ! બધા તપસ્વી વર્ધમાનની જય બોલાવવા લાગ્યા.

ધીરે ધીરે તપસ્વી વર્ધમાનની ખ્યાતિ બધે પ્રસરવા લાગી. તેમનાં તપ-જપ ને જ્ઞાન-ધ્યાનથી આકર્ષાઈને તેમની આસપાસ લોકોનાં ટોળેટોળાં દર્શનાર્થે આવવા લાગ્યાં. જ્યાં જાય ત્યાં વાતવાતમાં માનવ-મેળો જામી જાય-કોઈ કંઈ પ્રાર્થના કરે, કોઈ કંઈ વાંચે ! ધ્યાન-પરાયણ વર્ધમાન માટે આ કીર્તિ ને વાહવાહ અસહ્ય હતી. તેમજ ખીજી તરફથી તપ-જપ ને જ્યોતિષનો વેપાર લઈને બેઠેલા કહેવાતા યોગીઓના રોષનો પાર નહોતો ! તેમનો વેપાર વણસી જવા બેઠો હતો. તેઓ પણ તેમને અન્યત્ર જવાની પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા. આખરે વર્ધમાન એક દિવસ ચાલી નીકળ્યા, એ ખ્યાતિ, એ જયજય નાદ, ને એ ઉપાસનાઓથી દૂર દૂર !

વચ્ચે સુવર્ણવાલુકા ને રૂપ્યવાલુકા નામની નદીઓ આવી. અહીં સુવર્ણવાલુકાના તટપર બાકી રહેલું અડધું વસ્ત્ર પણ પડી ગયું. વર્ધમાન તો કંઈ પણ પરવા કર્યા વગર વધ્યે જ ગયા. તેઓ દૂર દૂર નીકળી ગયા. અચાનક કેટલાક માણસો તેમને વીંટળાઈ વળ્યા, ને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

“ યોગીરાજ, તમે જે માર્ગ લીધો છે, તે ખોટો છે. અજાણ્યા લાગે છે, નહીં તો આ રસ્તે ન જાત ! આ ટૂંકા માર્ગ છોડી પેલા લાંબા માર્ગે સંચરો ! આ રસ્તે જતાં લલલલા બળુકાઓની કાયા કંપે છે. ”

પણ વર્ધમાન તો જરાય વિહ્વળ ન થયા. તેઓ તો તે રસ્તે જ આગળ વધ્યા. પેલા લોકો ફરીથી કહેવા લાગ્યા : “ હે દયાળુ, આપને ક્યાંથી ખબર હોય કે આ માર્ગે પેલા દુષ્ટ નાગનો મહા ઉપદ્રવ છે. જેને જીએ એને છોડતો જ નથી, એના આશ્રમની નજીક ગયેલો મનુષ્ય તો શું, પશુ કે પક્ષી પણ પાછું ફર્યું હોય એમ અમે કે અમારા બાપદાદાએ જોયું કે જાણ્યું નથી ! ”

છતાંય વર્ધમાન પાછા ન વળ્યા. લય, સંતાપ કે વેદના જાણે તેમને સ્પર્શ્યા જ નહોતાં. તેઓ તો એ નાગના સ્થળની પાસે જઈને

ધ્યાનમમ બન્યા. કોઈ પણ પ્રતિસ્પર્ધીને સહન ન કરવાની ટેવવાળા નાગે જ્યારે પોતાના ધરમાં જ કોઈને ઘૂસી આવેલો જોયો ત્યારે તેણે ભયંકર કુત્કાર કર્યો. એકવાર, બેવાર, ત્રણવાર ! પણ આ શું ? આ માનવીને કંઈ પણ અસર ન થઈ. સદાય સફળ થવાની ટેવવાળો નાગરાજ આમ વિક્રળ થતાં ભયંકર બન્યો. એ પોતાની વિકરાલ દંબડા ઉઘાડીને દોડ્યો ને વર્ધમાનના પગના અંગુઠે જોસથી ડંખ માર્યો.

ડંખમાંથી લાલ લાલ લોહીને બદલે સફેદ દૂધ જેવી ધારા વહી નીકળી. અસંભવિત ઘટના ઘટી ! ધીરથી અવાજ આવ્યો : “ ચંડકૌશિક, કંઈક સમજ, કંઈક વિચાર કર ! ” આ તે શબ્દો કે અમૃતની વર્ષા ! જાણે માતાની મમતા, મિત્રની હિતશિખામણુ ને કોઈ ગુરુની દિવ્ય વાણી એમાં ગુંજ રહી હતી. સદાય અજ્ઞેય નાગ વર્ધમાનના ચરણ આગળ પરાજિત બની ઢગલો થઈને પડ્યો.

વર્ધમાન ટૂંક સમય ત્યાં સ્થિરતા કરી આગળ વધ્યા. જતાં વચ્ચે ગંગા નદી આવી. એક નૌકા તૈયાર હતી. અધા પ્રવાસીઓ સાથે વર્ધમાન પણ તેમાં બેઠા. તેવામાં ડાબી બાજુ ધ્રુવડે ધોર ચિત્કાર કર્યો. નાવમાં ખેમિલ નામનો નૈમિત્તિક પણ બેઠો હતો. એણે કહ્યું : ‘ આજે પ્રાણાન્ત કષ્ટ આવી પડશે. ’

બન્યું પણ એવું. નૌકા ગંગાના મધ્યભાગમાં પહોંચી હશે ને એક ભયંકર વાવાઝોડું ધસી આવ્યું. દિશાઓ અંધકારથી છવાઈ ગઈ. પહાડ પહાડ જેવડાં પાણીનાં મોર્ગ ઉછળવા લાગ્યાં. ચારે તરફ ધોર અંધકાર વ્યાપી ગયો. પ્રવાસીઓ ગભરાઈ બેઠ્યા. પણ વર્ધમાન તો એક ખૂણે ધ્યાનમમ બેઠા હતા. જીવનમરણના આ સોદા પ્રત્યે તેમને લેશમાન કુતૂહલ નહોતું. પણ થોડીવાર પછી તોફાન પાછું હટ્યું, ને પાણી શાન્ત થઈ ગયાં. નૌકા સરસર સરતી કિનારે લાંગરી. આ વખતે ખેમિલ નૈમિત્તિક બોલી બેઠો : “ હે પ્રવાસીઓ ! આજે તમારે માથે પ્રાણહાતક કબૂત હતું, પણ નાવના એક ખૂણે સ્થિત થયેલા પેલા

દિવ્ય કાંતિમાન યોગીના પ્રતાપે તમે બધા બચી ગયા છો. સહુ તેમને નમસ્કાર કરો !’

બધા પ્રવાસીઓ પોતાના જીવનદાતાને જયવાક્યોથી વધાવવા લાગ્યા. પણ તપસ્વી વર્ધમાનને કંઈ નહોતું. તેઓ નૌકામાંથી નીચે ઊતરી નતમસ્તકે પોતાના રસ્તે આગળ વધ્યા. ટૂંક સમય બાદ એ જ રસ્તેથી પુણ્ય નામનો એક મહાસામુદ્રિક નીકળ્યો. એણે રૈતીમાં પડેલાં પગલાં જોયાં, ને વિચારવા લાગ્યો.

“આ પગલાં ને તેની રખાઓ નક્કી દર્શાવે છે, કે કોઈ વિપત્તિવાદોમાં ઘેરાયેલો ચક્રવર્તી આ રસ્તેથી આગળ વધ્યો છે. ચાલ, હું તેને મદદ કરું, જેથી ભવિષ્યમાં મને એ ચક્રવર્તીનો લાભ મળે.”

પુણ્ય એ કાળનો મહાસામુદ્રિક હતો. એને પોતાના જ્ઞાન પર પરમ વિશ્વાસ ને અટલ અભિમાન હતું. પગલાંને અનુસરતો તે આગળ વધ્યો. થોડે દૂર જતાં તેણે એક સ્થળે ધ્યાનાવસ્થિત બિહુને જોયો. ચક્રવર્તીને બદલે એક બિહુને જોતાં પુણ્યને પોતાનાં શાસ્ત્રો પર ખૂબ ક્રોધ ચડ્યો. તેણે વિચાર્યું કે શાસ્ત્રો તો પોકારી પોકારીને કહે છે કે આવી મહાન રખાવાળો ચક્રવર્તી જ હોય, ત્યારે આ બિહુ કેમ !

તે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પોતાનાં તમામ શાસ્ત્રોને જલશરણુ કરવા આપ્યો, ત્યાં કોઈએ કહ્યું: “હે વિદ્વાન પુરુષ ! તારું જ્ઞાન સાચું છે. જેને તું બિહુ જાણે છે, તે ધર્મચક્રવર્તી ભગવાન મહાવીર પોતે જ છે.”

મહાતપસ્વી, મહાજ્ઞાની ને મહાધ્યાની તરીકે વર્ધમાનની ખૂબ જ ખ્યાતિ ચર્ચ ગર્ભ હતી. આ ખ્યાતિથી આકર્ષાઈને ‘ગોશાળક’ નામે એક યુવાન બિહુ તેમની પાસે આવ્યો, ને સ્વયં શિષ્ય બની ગયો. આ શિષ્યથી તેમને અત્યંત કષ્ટ, ખૂબ વેદના ને પરિસહ વેઠવા પડ્યા, જતાંય ત્રેમસાગર વર્ધમાને સદાય તેનું બહું ઇચ્છ્યું.

પ્રવ્રજ્યા સ્વીકાર કર્યે વર્ષો વીતતાં ચાલ્યાં. જે પરમ જ્ઞાની રાહમાં તેઓ મૌન હતા, તે જ્ઞાનના દરવાજા હવે ઉઘડવાની તૈયારીમાં હતા. શરીર, મન ને ઇન્દ્રિયો પર અજબ કાળ આવી ગયો હતો.

છતાંય વર્ધમાનને લાગ્યું કે આર્ય દેશમાં તો માનસન્માન મળે; અનાર્ય દેશમાં પ્રવાસ ખેડીને શક્તિની પરીક્ષા કરવી ઘટે. સુખ જેમ ભોગવવાં ગમે, તેમ દુઃખ પણ ભોગવાય, તો સુખદુઃખનાં દંડ ઓછાં થાય.

અનાર્ય દેશ તો અનાર્ય જ ને ! મહાતપસ્વી વર્ધમાન એમને મન શિકારની ચીજ ! સ્થળે સ્થળે શિકારી કૂતરાઓ તેમના પર હલ્લો કરતા, લાઠી-પથ્થરોનો વરસાદ વરસતો, તીરોનું અનુસંધાન થતું; પણ આ તો મહાવીર ! એમને મન આ દુઃખ પણ કંઈ જ વિસાતમાં નહોતાં. હોંશે હોંશે એ સહન કરી પાછા ફર્યા.

પરમ જ્ઞાન પ્રગટ થવાને દૂંક અવધિ બાકી હતી, પણ કસોટીનાં વાદળો હજી વિખેરાયાં નહોતાં. સંગમ નામના એક દેવે તેમનો છ માસ સુધી ભયંકર રીતે પીછો પકડ્યો. છ છ માસ સુધી મહાવીર અનાહારી રહ્યા. આખરે દેવ હાર્યો ને વર્ધમાન જીત્યા. છેલ્લે છેલ્લે એક ગોવાળિયે તેમના પર બળદની ચોરીનો આરોપ મૂકી, તેમના કાનમાં ઘાસના ખીલા નાખ્યા.

આમ મહા કષ્ટના, મહા વેદનાના, વિવિધ સંતાપના બેચાર માસ નહોં, બેચાર વર્ષ નહોં, પણ સાડાબાર વર્ષ વીતી ગયાં. ક્ષુધાપિપાસાની પરવા નહોં, માનાપમાનની લેશ માત્ર લાગણી નહોં, રાતવાસો મળ્યો તો ઠીક નહોં તો વૃક્ષની છાયાજ સહી, સુખ કરતાં દુઃખને જ દીવો લઈને શોધવા નીકળવાની વૃત્તિ ! પહાડ જેવાં કષ્ટો સામે વજ્ર જેવી કાયાને કસવી; આટલું જ નહોં; સાડાબાર વર્ષમાં કેવલ ૩૪૬ દિવસ જ સહેજે મળેલું-નિષ્પાપ ભોજન કરવું ! અને ત્યાં સુધી જ્ઞાની બનીને ઉપદેશ દેવાની દાનત નહોં, એક પણ શિષ્ય કરી ગુરુબાર વહોરવાની વૃત્તિ પણ નહોં. એકાકી, અડગ, અજેય, અપ્રતિબદ્ધ વિહારી ! વર્ધમાન ખરેખર મહાવીર બન્યા !

સમય આવી પહોંચ્યો. વૈશાખ સુદ ૧૦ નો દિવસ હતો. ચંદ્રનો ઉત્તર ફાલ્ગુની નક્ષત્ર સાથે યોગ થયો હતો.

જંબિય ગામની સમીપ વહેતી ઋણુવાલુકા નદીને ઉત્તર તીરે,

શાલજ્ઞની નીચે તેમને પરમ જ્ઞાન ઉપજ્યું. ત્રણ લોકનો પ્રકાશ દેખાયો, સાડાઘાર વર્ષની સાધના પછી મૌની પુરુષે મૌન ખોલ્યું. જગતને સ્વકાર્ય દ્વારા મૂક ખોધપાક આપનાર મહાન આત્માએ પોતાની અમર જિજ્ઞાસી દિવ્યવાણી રેલાવવી શરૂ કરી.

જીવનભરનું દિવ્ય ચિંતન, સાડાઘાર વર્ષનું મૌન અને સાડાઘાર વર્ષની પરમ તપશ્ચર્યા: એ પછી શું ન સાધ્ય થાય ? એમના શબ્દો મંત્રોની ગરજ સારે, એમના સંકલ્પમાત્ર કાર્યસાધક નીવડે, એમની વાણી અમૃતવર્ષા બને !

[૪]

પહાડોની પ્રચંડ કરાડો પાછળ છૂપાયેલો જલસ્રોત, એ કરાલ શિલાઓને વર્ષોની સાધનાદ્વારા બેદીને કેવા પ્રચંડ વેગથી બહાર ધસી આવે છે ! બારબાર વર્ષથી મૌન સેવતા શ્રી ભગવાન મહાવીરે હવે એવી રીતે પોતાના ઉપદેશની ધારા રેલાવી મૂકી.

આ પ્રસંગે મધ્યમા નામની નગરીમાં સોમિલાચાર્ય નામના એક શ્રીમંત બ્રાહ્મણે મહાન યજ્ઞની આયોજના કરી, અને તત્કાલીન આર્યાવર્તના મહાન વિદ્વાનોને ધર્મના નિર્ણય માટે આમંત્રવા. જોતજોતામાં મધ્યમા નગરી અનેક વિદ્વાનો અને યાત્રાળુઓથી ઊભરાઈ ગઈ. આ વેળાના આર્યાવર્તના મહાન અગિયાર વિદ્વાનો પોતાના અનેક શિષ્યો સાથે ત્યાં ઉપસ્થિત થયા.

ભગવાન મહાવીર આ સમયે મધ્યમાથી ૪૮ કોશ દૂર હતા. તેમને લાગ્યું કે મારા ધર્મપ્રવર્તન માટે આ પ્રસંગ ખૂબ જ અનુરૂપ છે, મારે ત્યાં જઈ પહોંચવું જોઈએ. બીજે દિવસે તો યજ્ઞકાર્યની શરૂઆત હતી. ભગવાન મહાવીર એક રાત્રિમાં ૪૮ કોશ ચાલી સવાર થતાં થતાં મધ્યમાની બહારના મહાસેન ઉદ્યાનમાં આવી ઊભા રહ્યા.

બંને પક્ષને સુવર્ણસંધી આવીને ખડી થઈ ગઈ હતી. આર્યાવર્તના હાન વિદ્વાન ઈંદ્રભૂતભૌતમે ભગવાન મહાવીરને વાદમાં હરાવી લેવાનું

ખીડું ઝડપું, પણ ન જાણે આર્યાવર્તના ધર્મ-ઇતિહાસનું નવું પૃષ્ઠ જિજ્ઞાસુ-
વાનું હશે; ઇદ્રજૂતિ તો શું પણ બાકીના દશે વિદ્વાનો ભગવાન મહાવીર
પાસે લીલાભાત્રમાં હાર્યા ને પોતાના શિષ્યો સાથે તેમના શિષ્ય બની
ગયા. ભગવાને આ અગિયાર વિદ્વાનોને પોતાના સંઘના ગણધર બનાવ્યા,
ને ઇદ્રજૂતિગૌતમને પોતાના પટધર બનાવ્યા. આ પ્રસંગે અનેક સ્ત્રીઓએ
સાધ્વીધર્મ અંગીકાર કર્યો. અનેક સ્ત્રીપુરુષો તેમના સંઘમાં પ્રવેશ્યા.

આ સંઘ દિનપ્રતિદિન વધતો ચાલ્યો. ધીરે ધીરે તત્કાલીન
રાજાઓ પણ આકર્ષાયા. તેઓ દ્વારા પણ ભગવાન મહાવીરને અહિંસા,
સંયમ અને તપરૂપ જૈનધર્મના ફેલાવામાં પુષ્કળ વેગ મળ્યો !
વૈશાલીનરેશ ચેટક, કૌશામ્બિપતિ શતાનિક, મગધરાજ શ્રેણિક,
ઉજ્જયનીપતિ ચંડપ્રહોત, પોતનપુરસ્વામી પ્રસન્નચંદ્ર, રાજા ઉદાયન
વગેરે અનેક નરેશોએ તો તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું.

અહિંસા-અમારિના પડહો ગાળવા લાગ્યા. જે યજ્ઞોમાં નરમેધ,
અશ્વમેધ ને અગ્નિમેધ થતો, ત્યાં ડાંગરથી પરિસમાપ્તિ થવા લાગી.
વર્ણાવર્ણ વચ્ચેનો વિદ્વેષ ઓછો થતો ચાલ્યો, શાસ્ત્રોની જટિલતા ઓછી
થઈ. તત્કાલીન ચાલુ લોકભાષા અર્ધભાગધીમાં શાસ્ત્રોની રચનાઓ
થવા લાગી. પ્રજા આત્માને-આત્માની અનંત તાકાતને-આત્માના
ઈશ્વરત્વને પિછાણવા લાગી. આસુરીપૂજના દિવસો નામશેષ બન્યા,
આત્મા ઓળખાયો. ભગવાને નીચેના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કર્યા.

- (૧) બધા જીવો સુખ અને આયુષને ઇચ્છે છે. દુઃખ અને મરણ
સૌને અપ્રિય છે, માટે જીવો અને જીવવા દો !
- (૨) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ભેદ તો ક્રિયાજન્ય છે. શાસ્ત્રવચન
ને આચરણનો સર્વને સમાન હક્ક છે.
- (૩) હિંસાજનિત યજ્ઞ તે યજ્ઞ નથી. આત્માના કષાયોનું અલિદાન તે જ
સાચો યજ્ઞ છે.
- (૪) લોકપ્રવાહને અનુસરવું યોગ્ય નથી.

(૫) આત્માનો ઉદ્ધાર આત્મા પોતે જ કરી શકે છે, ને સ્વબળથી તે પરમાત્મા બની શકે છે. ઈશ્વરત્વનો કોઈએ ઈન્નરે લીધો નથી. સમ્યગ્ (સાચું) જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્ર અને સમ્યક્ શ્રદ્ધા એ જ મોક્ષપ્રાપ્તિનો-ઈશ્વરત્વનો માર્ગ છે.

(૬) સ્ત્રીને શાસ્ત્રશ્રવણનો ને સંન્યાસનો સરખો અધિકાર છે.

આ ઉપરાંત ભગવાન મહાવીરે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ધ્વજાયર્થ અને અપરિગ્રહનાં વ્રતો પ્રયોજ્યાં. તેમજ જાતિમત્સરને પરિણામે જડ થયેલી વર્ણો તથા વર્ણુશંકર જ્ઞાતિના અનેક ખંડોને સાંધવા, તેમ જ જ્ઞાતિભેદના અનિષ્ઠ બંધારણનો નિષેધ કરવા, એક 'સંઘ' સ્થાપ્યો. આમાં કોઈ પણ જાતિ કે વર્ણુને પ્રવેશવાનો એકસરખો અધિકાર હતો. આ સંઘને બે ભાગમાં વહેંચ્યો, સાધુ ને ગૃહસ્થ. સાધુ ઉત્કટપણે વ્રતાદિ પાળે, ગૃહસ્થ સંસાર ચલાવતો સાધુઓના ઉપદેશ સાંભળે ને યથાશક્ય વ્રતાદિ પાળે. આમાં પણ સાધુ ને સાધ્વી, શ્રાવક ને શ્રાવિકા, એમ ચારનો સમાવેશ કર્યો.

આ સિવાય સંસારના સર્વ ધર્મ-કર્મેને સર્વ રીતે સમાધાન-પૂર્વક જોવા માટે 'ચ્યાદ્વાદ' નામના વાદની સ્થાપના કરી. આ સર્વ રચનાથી તત્કાલીન સમાજમાં મહાન ઊઠાપોહ જાગ્યો, પશુઓના બલિ વગર ને સોમપાનાદિ વિના યજ્ઞો નીરસ બની ગયા. બ્રાહ્મણ ને બીજા વર્ણો એક ચારે આવી જવાથી વર્ણુની મહત્તા નષ્ટ થવા પામી. વૈશ્ય ને શૂદ્ર પણ શાસ્ત્રના વિષયમાં માથું ઊચકવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ પણ હવે પુરુષના દાસત્વમાંથી મુક્ત થવા પાંખો ફફડાવવા લાગી.

ભગવાન મહાવીરનું ૭૨ મું વર્ષ પૂરું થતું હતું. પોતાનું જીવનકાર્ય સમાપ્ત થવાની વેળા આવી પહોંચી, એમ જાણી એમણે પોતાનો છેલ્લો દેશના ચારંબી. આ વખતે તેઓ પાવાનગરીમાં હતા. આસો વદ અમાસનું પ્રાતઃકાલ હતું. સભા હેકડેકડે ભરાઈ હતી. કાશીકોશલના ૧૮ ગણુરાજો સભામાં બિરાજમાન હતા.

ભગવાન મહાવીરની વાણી પુષ્કરાવર્ત મેઘની જેવી વરસતી જ ચાલી. દિવસ પૂરો થયો, સંખ્યા થઈ, રાત્રીનો પ્રથમ પ્રહર વીત્યો ! બીજો પ્રહર પૂર્ણ થયો, 'તોય પ્રભુ ચંભતા નહોતા. ત્રીજા પ્રહારે એમની વાણી ચંભી. પ્રભુ આ સંસારથી મુક્ત થઈ ગયા.

અમાવાસ્યાની આ અંધકારમયી રાત્રિ ધન્ય થઈ ગઈ. ગણરાત્રીએ પ્રભુનો જયજયકાર વર્તાવ્યો, અને ઉત્સવસૂચક અનેક દીપાવલિઓથી અમાવાસ્યાને દીપાવલિ બનાવી દીધી.

એ દીપાવલિઓનો પ્રકાશ કોણ કહેશે કે આજે પણ બુઝાયે છે ! સંસારમાં અદિસા ને સત્યનો આદરભાવ રહેશે, માનવબ્રાતૃભાવ ને સમાનતાનાં સન્માન થશે, ત્યાં સુધી ભગવાન મહાવીર સદાય પૂજ્યતા રહેશે !

ઈસૂ ખ્રિસ્ત

[૪]

૧૯૪૪ વર્ષ પહેલાંની એક રાત હતી. પેલેસ્ટાઈન પ્રાન્તના એથેલહેમ ગામ પાસે કેટલાક ભરવાડો તાપણીની આજુબાજુ વાતો કરતા બેઠા હતા. ટાઢ સખત હતી. પંખીઓનાં નાનાં બચ્ચાં તેમનાં માથાપોની હુંકાળી પાંખોમાં ભરાઈ બેઠાં હતાં, તો પણ તેમની ટાઢ ઊડતી ન હતી. સસલાં જેવા પ્રાણીઓના પગ ઠરી ગયા હતા, અને તેમને હરવું ફરવું અશક્ય થયું હતું. ઘેટાંઓ પણ આમતેમ ફર્યા વગર એકબેકને અડકી સ્વસ્થ બેઠાં હતાં. ભરવાડોએ તાપણી ખૂબ મોટી સળગાવી હતી. તેના ભડકાના પ્રકાશમાં તેમના રાતાચોળ મજબૂત વિશાળ ચહેરાઓ સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. ઑગસ્ટસ રાગએ પોતાના રોમન રાજ્યનું વસ્તીપત્રક કરવાનું નક્કી કરેલું, એટલે ભરવાડોનો વાતોમાં એ વિષય આવે તેમાં નવાઈ નહોતી. એટલામાં એક ચમત્કાર થયો ! અંધારા આકાશમાં એક તેજનો પુંજ દેખાવા લાગ્યો; અને બગલાની પાંખ જેવાં સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કરેલો એક તેજસ્વી પુરુષ તેમાંથી પ્રકટ થયો. ભરવાડો ગભરાયા. એક એ તો મૂર્ચ્છિત થવાની અણી પર હતા, એટલામાં તે પુરુષ ગંભીર વાણીથી બોલવા લાગ્યો.

“ગભરાશો નહિ, હું દેવદૂત છું. હું તમને શુભવાર્તા કહેવા આવ્યો છું. તમારા ઉદ્ધારકે આજે જન્મ લીધો છે. ગામમાં જાઓ ! કાઠમાં બાળોતીયામાં લપેટી મૂકેલું બાળક તમને દેખાશે. તે જ તમારો ઉદ્ધાર કરશે !” એટલું કહી દેવદૂત અદસ્ય થયો. કાઠ પાસે દેવદૂતના કહેવા પ્રમાણે ભરવાડો આવ્યા. જુવે છે તો મરિયમ અને જોસેફ નામનાં સ્ત્રીપુરુષ પોતાના પુત્રને બાળોતીયામાં લપેટી લઈ બેઠાં હતાં. ભરવાડોએ પરમેશ્વરના નામનો જયજયકાર કર્યો, અને દેવદૂતે કહેલા શુભ વર્તમાન તેમને કહ્યો. મરિયમ અને જોસેફ પોતાની જાતને ધન્ય ગણી. બાળકનાં દર્શન કરી ભરવાડો પોતપોતાને ઘેર ગયા. આ પછી અકવાડિયે બાળકનું નામ ઈસ્રુ રાખ્યું.

મરિયમ ઇસ્રુની માતા હતી. તે ગાલીલ પ્રાંતમાં આવેલા નાઝરથ ગામમાં રહેતી હતી. મરિયમ બહુ પવિત્ર અને નેક સ્ત્રી હતી. એનું વેવિશાળ પયગંબર દાઉદના વંશના યુસુફ નામના એક સંસ્કારી જુવાન સાથે થયું હતું. દેવોના રાજા ઇંદ્ર વિષે અથવા મહારથી કર્ણના જન્મ વિષે આપણે ત્યાં જેવી દંતકથા છે, એવી જ થટના ઇસ્રુના જન્મ વિષે છે.

આ વેળા બધા પ્રદેશ પર રોમના આદેશાહની આજુ પ્રવર્તતી હતી. ‘સીઝર ધી ગ્રેટ’ રોમના સિંહાસને હતો. રોમન સત્તાનો એ મધ્યાહ્ન કાળ હતો. આ વખતે આદેશાહે બધી રૈયતની વસ્તી ગણતરીનો હુકમ બહાર પાડ્યો. આ હુકમ પ્રમાણે સિરિયાના ૩મી પ્રાંતના બધા યહુદીઓ પોતાના કુટુંબકબીલા સાથે પોતાની જન્મભૂમિ તરફ આવી.

જુવાન યુસુફ પણ મરિયમ સાથે પોતાનો અસખાબ એક ગધેડા પર લાદી પોતાને વતન બેથલેહેમ તરફ ગયો. આ વેળા બહારગામથી બધા યહુદીઓ આવ્યા હતા, એટલે તમામ ધર્મશાળાઓ ભરતી હતી. યુસુફને ઢોર બાંધવાની ગભાણીમાં ઉતરવું પડ્યું. અહીં બાળકનો જન્મ થયો.

એજ અરસામાં કેટલાક જોષીઓ ત્યાં આવ્યા. પૂર્વ દિશામાં તેમને એક તારો દેખાયો અને તે ઉપરથી ઈસુના અવતારની વાત જાણી. યહુદીઓના રાજ હેરોદને જોષીઓએ કહ્યું કે આ બાળક નવો ધર્મ સ્થાપશે, અને યહુદીઓનો રાજ ખતમશે. હેરોદ આ વાતથી ડર્યો, અને જોષીઓને એ નવા અવતારની શોધ માટે મોકલ્યા.

આ વેળા યહુદીઓ મુસાને પ્રભુ માનતા. એમનું ધર્મશાસ્ત્ર ‘જૂના કરાર’ને નામે પ્રસિદ્ધ હતું. તેઓ મૂર્તિની પૂજા કરતા, ને ગાય, બેટ કે ઘોડાની આહુતીઓ આપતા. પહાડ, વૃક્ષ કે સાપમાં દેવત્વ કલ્પતા. ધર્મમાં સડો પેઠો હતો. ધર્મીયાર્યો શ્રીમંતાઈ ને રાજશાહીના આશ્રિતો હતા.

પૂર્વ તરફનો તારો જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જવું એમ નક્કી કરી તેઓ રસ્તો શોધતા આવ્યા. ઇસુ જે ધરમાં હતો ત્યાં આ જોષીઓ આવી પહોંચતાં તારો થોભ્યો. જોષીઓ ધરમાં ગયા. તેમણે ઇસુ આગળ દંડવત કર્યા. તેને સોનું, ગંધરસ વિગેરે દાન આપ્યા પછી તેઓ પાછા ફર્યા.

જોષીઓ હેરોદ રાજ પાસે ન જતાં પોતાને દેશ આલ્યા ગયા. તેઓ પાછા ન આવવાથી હેરોદને વધારે ધારતી થવા લાગી. વ્યસની અને દુર્બલ રાજ્યો બહુ સંશયી અને બીકણુ હોય છે. પોતાના રાજ્યમાં પોતાથી મોટો અને લોકો ઉપર પ્રભુત્વ ચલાવનાર માણસ નિર્માણ થવો તેમને પસંદ પડતું નથી. હેરોદ રાજને પણ તેમજ થયું. કાલે ઇસુના પગ આગળ આખી દુનિયા લોટશે એ કલ્પના જ તેને અસહ્ય થઈ પડી. ઇસુને મારી નાખવા માણસો મોકલવાના વિચારમાં તે હતો, તેટલામાં ઇસુનાં માખાપને આગાહી થઈ કે બાળકને લઈ મિસર દેશમાં જવું અને ફરી સૂચના થાય ત્યાં સુધી ત્યાંજ રહેવું. આ સૂચન પ્રમાણે તેઓ ઇસુને લઈ રાતોરાત મિસર દેશમાં ગયાં. પછી હેરોદના મૃત્યુનો ખબર તેમને જાણાઈ, ત્યારે ઇસુનો પિતા યુસુફ ઇસુને લઈ ગાલિલી પ્રાન્તના નાઝરેથ ગામમાં જઈ રહ્યો.

ધંસુ મોટા થવા લાગ્યો તેમ તેમ તેનું શારીરિક બળ અને બુદ્ધિનું તેજ વિકાસ પામવા લાગ્યું. તે બાર વર્ષનો થયો ત્યારે એક વખત યુસુફ અને મરિયમ તહેવાર માટે તેને લઈ જેરુસલેમ આવ્યાં. ઉત્સવ સમાપ્ત થયા પછી તેઓ જવા નીકળ્યાં, પણ ધંસુ પાછળ રહી ગયો. બાળક ક્યાંય દેખાતું નથી એમ જોઈ મરિયમ ગભરાઈ, તેની આંખે એકદમ પાણી આવ્યું. “મારું બાળક ક્યાં છે, તે શોધી લાવો !” એમ કહી તે કાલાવાલા કરતી યુસુફને વિનવવા લાગી. યુસુફે તેનું સાંત્વન કર્યું, અને તે શોધ કરવા લાગ્યો. એટલામાં જેરુસલેમના મંદિરમાં ધંસુ ધર્માચાર્યોની સભામાં બેઠેલો દેખાયો. ધર્માચાર્યો સાથે તે ધાર્મિક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરતો હતો. તેનું જાંઠું જ્ઞાન અને તેજ જોઈ ધર્માચાર્યો ચકિત થયા. પછી યુસુફ ધંસુને મરિયમ પાસે લઈ આવ્યો. તેને છાતીએ ચાંપી મરિયમ બોલી: “બેટા, અમને બૂલાવી તું કેમ પાછળ રહ્યો ? અમારો જીવ ઊડી ગયો હતો.” આ સાંભળી ધંસુએ હસતાં હસતાં કહ્યું: “મા, તમને આટલું ખીવાનું કારણ શું ? હું મારા પિતાના (પ્રજુના) મંદિરમાં હતો.” પણ તે બોળાં માખાપને આ ઉદ્દગારનું રહસ્ય શી રીતે સમજાય ?

એ જ વખતે જર્દન નદીને કિનારે એક વિરક્ત અને ધર્મશીલ માણસ રહેતો હતો. તેનું નામ યોહાન હતું. યોહાન ઊંટના વાગનું વસ્ત્ર પહેરતો અને કમરે ચામડાનો પટો બાંધતો. જંગલમાં મળતું મધ તેનો ખોરાક હતો; ઉપવાસ વ્રતાદિક કરવાં અને ચિત્તશુદ્ધિ કરી પરમેશ્વરને શરણુ જવું એવો તેનો ક્રમ હતો. પશ્ચાત્તાપથી પાપનો નાશ થાય છે, પરમેશ્વરને શરણુ જઈ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી લેો એવો તે ઉપદેશ કરતો. તે જર્દન નદીની ખીણોમાં ફરતો. તેણે પવિત્ર જર્દન નદીમાં લાખો લોકોને બેપ્તિઝમ આપી શુદ્ધ કર્યા હતા. બધા લોકો યોહાનને શ્રેષ્ઠ પુરુષ માનતા. કેટલાકને તો તે ‘પરમેશ્વરનો પુત્ર’ ખ્રિસ્ત છે એમ લાગતું. પણ યોહાન તે જ વખતે તેમનું નિરાકરણ કરતો કે, “અરે, તે દેવનો પુત્ર હું નથી, તેનો હજી અવતાર થવાનો છે.”

સૂર્યનો ઉદય થવા પહેલાં પૂર્વમાં પ્રથમ અરુણુ આવે છે—પોતાની લાલ જ્વળ ફરકાવતો, ‘નિગાહ રાખો મહારાજ’ એમ પોકારતો તે સૂર્યના આગમનની વર્ષો આખા જગતને આપે છે. પરમેશ્વરનો અવતાર થવા પહેલાં એવો જ કાર્ષક પ્રથમ પૃથ્વી પર આવી અવતારના સ્વાગતની તૈયારી કરી રાખે છે, તે જોગ્ય જ છે. લોકોની મનોબુમિકા તૈયાર કરી રાખ્યા વગર અવતારની ઓળખાણ તેમને કેવી રીતે થાય ? ચોહાન એવો જ અગ્રદૂત હતો. ઈસૂ પહેલાં ૧૫ વર્ષે પૃથ્વી પર આવી તેણે ઇસૂનો માર્ગ સાફ કરી રાખ્યો હતો.

બીજા લોકો પ્રમાણે ઈસૂ પણ બેપ્ટિઝમ લેવા ચોહાન પાસે આવ્યો. ચોહાન બિન્કત હોવાથી તે મોટા મોટા અધિકારીઓ તથા સત્તાધીશોને ગણતો નહિ, પણ ઈસૂ સામે આવતાં જ ચોહાન તેની આગળ નમ્ર થયો. ઈસૂએ બેપ્ટિઝમ લેવાની ઇચ્છા જતાવતાં જ ચોહાન બોલ્યો: “હે શ્રેષ્ઠ પુરુષ, તું આખી દુનિયાનું તારણ કરનાર પરમેશ્વરનો વહાલો પુત્ર છે. તારા ઉપાનહ ઊંચકવાની પણ મારી જોગ્યતા નથી. તારે જ અમને પાવન કરી લેવાના છે. હું તને શી રીતે બેપ્ટિઝમ આપું ?”

“મારું કહેવું માન્ય કરો. બધું જ ધર્મને અનુસરી થવું જોઈએ.” એમ ઇસૂએ તેને કહ્યું. છેવટે બહુ આનાકાની પછી ચોહાન ઇસૂને બેપ્ટિઝમ આપવા તૈયાર થયો.

વિધિપૂર્વક બેપ્ટિઝમ લઇ ઇસૂ જર્દન નદીમાંથી બહાર આવ્યો; તે જ વખતે એક ચમત્કાર થયો. આકાશના વાદળી દરવાજા ઊઘડ્યા, અને ઉપરથી એક સફેદ કબૂતર નીચે ઊતર્યું. તે એકદમ ઇસૂ તરફ જઇ તેના ઉપર ઊંચો કરી ઊભું રહ્યું. ચોહાન ગળગળો થયો; કારણ તે સફેદ કબૂતર પવિત્ર આત્માનું રૂપ હતું. ઇસૂ પરમેશ્વરનો પુત્ર છે, એ સત્ય જગતને જતાવવા માટે જ આ ચમત્કાર થયો એટલું જ નહિ પણ દરે દિશાઓમાંથી શબ્દ ધ્રુમવા લાગ્યો કે, “હે મારા પ્રિય પુત્ર, હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું.”

ધસુના પિતાનો કુલધંધો સુતારનો હતો. એ ધંધો કરતાં કરતાં ધસુએ આત્મતત્ત્વ ચિંતન ચાલુ રાખ્યું. એણે દૃઢ પ્રણયર્થ વ્રતની પ્રતિજ્ઞા લીધી, ને પવિત્ર જીવન, અહિંસક ભાવના ને બંધુત્વની ભાવનાનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો.

હવે ધસુને મોટી પરીક્ષામાંથી પસાર થવાનું હતું. શેતાન તેને એક ઘોર અરણ્યમાં લઇ ગયો. ત્યાં સાપ, વાઘ વિગેરે ભયંકર પ્રાણીઓની વસતી હતી. સાપના ઉચ્છ્વાસથી ત્યાંની હવા ઝેરી થઈ હતી, અને હિંસ પશુઓની ગર્જનાઓ સંભળાતી હતી. ૪૦ દિવસ સુધી ધસુને ઉપવાસ કરવા પડ્યા. ભુખને લીધે તેને ગ્જાનિ આવી, પણ તેની આનંદી વૃત્તિ ટળી નહિ. છેવટે શેતાને તેને કહ્યું, ‘તું પરમેશ્વરનો પુત્ર હોય તો અહીંના પથ્થરના રોટલા ખનાવ !’

એ સાંભળી ધસુએ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો: “ભાઈરે, માણસ ફક્ત રોટલાથી જ જીવતો નથી. પરમેશ્વરના મુખમાંથી બહાર પડેલો દરેક શબ્દ તેને સંજીવન આપે છે.”

શેતાને તેને ત્યાંથી ઉપાડ્યો અને એક મંદિરની ટોચે એસાડી કહ્યું, “તું પરમેશ્વરનો પુત્ર હોય તો અહીંથી નીચે બૂરકા માર. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે ને કે તારા રક્ષણ માટે ખુદ પરમેશ્વર તત્પર રહેશે !”

ધસુએ તરત જવાબ આપ્યો: ‘અરે, શાસ્ત્રમાં એમ પણ લખ્યું છે કે પરમેશ્વરની પરીક્ષા લેવી નહિ.”

આમ જુદી જુદી રીતે હેરાન કરી શેતાને ધસુની પરીક્ષા કરી. પણ ધસુ હાથો નહિ, એટલે તેને ત્યાંજ છોડી શેતાન અદશ્ય થયો. એટલામાં દેવદૂત આવ્યા, અને ધસુનો શ્રમ દૂર કરવા તેની સેવા કરવા લાગ્યા. ત્યાં યોદ્ધાન પાસે જઈ કેટલાક યજ્ઞદીઓએ ધસુ વિષે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેણે ધસુ એ જ ખરેખર પરમેશ્વરનો પુત્ર છે એવી તેમની ખાતરી કરવા પોતાથી બનતું બધું કર્યું. છેવટે જ્યારે તેણે કબૂતરનો ચમત્કાર કહ્યો ત્યારે તેમને ખાત્રી થઇ.

ધીમે ધીમે ઇસુની આબુખાબુ શિષ્યોને જમાવ થવા લાગ્યો. તેમને સાથે લઈ તે લોકોને પાવન કરતો અને ઉપદેશ કરતો ફરવા લાગ્યો. કાના ગામમાં એક લગ્નસમારંજ હતો. આ સમારંજ માટે ઇસુને નિમંત્રણ હતું. તે પોતાની મા તથા શિષ્યોને લઈ ત્યાં ગયો. ખરે વખતે એવી મજા થઈ કે મહેમાનોને પિરસતાં પિરસતાં દ્રાક્ષારસ ખલાસ થયો. યજમાનનું મોં પડી ગયું. એ ઇસુની ધ્યાનમાં આવતાં જ તેણે નોકરને કહ્યું, “અહીંની પથ્થરની દસ કુંડીઓ પાણીથી ભરો.” નોકરે તે પ્રમાણે કર્યું. પછી ઇસુએ કહ્યું, ‘હવે આ પાણી લઈ જઈ પંગતમાં પિરસો.’ ઇસુએ પોતાના સામર્થ્યથી પાણીને ઉત્તમ દ્રાક્ષારસ બનાવી આપ્યો.

એવા જ બીજા પણ કેટલાયે ચમત્કારો તેણે કર્યા. તેજ દેશનો એક મહારાજા તેની પાસે ગયો, અને તેણે કહ્યું: “હે પ્રભુ, તારી મહેરબાની થાય તો હું રોગમુક્ત થઈશ.” ઇસુએ ‘તથાસ્તુ’ એમ કહેતાંની સાથે જ તે રોગી એકદમ સાજો થઈ ગયો. આવી જ રીતે લકવો થએલા અને પાંગળા લોકોને ઇસુએ પોતાના કૃપાકટાક્ષથી સાજા કર્યા. એ વાત તે દેશમાં ચોમેર ફેલાવાથી દીન, પંગુ, પીડિત, એવા લોકોનાં ટોળેટોળાં ઇસુનાં દર્શને આવવા લાગ્યાં.

પછી ઇસુ દરિયાકિનારે આવ્યો. ત્યાં માત્થી નામનો એક જકાત લેનાર બેઠો હતો. જકાતદારનું કામ તે વખતના લોકો હલકું માનતા, કારણ કે તેઓ એક તો પારકાના નોકર અને વળી લાંચ ખાનારા. પણ ‘બેદાબેદ ભ્રમ અમંગળ’ એમ માનનાર પરમેશ્વર સ્વરૂપ ઇસુને તેનું શું? તેણે માત્થી તરફ જોયું અને, ‘ઊઠ મારી પાછળ આવ.’ એમ કહ્યું. કોઈ મોટા જાદુગરે જાદુ કર્યા પ્રમાણે માત્થી ઊઠ્યો અને ઇસુની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. તેણે પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાં પડતું મૂક્યું. આગળ ઉપર માત્થીએ પોતાના ગુરુ-ઇસુને એક મોટી મિજબાની આપી. માત્થી સાથે ઇસુ હસતો રમતો ખાતો હતો, તે વખતે મત્સરી અને કુત્સિત બિહુકો તેના શિષ્યો

પાસે તકરાર કરવા લાગ્યા કે ‘અરે આ તે શું? તમારો આ ગુરુ પોતાને પરમેશ્વરનો પુત્ર કહેવડાવે છે અને જરા પણ કચવાયા વિના આ હલકા ગણાતા જકાતદાર સાથે જમે છે!!’ આ શબ્દો ઇસુએ સાંભળ્યા એટલે તેણે મોટા અને સત્તાધારી અવાજે કહ્યું: ‘અરે રોગ વગરનાઓને વૈદ્ય પાસે દોડી જવું પડતું નથી; પણ રોગીઓને વૈદ્યની ગરજ હોય છે. જે દીન, હીન અને પશ્ચાત્તાપ પામેલા હોય તેમનો ઉદ્ધાર કરવા હું આવ્યો છું. મારે એકલી ઉચ્ચતાનો ઢોંગ કરવાનો નથી.’ આ જવાબ સાંભળી ટીકાકારોનું મોં બંધ થઈ ગયું. સીમોન ને આંદ્રિયા નામના બે માછીમારો તેમના પ્રથમ શિષ્ય બન્યા.

પછી લોકોને ઉપદેશ કરતો કરતો ઇસુ પર્વત ઉપર એકાન્ત સ્થળે જતો રહ્યો. તેણે આખી રાત પ્રાર્થનામાં ગાળી. બીજે દિવસે પોતાના ચુટી કાઢેલા ૧૨ શિષ્યોને બોલાવ્યા; અને તેમને ઉપદેશ કરવો શરૂ કર્યો. તે સાંભળી ત્યાં હજારો લોક ભેગા થયા. ઇસુનો આ ઉપદેશ ‘પર્વત પરનું પ્રવચન’ એ નામથી પ્રખ્યાત છે. નીતિ અને ધર્મનો ઉદાત્ત અને સુખોલ ઉપદેશ આ પ્રવચનમાં હોઈ જગતના અન્ત સુધી તેનું સૌંદર્ય કાયમ રહેશે. ઇસુએ કહ્યું:

“જે નમ્ર અને લીન છે તે જ ધન્ય છે, કારણ તેઓ પૃથ્વીનું રાજ્ય મેળવશે. જે દયાશીલ છે તે જ ધન્ય છે, કારણ તેમના ઉપર જ પરમેશ્વર દયા કરશે. જે અંતઃકરણથી શુદ્ધ છે તે જ ધન્ય છે, કારણ તે જ પરમેશ્વરને જોઈ શકશે. ધર્મ માટે જેમણે ત્રાસ વેડ્યો તે જ ધન્ય છે, કારણ તેમને જ સ્વર્ગનું રાજ્ય મળશે.

“જૂનું ધર્મશાસ્ત્ર રદ કરવા હું આવ્યો નથી, પણ તે પૂરું કરવા હું આવ્યો છું; કારણ ધર્મશાસ્ત્ર અબાધિત જ રહેવાનું. સોગન ખાશો નહિ. સ્વર્ગ એ પરમેશ્વરનું સિંહાસન છે માટે તેના પણ સોગન ખાશો નહિ, એટલું જ નહિ પણ પોતાના શિરના પણ સોગન ખાશો નહિ કારણ માથા પરનો એક પણ વાળ તમે કાળો કે ધોળો કરી શકશો નહિ.

“પોતાના વેરી પર પણ પ્રેમ કરો. કારણ પરમેશ્વર સારા ને ખરાબ બન્ને ઉપર સરખો જ સૂર્યપ્રકાશ પાડે છે. ધર્મો અને અધર્મો ઉપર સરખો જ વૃષ્ટિ વરસાવે છે. પરમેશ્વરનું અનુકરણ કરી તમે બધા સાથે સમભાવથી વર્તો.

“લોકો પોતાનાં વખાણુ કરે, એ ઇચ્છાથી લોકોને બતાવવા દાનધર્મનાં અને પરોપકારનાં કામ કરશો નહિ. તમારા જમણા હાથે કરેલાં સત્કૃત્યોની જાણુ ડાબા હાથને પણ થવી ન જોઇએ.

“આ દુનિયામાં પોતાના સુખ માટે ધનસંચય કરશો નહિ. કારણ આ દુનિયાનું ધન નાશવંત છે. તે ક્યારે નાશ પામશે તેનો ભરોસો નથી. પણ સ્વર્ગનું ધન શાશ્વત છે. માટે સત્કર્મો કરી સ્વર્ગમાં ધનસંચય કરી મુકો. પોતાના જીવિત માટે કાળજી કરશો નહિ. જંગલી પંખી તરફ જુઓ ! તેઓ ખેતર વાવતા નથી, અગર અનાજનો સંગ્રહ પણ કરી રાખતા નથી; પણ પરમેશ્વર તેમનું પોષણ કરે છે ને ? જંગલના પંખીની જેમ તમે પણ તેનાં બચ્ચાં છો. તે તમારી કાળજી રાખશે. આવતી કાલની ચિંતા કરના બેસશો નહિ, કારણ એમ કરવાથી ધર્માચરણ તરફ તમારું દુર્લક્ષ થશે.

“તમને બીજાના નાના દોષ દેખાય છે પણ પોતાના મોટા દોષ દેખાતા નથી. આ શા દોંગ ? પહેલાં પોતાનો દોષ સુધારો અને પછી બીજાના દોષ તરફ જુવો.

“પ્રાર્થનામાં બહુ મોટું સામર્થ્ય છે. માટે મારો એટલે તમને મલશે, શોધો એટલે જડશે; અને ખખડાવો એટલે ઉધડશે. માત્ર ‘હે ગુરુ’ એમ કહી મને બોલાવનાર લોકોને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે નહિ, પણ પરમેશ્વરના રાજ્યનિયમો પાળનારને તે પરમપદ મળશે.”

આ ઉપદેશ કર્યા પછી ઈસૂ હમેશની માફક ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો. એક વખત તેણે ખળભળેલો દરિયો શાંત કર્યો, એક વખત તે પાણી ઉપરથી સીધો ચાલતો ગયો. મહારોગી, પંથુ, આંધળા એવા પીડિત લોકોને પોતાના હસ્તસ્પર્શથી સારા કરવા અને પશ્ચાત્તાપ

ખામેલાઓને ઉપદેશ કરવો એ તેનાં નિત્યકર્મ હતાં. તેની વધતી જતી લોકપ્રિયતા બિશુકોને ખૂંચવા લાગી, તેણે કરેલા નવા નવા ચમત્કાર સાંભળી રાજસભાને કંપારી છુટવા લાગી.

બેથામી ગામમાં લાઝરસ નામનો ઇસુનો પરમ ભક્ત માંદો પડ્યો. તેની બહેનોએ ઇસુને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે, ‘પ્રભુ, તારો મિત્ર પથારીવશ છે, તું જલદી આવ.’ પણ ઇસુ બેથામી પહોંચે તે પહેલાં લાઝરસ ઈહલોક છોડી ગયો હતો. ઇસુ બેથામીમાં જતાં જ શોકવિલ્લખ ચએલી લાઝરસની બહેનોએ પોક મૂકી લાઝરસના મરણની વાત તેને કરી. ઇસુએ તેમનું સાન્તવન કર્યું, અને કહ્યું: “શોક કરશો નહિ. તમારો ભાઈ તમને પાછો મળે એટલે બસ ને?” એટલું કહી તેણે લાઝરસને હાક મારી. હાક મારતાંની સાથે કબર ફાટી. તેમાંથી સજીવ ચએલો લાઝરસ બહાર આવ્યો. આ ચમત્કારથી બધા લોકો ચકિત થયા પણ અધિકારીઓને હૃદયમાં ગભરાટ થયો, અને ઇસુનો કેવી રીતે નાશ કરવો તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

છેવટે ઇસુ ગધેડાના અગ્રે પર બેસી જેરુસલેમ જવા નીકળ્યો. રસ્તે લાખો માણસો તેની સામે ગયા, કેટલાકે પોતાના કિમતી ઝબ્બા તેના માર્ગ ઉપર પાથર્યા, કેટલાકે લીલાં પાંદડાં પાથરી તેનો રસ્તો હાંકી કાઢ્યો. શહેરમાં આવી તે મંદિરમાં ગયો. ત્યાં જઈ ત્યાંનું જૂનું સાહિત્ય ફેંકી દીધું અને આવેશથી અને ગુરસાથી તેણે પૂજારીને કહ્યું: “આ મંદિર પ્રભુની પ્રાર્થના માટે છે. પણ તમે તેને લૂંટાકનો અખાડો બનાવ્યો છે.” તેમના સ્વાર્થ પર, દંભ પર, અને અધાર્મિક-પણા ઉપર ઇસુએ બરોબર ઘા કર્યો. પૂજારી ગુસ્સે થયો.

ઇસુ ત્રીસ વર્ષની ઊંમરનો થયો હતો. હવે તેને લાગ્યું કે સચોટ રીતે ધર્મોપદેશ કરવો જોઈએ. તેણે જૂના કરારને બદલે નવો કરાર રજુ કર્યો ને ગૃહત્યાગ કરી તેના ફેલાવા માટે ઠેર ઠેર ફરવા લાગ્યો. આ નવો કરાર ધર્માચાર્યો માટે ધરતીકંપથી વિશેષ હતો. ઇસુના વિરોધીઓ ધીરે ધીરે સંગઠન કરવા લાગ્યા. તેઓએ જેરુસલેમમાં

મહાસભા બોલાવી, અને તેમાં ઇસુના નાશનો ઠરાવ કર્યો. ઇસુને આ વાતની માહિતી મળી, પણ તે લેશ માત્ર ગભરાયો નહિ.

તેણે ધીરે ધીરે બધું સમેટવા માંડ્યું. પોતાના શિષ્યોને અહંકારની આધા ન થાય તે માટે તેણે તેમના પગ પોતે ધોયા અને આવી રીતે તેણે તેમને નમ્રતા શિખવી. ગળગળા થયેલા શિષ્યોને તેણે પોતાનો અંતઃકાળ પાસે આવ્યાનું જણાવ્યું. તેમની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં.

“પ્રભુ, અમે તમને કદી પણ વિમુખ થવાના નથી,” એવા ભક્તિ-યુક્ત ઉદ્દગાર બધાએ કાઢ્યા, પણ ત્રિકાલજ ઇસુએ શ્રમિત થઇને કહ્યું, “બાપ, મારા શિષ્યત્વનું અસિધારા વ્રત તમારાથી છેવટ સુધી ખમાસે નહિ, તમારામાંનોજ એક જણ વિશ્વાસઘાત કરી મને શત્રુને સ્વાધીન કરશે.” પછી પીટર તરફ વળી તે બોલ્યો કે ‘કાલે પરાડ થતાં પહેલાં જ તું મારું શિષ્યત્વ નાકબુલ કરીશ.’ આ સાંભળી પીટરે કાલાવાલા કરી કહ્યું, “પ્રભુ, આ વાત કદી બનશે નહિ.”

જેતવૃક્ષના પહાડ પર સાંજ ઢળી. સૂર્યાસ્ત થયો. રાત્રી શરૂ થઈ. ઇસુ પ્રાર્થના કરતો જ હતો. દેવદૂત તેને ધીરજ આપતા હતા. “અરે ઊંધશે નહિ. મારી આબુખાબુ બેસી રહો.” કહી તેણે શિષ્યોને વિનવ્યા. તેમણે થોડીવાર પહેરો ભર્યો, પણ છેવટે તેઓ પણ ઊંધી ગયા. નિર્વાણકાળ પાસે આવ્યો માટે ઇસુ વધારે એકાગ્ર બની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. તેના શરીરમાંથી લોહી જેવા લાલ પરસેવાનાં ટીપાં ટપકતાં હતાં.

વિરોધીઓના નેતા કેઆફે ઇસુના બારમા શિષ્ય જુડાસને ધન તથા સત્તાની લાલચ આપીને ફેડ્યો. મધરાત થઇ, ત્યાં તો નાગી તલવારો સાથે સિપાઇઓ અંદર પેદા, અને અરેરે ! ઇસુએ ભવિષ્ય-વાણી બાખી હતી તેમજ થયું. સહુથી આગળ તેમને રસ્તો બતાવનાર ઇસુનો શિષ્ય જુડાસ જ હતો. તેણે ઇસુને ચુંબન લીધું, તેની સાથે સિપાઇઓએ ઇસુને પકડ્યો. ‘હું જેને ચુંબન લઉં તે જ

ધસુ જાણુને, એમ તેણે પહેલેથી કહી રાખેલું હતું. સિપાઈઓએ પૂછ્યું: “નાઝરથનો ઈસુ તે તું જ કે?”

ઈસુએ હિંમતથી જવાબ આપ્યો: “હા, પણ તમે આવી રીતે મને ચોર માફક પકડવા રાત્રે કેમ આવ્યા? હું મારો ઉપદેશ શું જાહેર રીતે નહોતો કરતો?” એટલામાં ઈસુની પાસેના લોકોએ તલવારો ખેંચી અને સિપાઈઓ ઉપર ધસી ગયા. પણ ઈસુએ જોરથી કહ્યું: “ઊભા રહો, તમારી તલવારો મ્યાન કરો. જે તલવાર ચલાવે છે તે તલવારથી જ મરે છે. સ્વ-સંરક્ષણ માટે હું અસમર્થ છું એમ તમને લાગે છે? પણ મારે તેમ કરવું નથી. મારી આગળ ધરવામાં આવેલો ખ્યાલો, ગમે તેટલો કડવો હોય પણ મારે પીવો જોઈએ.”

ઈસુનો શિષ્ય પીટર ત્યાં જ હતો. સિપાઈઓએ તેને પૂછ્યું: “તું ઈસુનો શિષ્ય છે?”

“ના, હું તેનો કાર્ધ નથી.” પીટરે જવાબ આપ્યો, એટલામાં મરઘો બોલ્યો. પીટરને ઈસુના શબ્દોની યાદ આવી, પણ હવે શું!

પછી ઈસુને મુખ્ય ગોર પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. “માણસે બાંધેલા આ મંદિરનો નાશ કરી નાખીશ અને ત્યાં ત્રણ દિવસમાં નવું મંદિર ઊભું કરીશ,” એવું ઈસુએ કહેલું એમ કેટલાક પૂજારીઓ કહેવા લાગ્યા. “હું યહૂદીઓનો રાજા છું.” એવી ઈસુની હમેશની ઘોષણા હતી. ઈસુને ગડદાપાટું કરી ફટકા મારી રાજસિંહાસન આગળ લઈ જવામાં આવ્યો.

ઈસુ શાન્ત હતો. પાખંડી, રાજપ્રોહી એવા સુનંદા વિશેષજ્ઞોનો તેના ઉપર વરસાદ વરસાવવામાં આવ્યો. ‘અરે યહૂદીઓના રાજા’! એમ કહી કેટલાક તેને ખીજવતા હતા. કેટલાક તો તેના મોં ઉપર ચુંક્યા સુદ્ધાં, પણ તેણે શાન્તિ છોડી નહિ. વટોળાઓ શું મેરુપર્વ-તને કંપાવી શકે. ઈસુનું એકજ કહેવું હતું: ‘હું યહૂદીઓનો રાજા છું. હું પરમેશ્વરનો પુત્ર છું.’”

તે દિવસે ઇસુને પકડ્યા પછી એ ખૂની ધર્મચાર્યોએ ન્યાયની માલમેલ શરૂ કરી. ઇસુને મન આ નાટક હતું. પરિણામ એ જાણ્યો હતો. એના સાચા ને બેપરવા જવાબથી ગરમ થઇને બર કચેરીએ એક અધિકારીએ તમાચો લગાવી દીધો અને ખુદ ઇશ્વર બનીને નાસ્તિકતાના પ્રચાર માટે દેહાંતઃક્રમની શિક્ષા ફરમાવી.

પણ ફાંસીનો અમલ તો રોમન ગવર્નર જ કરી શકે. રોમન ગવર્નર પાયલોટે પહેલાં ન્યાયનો પક્ષ લીધો, પણ એને રાજકાજ માટે યહૂદી-મંદિરના પૈસાની લાલચ હતી. પાયલોટે કામ ચલાવ્યું ને સળ કરી

તે દિવસ તહેવારનો હતો. તે વખતના કાયદા પ્રમાણે તે દિવસે એક યુનેગારને માફી મળતી. ઇસુની સાથે બારખ્યા નામના બહારવટિયાની તપાસ થવાની હતી. ન્યાયાધીશે પૂછ્યું, ‘ માફી કેને આપવાની ? ’ અગ્ર અને ખૂની પૂઝરીઓએ ખૂમ પાડી: “બારખ્યાને બારખ્યાને. ”

“...અને ઇસુને ” ?

“કૌસ પર ચઢાવો, કૌસ ઉપર ચઢાવો !” એવી મૂઠોએ ગર્જના કરી. બહારવટિયાને માફી મળી. પરમેશ્વરનો પુત્ર શૂળીએ ચઢ્યો.

ઇસુને ફાંસી દેવાની હતી, પણ પહેલાં ફટકાની સળનો અમલ કરવાનો હતો. આ માટે એ વર્ણશંકર સિપાઇઓની પલટનોને સોંપાયા. યહૂદીઓનો રાજ કહી બધા સિપાઇઓ તેની મશકરી કરવા લાગ્યા. કોઇએ તેને કીરમજી રંગનો ડગલો પહેરાવ્યો, કોઇએ ભાંગેલા થાંભલા પર બેસાડ્યો ને કોઇએ માથે કાંટાનો મુગટ પહેરાવ્યો.

આ કાંટાએ એના કપોલ પ્રદેશને લોહીથી બીનો કર્યો અને ગાલ, કપાળ અને ડોક પર લોહીના રેલા ચાલ્યા. આ પછી એને ફટકા મારવાની ક્રિયા કરવામાં આવી. બધાં કપડાં કાઢી ફેવળ લંગોટીબેર ઊભો રાખ્યો. ફટકાની સળ પૂરી થયા પછી ગળામાં ગુન્હા-

પાટી લટકાવી. ઇસ હવે ચાલી શકતો નહોતો. સિપાઇઓ બાવડે ઝાલી બહાર લાવ્યા.

ઇસની શાન્તિ અત્યારે પણ જોખમાણી નહોતી. હવે ઇસને ચલગોથાની ટેકરી પર ફૂસ પર ચઢાવી મારી નાખવા માટે લઇ જવાનો હતો. દરેક ગુનેગારને પોતાના માટેનો લાકડાનો ફૂસ જોચકવો પડતો, પણ તરત ઇસ એ ન જોચકી શક્યો. સિપાઇઓએ ફૂસ-જોચકીને પીઠ પર મૂક્યો.

બપોરનો સૂર્ય ધખતો હતો. આગળ જતાં ઇસ તમ્બર ખાઇ નીચે પડ્યો ને બેભાન બની ગયો. આ વખતે પાછળ આવનાર સ્ત્રીઓએ પોતાના ધુરખાથી એનું મોં લૂછ્યું. એક બિસ્તીએ મસકાટી પાણી આપ્યું.

ઇસએ આભારનું રિમત વેર્યું ને જેસલેમની સાંકડી ગલીમાંથી દમારકસના દરવાજે થઇ બહાર નીકળ્યો. એનો ફૂસ ખીજ એક જણાએ જોચકી લીધો હતો. દેહાંતદંડની શિક્ષા અસહ્ય ન થાય એ માટે ગુનેગારને દારૂ પાવાનો રિવાજ હતો.

ઇસએ દારૂ ન પીધો. આ પછી ઇસનાં કપડાં ઉતારવામાં આવ્યાં. કેવળ કમર પર એક ફાળિયું રહેવા દઇ એને ભોંય પર સુવાડ્યો અને બંને હાથ પહોળા કરી લાકડા સાથે બાંધી હથેળીની વચ્ચે ખીલા ઠોક્યા. ત્યારબાદ એક આડા લાકડા સાથે તેને બાંધ્યો. એના પગ બિલા લાકડા સાથે જડી દીધા.

લોકો ધીમે ધીમે વિખરાવા લાગ્યા. ઇસના પ્રાણ ન જાય ત્યાં સુધી ચોક્કી કરવા બેઠેલા સિપાઇઓ તડાકા મારતા હતા. ઇસના પ્રાણ છૂટા થવા તરફડતા હતા, પણ એના મુખ પર નીડરતાની છાયા ચમકતી હતી.

અસહ્ય વેદના થતી હતી, આંખે અંધારા આવતાં હતાં, તો પણ ઇસએ કાઇને ગાળો બાંડી નહિ કે શોક કર્યો નહિ. તેની પ્રાર્થના

ચાલુ જ હતી, “પરમેશ્વર, આ લોકોને તું માફ કર કારણકે
ખોતે શું કરે છે તેની તેમને જાણ નથી.”

હવે આ પરમેશ્વરનો પયગંબર, મોટા સંત અને દયાનો સાગર
તેત્રીસ વર્ષની ઉંમરે મરીને અમર થયો. તે વખતે બધે અંધારું છવાયું,
મંદિરમાંનો પડદો ઉપરથી નીચે સુધી સળંગ ચીરાઈ ગયો; ખડકો
ફાટ્યા અને કબરોને ચીરા પડ્યા. ઇસ્રાની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવી.
પશુ ત્રણ દિવસે તેની કબર ખોદી જોઈ તો ત્યાં તેનો દેહ ક્યાં હતો ?
દયા, નીતિ અને આત્મયજ્ઞનો સંદેશો માનવજાતને આપી પરમે-
શ્વરનો તે વહાલો દીકરો ક્યારનોયે ખોતાના પિતાના દિવ્યલોકમાં
જતો રહ્યો હતો.

હઝરત મોહમ્મદ પયગંબર (સલ)

[૫]

ઈસ્વી સન ૫૭૦ના ઓગસ્ટ માસની ઓગણત્રીસમી તારીખ હતી. વીતેલી રાત્રે આખી દુનિયામાં એક પછો એક ચમત્કાર બન્યા. સાવા સરોવરનું પાણી હઠતું હઠતું જીવતા મૂળ ઝરા સુધી ગયું. તૈઝીસ નદીમાં મહાપૂર આવ્યું. પર્શીયાના મુખ્ય ન્યાયાધીશને એવું સ્વપ્ન લાખ્યું કે એક આરબ પોતાનું બચકર ઊંટ જીતી ગયો. સૈકા-ઓથી બળતો પારસિકાનો પવિત્ર અગ્નિ થોડો વખત ચંબી ગયો, ને જગતની કેટલીયે મૂર્તિઓમાં મોટી ચિરાડો પડી.

આજ વખતે મક્કા શહેરમાં અમીના નામની એક બાઈએ એક પુત્રરત્નનો જન્મ આપ્યો. આ મહાન બાળકનો જન્મ થતાં જ આબુબાલુનો પ્રદેશ દિવ્ય તેજથી ઝળહળી ઊઠ્યો. આકાશનો ભવ્ય ગુંથજ ભેદતા ત્રણ ફરિશ્તાઓ ત્યાં ઊતરી આવ્યા. એકના હાથમાં રૂપાનો કલશ હતો. બીજાના હાથમાં રત્નજડિત થાળ હતો. ત્રીજાના હાથમાં કીમતી રૂમાલ હતો. રૂપાના કલશમાં ભરેલા દિવ્ય જળથી બાળકને સાત વાર સ્નાન કરાવ્યું, ને એક માત્ર ખુદાના નામથી આશીર્વાદ આપીને તેઓ અદૃશ્ય થયા.

આ દિવ્ય બાળક તેજ ઈસ્લામ ધર્મના સંરથાપક હઝરત મોહમ્મદ પયગંબર (સલ.)

આજથી પંદરસો વર્ષ પહેલાંની વાત છે. રાતા સમુદ્રને કાંઠે આવેલા અરબસ્તાનમાં મક્કા શહેર બહુ નામીયું શહેર હતું. મક્કાનો રાજવહીવટ કૌરેશ કોમના અગ્રગણ્ય પુરુષો ચલાવતા. આ પુરુષોમાં હ. અબ્દુલ મત્તલિબ બહુ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ હતા. તેમને દશ પુત્રો હતા. તેમાં સૌથી નાના અબ્દુલ્લા બહુ દેખાવડા ને હોનહાર હતા. પિતાનો આ પુત્ર માટે ખાસ પક્ષપાત હતો, અને તેમને અમીનાબાઇ નામક એક નેક સ્ત્રી સાથે પરણાવ્યા હતા.

પણ અલ્લાહની મરજી બીજી હતી. કેવલ પચ્ચીસ વર્ષની ભર-ચૌવન વયે અબ્દુલ્લાનું મૃત્યુ થયું. આ વેળા અમીના સગર્ભા હતાં. ઇ. સ. ૫૭૦માં આ મહાન પયગંબરનો તેમને પેટે જન્મ થયો. જન્મ પછી માતા અને પુત્ર ટૂંક સમય સાથે રહ્યાં, ને આ મહાન આત્માને ઉછેરવાનું કાર્ય પાસેના હુગરાળ મુલકમાં વસનારી, હલિમા નામની સ્ત્રીને સોંપવામાં આવ્યું.

રરતે જતાં એક ચમત્કાર થયો. હલિમા જે ખચ્ચર ઉપર બેસીને જતી હતી, તેને વાચ્યા ફૂટી અને તે બોલવા લાગ્યું : “અહો, પરમેશ્વરના પયગંબરને હું મારી પીઠ ઉપર લઇ જઈ છું.” વગડામાં અહીં તહીં ચરતાં બકરાં-ધેટાંનાં ખચ્ચાંઓએ ધડીભર આ નાના બાળક આગળ મરતક નમાવ્યું, અને આકાશમાં જતો ચંદ્રમા પણ પાક પુરુષનું સન્માન કરવા ધડીભર ચંબ્યો.

હલિમાની ઝૂંપડીમાં કશાની કમી રહી નહીં. બાળકના આવવાની સાથે જ આબુબાબુનાં બીડો લીલાં ચર્ધ ગયાં, ફૂવાઓ અને ઝરાઓ પાણીથી જલકાવા લાગ્યાં, અને ધેટાનાં ટોળાં દસ ગણાં વધ્યા. આવી સ્થિતિમાં હલિમાના પ્રેમાળ સંગોપનમાં હઝરત મહમ્મદ (સલ.) મોટા થવા લાગ્યા.

હઝરત ત્રણેક વર્ષના થયા હશે, ત્યારે એક દિવસ હલિમાના પુત્ર

સાથે તે રમતા હતા. આ વેળા ચમકતી પ્રાંખોવાળા એ દેવદૂતો આકાશ-માંથી ત્યાં ઊતરી આવ્યા. તેમાંથી જેબ્રાઇલ નામના દેવદૂતે આ મહાન પયગંબરને ધાસ ઉપર સુવાડ્યા, અને પોઆ હાથે તેમનું હૃદય બહાર કાઢ્યું. તે હૃદયમાંનું પાપમય અને જેટલું ખરાબ હતું તે બધું કાઢી નાખી તેમાં તેણે શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને તેજ બર્પા. પછી તેણે તે હૃદય પાછું શરીરમાં જેમ હતું તેમ ગોઠવી દીધું. આટલું કરીને બન્ને દેવદૂતો જતા રહ્યા.

આ બધું જોઈ હલિમાનો પુત્ર ગભરાઇ ગયો. તે દોડતો મ્મા પાસે ગયો અને તેને બનેલી બધી હકીકત કહી. આખું વિલક્ષણ બાળક પોતાને ઘેર ન જોઇએ માટે હલિમા તેમને પાછી મક્કા લઈ આવી, અમીનાને (તેમની માતાને) સોંપ્યા. પણ મક્કાનાં હવાપાણી માફક ન આવતાં, ફરીથી હલિમા તેમને પોતાને ઘેર તેડી ગઇ.

આ પછી છ વર્ષની ઉંમરે તેઓ મક્કા આવ્યા. પણ આ પછી ટૂંક સમયમાં તેમનાં માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. હવે દાદાને માથે બધો ભાર આવ્યો. દાદાને તો આ બાળકમાં જગતતારકનાં ચિહ્ન દેખાતાં હતાં. તેમણે પ્રેમ અને ભક્તિથી તેમને ઉછેરવા માંડ્યા. પણ દાદા વૃદ્ધ હતા. ટૂંક સમયમાં તેઓ આ પ્રિય પૌત્રને પોતાના ભાઇ અબુ-તાલિબને સોંપી જન્નતનશીન થયા.

કાકા અબુ-તાલિબ ગરીબ માણસ હતા. તેમને પેટ ભરવા બરપૂર મજૂરી કરવી પડતી. કુમારાવસ્થામાં જ આપણા પયગંબરને માથે સંસારનો ભાર પડ્યો. તેમણે પણ ગુજરાન માટે મહેનત કરવા માંડી. આ વખતે તેઓ ઢોર ચારતા. ગમે તેવા શ્રમમાં પ્રમાણિક આનંદ મેળવવો, એ એમના સ્વભાવમાં હતું.

સાધારણ મોટા થયા પછી વેપાર રોજગાર કરવા લાગ્યા. તે વખતે મક્કાથી સીરીયા, યેમેન વિગેરે ઠેકાણે ધણો સારો વેપાર ચાલતો. આ વખતે તેઓ વેપારી કાફલા સાથે મુસાફરીઓ કરતા. આ ધધો ધણો કપટ અને કંટાળા ભરેલો હતો, પણ તેમાંય તેમની

પ્રતિષ્ઠા આનંદ માનતી. લાંબી મુસાફરીઓમાં નીચે વિસ્તીર્ણ મેદાન અને ઉપર અનંત આકાશ એવા ફેટલાયે દિવસો જતા. જંગલના પવનો એક સરખા ફૂંકાતા. એવે વખતે પણ તેમનું ચિંતનશીલ મન સ્વચ્છંદથી તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિહાર કરવા લાગતું ! દાઉદ અને મુસા, એ પ્રાચીન પયગંબરોની જૂવાની આવી રીતે જંગલમાં પસાર થઈ હતી તેથી તેઓ કોઈ કોઈવાર ગમ્મતમાં કહેતા: “દાઉદ, મુસા કે મારી પેઠે જેમણે ખુલ્લા મેદાનમાં વખત ગાળ્યો નથી તેમને કદી પણ પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી.” આ પ્રવાસમાં જ તેમને આરબ લોકોની સ્થિતિ સૂક્ષ્મ રીતે જોવાની તક મળી.

આ વખતે આરબો તદ્દન જંગલી અવસ્થામાં હતા, એમ કહેવાને ખિલકુલ વાંધો નથી. તેમની અસંખ્ય ટોળીઓ હતી. દરેક ટોળીનો ઈષ્ટદેવ જુદો હતો. શહેરમાં રહેનાર આરબો અને ઊંટ ઉપર બટકનાર આરબો એમ બે મુખ્ય તક તેમનામાં પડેલાં હતાં. સ્થાયી અને બટકનાર બન્ને એક બીજાને તુચ્છ ગણતા. દેશ, ધર્મ અગર સંસ્કૃતિ એમાંનું કોઈપણ બંધન તેમને એકત્ર કરે તેવું નહોતું. તેથી આરબો એટલે એક છૂટોછવાયો જંગલી લોકોનો સમૂહ જ હતો. સિંહ, ઘોડા, પત્થર, ઝાડ એ દેવોની મૂર્તિઓ કદાપી તેમની પૂજા કરવામાં આરબો પુણ્ય માનતા. સ્ત્રીઓને તેઓ ગુલામ પેઠે રાખતા; બાપની અને પતિની મિલકત ઉપર સ્ત્રીનો જરાપણ હક નહોતો. છોકરીઓને જીવતી દાટી દેવાનો રિવાજ તેમનામાં હતો. મરણ પછી માણસનું શું થશે તે સંબંધમાં આરબો બેફિકર હતા. લૂંટ કરવી, મળ માણવી, દારૂ પીવો અને જુગાર રમવો, ‘અસ એટલું મળે કે સ્વર્ગનું સુખ મળ્યું એમ તેઓ માનતા.’

એક તરફ આરબ લોકોનાં જીવનને સુધારવાની તેમના દિલમાં તમજા જાગી હતી, ત્યારે બીજી તરફ પ્રમાણિક આકલિયા તરીકે તેઓ મશહૂર થતા હતા. હઝરત કદી કોઇને છેતરતા નહીં. બીજા આકલિયા અનેક રીતે ઘોડા ફટકો કરી પોતાના મલિકને નુકશાન કરતા

અ્યારે હજરત અનીતિથી સો કોશ દૂર રહેતા. આ કારણથી સહુ તેમને 'અલ-અમિન' કહેતા.

આ વેળા મક્કામાં ખાદીજ નામની એક શ્રીમંત વિધવા સ્ત્રી હતી. તેના ખૂબ બહેળો વેપાર ચાલતો. તેણે આ પચીસ વર્ષના જુવાન માટે ધણું સાંભળ્યું હતું, આથી તેમને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા. હજરતની પ્રમાણિકતા માટે લેશ પણ શંકાને સ્થાન નહોતું. ધંધામાં ખૂબજ બરકત મળવા લાગી. શ્રીમંત ખાદીજને લગ્ન માટે ધણું કહેણ આવતાં, પણ એની આંખમાં આ નેક ને બહાદુર નવજુવાન વસી ગયો હતો, એટલે તેણે જ શાદીની દરખાસ્ત મોકલી. શેદાણી ખુદ દાસી બનવા તત્પર થઈ ! હજરતે આ પ્રેમભરી માગણી કબૂલ રાખી. પોતાથી પંદર વર્ષ મોટી ખાદીજ સાથે તેઓ શાદીથી જોડાયા. એક જ દિવસમાં હજરત ગરીબના શ્રીમંત બની ગયા, પણ એ શ્રીમંતાઈ એમને એશોઆરામ માટે નહોતી; અંતરમાં જે ઇશ્વરી પ્રેરણા ધખી રહી હતી, એના પ્રચારના સાધન માટે હતી. એ તો શ્રીમંત બનીને સાદા જ રહ્યા. સાદાં વસ્ત્રો, સાદી રીત્રિભાત, ધણું કામ હાથે જ કરવાની ઇચ્છા ! ખાનપાન પણ તેવાં જ. કેવલ ચિંતન ને મનન વધ્યાં.

હજરતના મસ્તક ઉપર હમેશ અદ્દર એક અબ્જપટલ દેખાતું, તેમજ તેમનાં પગલાં જમીન ઉપર પડેલાં દેખાતાં નહિ. આ અને એવાં જ લક્ષણોથી તે પેગંબર હોવા જોઈએ એમ ભાવિકો માનવા લાગ્યા. ઈમાનદાર તરીકે તેમની કીર્તિ એમેર પ્રસરી ચૂકી હતી. સ્પષ્ટવક્તા ને સત્યવક્તા તરીકે તેઓ બધે જાણીતા થયા હતા. એકવાર કાબાના મંદિરમાં કંઇક દુરસ્તી ચાલતી હતી. આ મંદિર એટલે આરબોનું મહાન યાત્રાધામ. અને ત્યાંનો ઝમઝમ કૂવો એટલે ઈસ્માઇલ માટે (આરબોનો પૂર્વજ) પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલો ઝરો એવી શ્રદ્ધા હતી. સ્વાભાવિક રીતે જ આરબ જાતમાં હક માટે ટંટા થતા. કાબા મંદિરમાં એક પવિત્ર પથ્થર

હતો. તે મૂળથી સફેદ હોઈ સ્વર્ગમાંથી પડેલો. પણ પાપી માણસોના સ્પર્શથી તે કળો થયો એમ આરમો માનતા. આ પવિત્ર પથ્થર એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવાનો હતો, તે કાણુ લઈ જશે, એ માટે ચાર આરબ જાતોમાં ઝંઘડો ખડો થયો. જેવટે એમ નક્કી થયું કે બીજે દિવસે સવારે જે કોઈ માણસ સૌથી પહેલો મંદિરમાં આવે તેણે તે પવિત્ર પથ્થર ઉપાડવો. સારા નક્કીએ તે માણસ હઝરત જ નીકળ્યા. લોકોને આનંદ થયો. પહેલાં તેમણે ટંટાનું કારણ સમજી લીધું પછી તેમણે એક મોટી ચોખંડી ચાદર પાથરી અને તેના ઉપર તે પવિત્ર પથ્થર મૂક્યો, પછી ચારે જાતના આમેવાનોને બોલાવી ચાદરનો એક એક છેડો પકડવા કહ્યું: આવી રીતે હઝરતે મોટી ચતુરાઈથી તેમનું સમાધાન કર્યું.

આ વખતે હઝરત એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થાશ્રમી માણસ પ્રમાણે રહેતા હતા. લોકોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા સારી હતી. જેતાંની સાથે જ તે લોકો ઉપર પોતાની છાપ પાડતા. તે મધ્યમ ઊંચાઈના, પણ મજબૂત બાંધાના હતા. મોઢું કપાળ, ચળકતો વર્ણ, વાંકદાર નાક, કાળી તેજસ્વી આંખો, લાંબી કાળી દાઢી અને ઓઠ દૂર થતાં જ હીરાદણી જેવા ચળકતા દાંત, આથી તેમનો ચહેરો બહુજ આકર્ષક દેખાતો. તેમની રહેણીકરણી બહુ જ સાદી હતી. ખજૂર અને પાણી એ તેમનું રોજનું ભોજન હતું. જમવાની વખતે કોઈ અતિથિ આવે તો હઝરત પોતાની થાળી તેના તરફ સરકાવતા. જે વર્તન શ્રીમંતો સાથે તેજ ગરીબો સાથે રાખતા. પોતાનો ઝેદ નામનો નોકર મરી ગયો ત્યારે તેઓ પોક મૂકી રોયા હતા. એક વાર કોઈ મિત્ર થયો કે સુખ કે દુઃખમાં તેને છોડતા નહિ. બતાવવું એક અને વર્તવું બુદ્ધિ એવી રહેણી પર તેમને બહુ ચીડ હતી. આવા સદગુણોને લીધે તેઓ લોકપ્રિય થાય, તેમાં શી નવાઈ!

ત્રીસ વરસના થયા પછી હઝરતે એકાંતમાં જઈ લાંબો વખત ચિંતનમાં ગાળવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો. ઉપવાસ, તપ અને પ્રાર્થના એ તો

કાયમ ચાલુ જ હતાં. વરાકા નામનો તેમના શ્વસુર પક્ષનો એક સંગે હતો. તે મોટો વિદ્વાન અને જોષી હતો. બાયબલનું અરબી ભાષામાં પ્રથમ ભાષાન્તર એણે જ કર્યું હતું. એની સાથે તેઓ ધાર્મિક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરતા. વેપાર માટે જે યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ આવતા તેમની સાથે વાતચીત કરી તેમણે જુદા જુદા લોકોની ધર્મકલ્પનાનું જ્ઞાન મેળવ્યું; પણ એ બધા કરતાં તેમને ખરું જ્ઞાન અન્તઃસ્ફૂર્તિથી જ થયું. પોતે પરમેશ્વરના પયગંબર છે એવો વિશ્વાસ તેમના મનમાં વધારે ને વધારે મજબૂત થવા લાગ્યો. ઈશ્વરીસંદેશ તેમને હમેશાં સંભળાતો. કેટલીક વખત તે દેહભાન ભૂલી જઈ તંદ્રામાં કલાકોના કલાકો વ્યતીત કરતા. હારા પર્વત એ તેમનું ઈશ્વરચિંતનનું ઠેકાણું હતું.

એવીજ તંદ્રાવસ્થામાં એક રાત્રે તેઓ હતા ત્યારે તેમણે એક સાદ સાંભળ્યો. આંખો ઉઘાડી જુએ છે તો તેજનો એક સમૂહ તેમની આગળ આવેલો જોયો. તે તેજથી હઝરત થોડી વાર મૂર્છિત થયા, પણ પછી શુદ્ધિમાં આવ્યા. જુવે છે તો મનુષ્યરૂપ ધારણ કરેલો એક દેવદૂત તેમની સામે જોભો હતો. તેના હાથમાં એક રેશમી કપડું હતું. તેના ઉપર ચળકતા અક્ષરે લખેલો લેખ હતો. તે વચ્ચે હઝરત સામે ધરી દેવદૂત બોલ્યો: ‘વાંચી જો !’

તેમણે જવાબ આપ્યો: “મને વાંચતાં આવડતું નથી.”

દેવદૂત ફરી બોલ્યો: “અરે! પરમેશ્વરનું નામ લે. જેણે એક લે:હીના ટીપામાંથી મનુષ્ય ઉત્પન્ન કર્યો, તેણે જ આ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી છે, તે જ પરમાત્માએ મનુષ્યને જેની જાણ નહોતી તેની જાણ કરી આપી.” આટલું સાંભળતાં જ હઝરત વાંચવા લાગ્યા. તેમને વાંચવાનું જ્ઞાન થયું. હઝરતે આ રેશમી વચ્ચે ઉપર જે વાંચ્યું તે જ ફરીથી પાક કુરાનમાં કહેલું છે. હઝરત વાંચી રહેતાં જ દેવદૂતે કહ્યું, “ધન્ય છે તમને! ખરેખર જ તમે પરમેશ્વરના પેગંબર છો. હું તેનો જોષાઇલ નામનો દૂત છું.” એટલું કહી જોષાઇલ અદક્ષ થયો.

આ સાક્ષાત્કાર થયા પછી હઝરત ચરચર કંપતા હતા. પોતાની

પ્રેમાળ ગૃહિણી ખાદિગ્નને તેમણે પ્રથમ આ સાક્ષાત્કાર કર્યો. તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ, અને તે એકદમ બોલી: “દેવદૂતે કહ્યું તેમાં ખોટું શું છે? આપ મિત્રો સાથે પ્રેમથી રહો છો. પડોશી તરફ મમતાથી જુવો છે, ભૂતદયા એ આપનો ધર્મ છે. અતિથિસત્કાર એ તમારું વ્રત છે. પોતાના શબ્દની તમને કિંમત છે. આપ સત્યના ભેડીદાર છો. ખરેખર આ ગુણો પરથી જ આપ પેગંબર છો તે જણાઈ આવે છે.” વરાકાએ આ વાત જાણી ત્યારે તેણે આનંદથી કહ્યું: “ખાદિગ્ન, તારું કહેવું ખરું છે. હઝરત ખરેખર જ પેગંબર છે. પ્રાચીન કાળમાં મુસા પાસે પણ આવો જ દેવદૂત પરમેશ્વર મોકલ્યો હતો.” ખાદિગ્નએ આ નવા પયગંબરનું શિષ્યપણું સ્વીકાર્યું. પછી એક નામના એક નોકરે મહંમદી ધર્મની દીક્ષા લીધી. મહંમદી ધર્મના આ બે પહેલા અનુયાયીઓ હતા.

હઝરતે પ્રથમ ત્રણ વર્ષ ખાનગીમાં ઉપદેશ કર્યો, ને પછી પોતાના ધર્મનો ખુલ્લી રીતે ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. તે ખુલ્લું અવાજે કહેતા કે:—

“ઇશ્વર એક જ છે; અને હું તેનો પેગંબર છું. સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ પરમેશ્વરની માલિકીનાં છે. તેને ભૂતભવિષ્યનું જ્ઞાન છે, પણ એના જ્ઞાનની કદપના આપણને શી રીતે થાય !

“એક દિવસ એવો ઊગશે કે તે વખતે સૂર્ય ઉપર આચ્છાદન પડશે, તારાઓ આકાશમાંથી ખરી પડશે, દોરઢાંખર હેરાન થશે, દરિયા ઉકળવા લાગશે. અને મરેલા દેહમાં આત્માઓ પેસશે, અને શરીર સંચાર કરવા લાગશે. તે વખતે આજે જીવતી દાટેલી છોકરીઓ જવાબ માગશે. દરેક પ્રાણીના પાપપુણ્યની નોંધ તપાસાશે.

“બીજા સાથે જુઠાઈથી વર્તશે નહિ. સત્ય ઉપર જુઠાણું ઝોઢાડશે નહિ. હમેશાં ધણા નમ્ર રહેા. ગર્વિષ્ઠ ઉપર પરમેશ્વર પ્રેમ કરતો નથી.

“માણસ મરે છે; ત્યારે પાડોશીઓ પૂછે છે તેણે કેટલી સંપત્તિ

મૂકી છે ? પણ દેવદૂતો પૂછે છે કે તેણે કયાં સુકૃત્યો કરી સ્વર્ગમાં પુણ્ય-સંચય કરી મૂક્યો છે. ન્યાયના જેવો રક્ષણ કરનાર કોઈ નથી. બુદ્ધિ જેવો કોઈ શાસ્ત્રતા નથી, અને સત્ય જેવો કોઈ મિત્ર નથી. ”

મક્કાની આબુબાબુ અમંજ્ય દેવોની મૂર્તિઓ હતી. ભાવિક આરબોનાં ટોળેટોળાં ત્યાં આવી મૂર્તિઓને નૈવેદ્ય અને દાન આપતાં, એટલે પૂજારીઓને ખૂબ સામગ્રી અને દ્રવ્ય મળતું. પણ હજરતે મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ બંક ઉઠાવ્યું એટલે પોતાના વૈભવ ઉપર ગદા આવી એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. લોકોના અજ્ઞાન ઉપર જેમની મોજમઝા અખંડિત ચાલે છે તેમને નવાન વિચારનો અલૌકિક પુરુષ એટલે એક મોટી આપત્તિ જ લાગે. પૂજારીઓએ હજરતનું મન વાળવા ધણા ઉપાયો કરી જોયા. તેમની સાથે મીઠાશથી વાત કરી જોઈ, તેમને પૈસાની લાલચ ખતાવી, તેમના કાકા પાસે કહેવડાવી જોયું. છવટે તેમને દમદાટી પણ દીધી, પણ તેમાં કાંઈ વળ્યું નહિ. હજરતે પોતાનો ઉપદેશ ચાલુ જ રાખ્યો. ધીમે ધીમે તેમના અનુયાયીઓની સંખ્યા ચોમેર ફેલાવા લાગી. એ જોઈ પૂજારીઓએ તેમને ત્રાસ દેવાનું શરૂ કર્યું.

આમ દાંબિક લિક્ષુકાના ત્રાસથી તેઓ પીડાતા હતા, ત્યારે હજરતને પરમેશ્વરનું દર્શન થયું. તે પ્રસંગ ઘણો જ મઝાનો છે. બયંકર અંધારી રાત હતી. જાડનું પાંદડું સરખું પણ હાલતું નહોતું, કે નદીના ખળખળ કરતા પાણીનો અવાજ પણ થતો નહોતો; એટલામાં પરમેશ્વરનો દૂત જેબ્રાઇલ આવ્યો અને તેણે હજરતને કહ્યું, “ ઊઠ, મારી સાથે ચાલ.”

હજરતે તે પ્રમાણે કર્યું. પછી જેબ્રાઇલે હજરતને એક સફેદ ઘોડા ઉપર બેસાડ્યા, અને મક્કાથી જેરુસલેમના મંદિરમાં લઈ ગયો ત્યાં અબ્રાહામ, મુસા અને ઈસુ એ પેગંબરો તેમને મળ્યા. તેમની સાથે હજરતે પ્રાર્થના કરી. એટલામાં એક તેજની નિસરણી સ્વર્ગમાંથી નીચે છોડવામાં આવી, તે પરથી જેબ્રાઇલ હજરતને પહેલા સ્વર્ગમાં લઈ ગયો. આ સ્વર્ગ રૂપાનું હતું. પછી ખીજ, ત્રીજા, ચોથા એ

પ્રમાણે હઝરત છઠા સ્વર્ગ સુધી પહોંચ્યા. રસ્તામાં તેમણે અનેક અમરકાર જોયા. છઠા સ્વર્ગમાં જે મુખ્ય દેવદૂત હતા તેનું શરીર અર્ધુ બરફનું અને અર્ધું અગ્નિનું હતું! અહીં મુસા બેઠો હતો. હઝરતને જોઇ તેના પ્રેમ ઉભરાઈ આવ્યો. પોતાની પાછળ મનુષ્ય જાતને સદ્ગતિએ પહોંચાડવા આ આવ્યો છે, એ જોઈ મુસાની આંખમાં આનંદાશ્રુ આવ્યાં, પછી હઝરત સાતમા સ્વર્ગમાં આવ્યા. અહીં તેને અબ્રાહામ મળ્યો, આ સ્વર્ગમાં અર્ધું જ આશ્ચર્યકારક હતું. દાખલા તરીકે અહીં આપેલું એક જ દૃષ્ટાંત બાકીનાની કલ્પના કરાવશે. એક પ્રચંડ પ્રાણી ત્યાં બેઠું હતું. તેને દશ હજાર માથાં હતાં, દરેક માથાને દશ હજાર મોં હતાં, અને દરેક મોંને ૧૦ હજાર જીભો હતી, અને દરેક ૧૦ હજાર ભાષા બોલતી અને આ બધી ભાષા-ઓનો અર્થ એક જ હતો; અને તે પરમેશ્વરનું નામસંકીર્તન.

આ દેખાવથી આશ્ચર્ય પામી હઝરત ઊભા હતા એટલામાં પોતે ઇશ્વરી સિંહાસનની જમણી બાજુ રહેલા કમલતરુ ઉપર આવ્યા છે એમ તેમને જણાઇ આવ્યું. અસંખ્ય દેવદૂતો પ્રભુનાં સ્તોત્રો ગાતા હતા. અનેક જાતનાં પક્ષીઓ કુરાનનાં વાક્યો ગાતાં હતાં. અંહીથી ચાર નદીઓ વહેતી હતી. તેમાંની બે પૃથ્વીપર આવી હતી, તે નાઇલ અને યુફ્રાટીસ છે. ત્યાંથી તેજોમય અને અંધારા એવા બે ત્રણ પ્રદેશમાંથી પસાર થયા પછી હઝરત જગનિયંતા પ્રભુ પાસે આવી પહોંચ્યા. તે પણ ધણું છેટે જ હતા. પ્રભુ પર વીસ હજાર પડદા હતા. કારણ તેની દૈદીપ્યમાન મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ જોવી હઝરત માટે અશક્ય થઈ પડત. પછી પ્રભુએ હઝરતના હૃદય ઉપર હાથ મૂક્યો. હઝરતને પચાસ પ્રાર્થનાઓ કહી. આટલું થયા પછી હઝરત આવ્યા હતા તે રસ્તે પાછા પૃથ્વી પર આવ્યા.

બીજે દિવસે ઉપાસના વખતે વિશ્વ-રૂપની બધી હડીકત ભાવિ-કોને કહી તે સાંભળી અનુયાયીઓ ગદગદિત થયા; પણ કુરેશીઓ (મક્કાવાળા) માત્ર તેમને ઢોંગી કહેવા લાગ્યા. દહાડે દહાડે તેમનો ગાસ અસહ્ય થવા લાગ્યો. એક વખત દુષ્ટ કુરેશીઓએ તેમનાપર

પથ્થરનો વરસાદ વરસાબો અને છેવટે તો તેમને મારી નાખવાનું કારસ્થાન શરૂ કર્યું.

બંને બાબુથી પ્રયત્નો ચાલુ થયા. હઝરતે પોતાના ઉપદેશની દિવ્ય ધારા વહેવડાવવી શરૂ કરી. કુરેશીઓએ તેમનો જ્ઞાન લેવાની કાશીશ આરંભી. હઝરતનાં સગાંઓ જ તેમને આ કાર્યથી દૂર રહી નિરાંતની જિંદગી ગુજરવાનું કહેવા લાગ્યાં.

આ વખતે તેમના કાકા અબુતાલેબે પણ તેમને શાંત રહેવા સૂચના કરી, પણ જેને પયગંબરી કાર્ય કરવાનું હતું તેનાથી કેમ શાન્ત રહેવાય? અબુતાલેબના બુવાન પુત્ર અલી તેમના શિષ્ય થયા. આ પછી કુરેશીઓ તરફથી હઝરતને હાર કરવા નિયુક્ત થયેલ ઉમર નામનો પહાડી આદમી તેમનો શિષ્ય થયો. ઉમરથી બધા થરથર ધ્રુજતા. હઝરતનો જીવ લેવા આવેલા પહાડી ઉમરનો હઝરતને જોતાંજ હૃદયપલટો થઇ ગયો !

ઉમર એક દિવસ હઝરતને કાખાના મંદિરમાં લઇ ગયો. હઝરતે અહીં ઉઘાડે છોગ ઇસ્લામની ક્રિયાઓ કરી. ઉમરની હાજરીથી કુરેશીઓ કંઈ ન બોલ્યા, પણ તેમણે વેર લેવાનો પાકો નિર્ણય કર્યો. આ વખતે હબીષ નામનો પંડિત આરબ રાજા પણ હઝરતને શરણે આવ્યો. આથી બધા તેમને જાદુગર કહેવા લાગ્યા.

કુરેશીઓ તરફથી કરનો પાર નહોતો. આ વખતે વૃદ્ધ કાકા અબુતાલિબ ને પ્રિયપત્ની ખાદિજા મૃત્યુ પામ્યાં. હઝરતને આ મૃત્યુથી મોટો આઘાત પહોંચ્યો.

હવે મક્કામાં રહેવું જોખમ લાગેલું છે એમ હઝરતને લાગ્યું. તેમના અનુયાયીઓ પણ તેમને મક્કા છોડી જવા આમ્રહ કરવા લાગ્યા, છેવટે અબુઅકરને સાથે લઈ હઝરતે મક્કા છોડ્યું. (આ પ્રસંગને ઇસ્લામી લોકો 'હિજરા' કહે છે). કુરેશીઓના મારાઓ તેમની પાછળ જ હતા. હઝરતે મદિના શહેર તરફ નાસવા માંડ્યું. રસ્તામાં શત્રુઓ ખિલકુલ પાસે આવી ગયા એટલે તેમને ભુલાવવા

આટે તે એક ગુફામાં સંતાઇ બેઠા. ફક્ત અણુમકર એકલો તેમની બોડે હતો. ગુફામાંના બચકર એકાન્તમાં જરા હરીને અણુમકર બોલ્યો, “હઝરત, અંહી આપણે બે જણાજ છીએ, નહીં?” આ સાંભળી હઝરતે તરત જવાબ આપ્યો, “ના, ત્રણ જણા.”

“ત્રીજો કોણ?” ચક્રીત થઇ અણુમકરે પૂછ્યું.

“ત્રીજો પરમેશ્વર.”

અને ખરેખર જ પરમેશ્વર તેમનું રક્ષણ કરતો હતો. કારણ હઝરતની પાછળ પડેલા કુરેશીઓ ગુફાની બહુ જ પાસે આવી ગયા. એકને તો હઝરત ગુફામાં હોવાનો વહેમ પણ આવ્યો, પણ કેવો અમત્કાર! એટલામાં એક ઝાડ ત્યાં ખૂંચ વધ્યું અને તેની ડાળીઓ ગુફાના મોં ઉપર ફેલાઇ ગઈ. તેમાં એક કખૂતરે પોતાનો માળો બાંધ્યો અને એક કરોળિયાએ પોતાનું જાળું ગૂંથ્યું. કુરેશીઓને લાગ્યું કે બે હઝરત અંદર હોત તો આ ગુફાના પ્રવેશદ્વાર ઉપરનો કખૂતરનો માળો અને કરોળિયાનું જાળું શી રીતે આખાં રહેત! એટલે કુરેશીઓ આગળ ચાલતા થયા. આફત ટળી.

મદીનાના આશ્રયે આવેલા પયગંબર થોડા જ વખતમાં ત્યાંના અધિપતિ થયા. મઝહુદુ-ન નખી (પેગંબરની મસ્જિદ)ના નામે આગળ પ્રખ્યાત થયેલું મંદિર બાંધવામાં તેમણે જાતે મહેનત કરી. તેમને વાફાન કરવામાં આવેલ આયેષાનું તેમની સાથે અહીં જ લગ્ન થયું. આયેષા પછી પણ બીજી ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં, પણ તેમનું હૃદય બહુ જ પ્રેમાળ હોવાથી તેમણે કોઇપણ પત્ની બોડે પ્રતારણા કરી નહી. “સુશીલ ગૃહિણી એ માણસની મોટામાં મોટી અંપત્તિ છે.” એમ તે હમેશાં કહેતા. મદિનામાં તેમની રહેણીમાં બહુ જ સાદાપણું દેખાતું. રોટલો અને ખજૂર એ તેમનો ખોરાક હતો. વાળવું, ચૂસો સજ્જાવવો એવાં કામ જાતે કરતા. રોજ સામુદાયિક પ્રાર્થના કરવાનો તેમનો કમ ચાલુ જ હતો.

પણ પાખંડી કુરેશીઓએ તેમને શાંતિમાં ન રહેવા દેવાનો નાણે નિશ્ચય જ કર્યો હતો. તેમણે એકદમ જોર કર્યું.

મદિના શહેરની હજરતે બહુ સુંદર વ્યવસ્થા કરી ને ઇસ્લામના પ્રચાર માટે તેમણે પ્રયત્ન આરંભ્યો. પણ મદોન્નમત્ત કુરેશીઓ સીધી રીતે સમજે તેમ નહોતા. આખરે હજરતે સાધુવૃત્તિ છોડી, તલવાર પકડી. સાધુનું જીવન છોડી તે ચોદા બન્યા. લડાઇના મેદાનમાં ફેદી પડી તેમણે આખી દુનિયાને ખુલ્લી રીતે કહ્યું: “સત્ય અને ધર્મ માટે જેઓ હાથમાં તલવાર પકડે છે તેમને સ્વર્ગ મળે છે.”

વળી તેમણે વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવતાં કહ્યું:

“આજ સુધી પ્રભુએ અનેક મોટા પયગંબરો જગત ઉપર મોકલ્યા. મૂસાનું દૈવી સામર્થ્ય, સાલોમનનું ડહાપણ અને વૈભવ, ઈસ્રાની પવિત્રતા, સત્યપ્રીતિ અને ત્રિકાલક્ષતા એ કેવા અસામાન્ય ગુણો છે! પણ અશ્રદ્ધાળુ માણસોએ તેનો અનાદર કર્યો. માટે જ મારા હાથમાં તલવાર આપી પ્રભુએ મને જગતમાં મોકલ્યો છે. રક્ષ તર્કવાદ અથવા પાંડિત્યનો ખોટો મિગળજ મારી પાસે ચાલશે નહિ.”

પછી કુરેશીઓ અને હજરત વચ્ચે લડાઇઓ શરૂ થઈ. પ્રથમ લડાઈમાં પયગંબર ૩૧૩ મુસલમાનો, ૭૦ જાંટ ને એ ઘોડા સાથે મેદાને પડ્યા. ખુદાને નામે લડનારાઓનો વિજય થયો. મુખ્ય દુશ્મન મરણ પામ્યો. ૭૦ કેદ પકડાયા, પણ કેદીઓને હજરતે સારી રીતે રાખી મુક્ત કર્યા.

હિજરાના આઠમે વર્ષે એક લાખ ઇસ્લામીઓ સાથે આવીને તેમણે મક્કા જતું. ઇસ્લામનો વાવટો ફરકાવ્યો. આ વેળા હજરતે કાખાની ભૂર્તિઓ દૂર કરવાની આજ્ઞા કરી. મુસલમાનોએ નિર્માલ્ય પુતળાંઓને તોડી નાખ્યાં. આ વખતે ઘણા મક્કાવાસીઓ તેમના પંથમાં બળ્યા.

શત્રુના કેદીઓ અને શરણે આવેલાને હજરત બહુ જ સારી રીતે રાખતા. પશ્ચાત્તાપથી કોઇનું અંતર બળવા લાગ્યું છે એમ તેમને

જાણ થાય કે તેને તરત ક્ષમા કરતા. એકવાર ડરથુર નામના તેમના વેરીએ તેમને બેસાવધપણામાં પકડ્યા અને તલવાર ઊગામીને કહ્યું: “બોલ, હવે તારું રક્ષણ કેાણુ કરશે?”

હઝરતે તરત શાન્તિથી જવાબ આપ્યો: “પરમેશ્વર.”

ડરથુર એકદમ ડરી ગયો અને તેના હાથમાંથી તલવાર સરી પડી.

પછી હઝરતે તે તરત ઉપાડી લઈ ડરથુરને નીચે પછાડ્યો અને તેની છાતી પર ચડી બેસી તેને પૂછ્યું: “બોલ, હવે તારું રક્ષણ કેાણુ કરશે?” ડરથુરની જીભ બીકથી બોળડો બની હતી. તે બણા કષ્ટથી અચકાતો અચકાતો બોલ્યો: “ક્રૌ-ક્રૌ-ઈ-ન-હિ.”

હઝરતે તલવાર દૂર ફેંકી દઈ ડરથુરને પાસે લઈ કહ્યું: “અરે એમ કેમ? હું છું ને તારું રક્ષણ કરવા.” પોતાના આદાર્થી લોકોને જન્મના મિત્ર બનાવવાની કળા હઝરતમાં અજબ હતી.

અરબસ્તાન પર સત્તા મેળવ્યા પછી બીજા દેશોમાં હઝરતે ધર્મ-પ્રસાર શરૂ કર્યો. તેમણે ગ્રીસ, ઇરાન વિગેરે દેશોમાં પોતાના એલચીઓ મોકલ્યા, અને ત્યાંના રાજાઓને ઇસ્લામી ધર્મ સ્વીકારવાની વિનંતિ કરી. ગ્રીસના રાજાએ હઝરતના પત્રનો નમ્રતાપૂર્વક નકારમાં જવાબ આપ્યો, પણ ઇરાનના પાદશાહે તે પત્રના ઉદ્ધતપણાથી ટુકડેટુકડા કરી નાંખ્યા. આ હકીકત જાણતાં જ હઝરત ગુસ્સે થયા. “પરમેશ્વર ઇરાનના રાજ્યના આવી રીતેજ ટુકડેટુકડા કરશે.” એવી શાપવાણી તેમના મોંમાંથી નીકળી, અને એ લવિષ્ય તેમની હયાતીમાં જ ખરું પડ્યું.

આ પછી હઝરતનો પંદર માસનો એકનો એક પુત્ર ગુજરી ગયો. આથી તેમને ખૂબ લાગ્યું. હવે ધર્મપ્રસારની ભયંકર લડાઈઓ લડી તેમનો દેહ કથળ્યો હતો. જીવનસંખ્યા આવી રહી છે, તેની તેમને ખાતરી થઈ ગઈ.

છેલ્લી મક્કાની હજ કરી લેવા તેઓ એક લાખ સોળ હજારના સમૂહ સાથે નીકળ્યા. આ વેળા તેમણે છેલ્લો ઉપદેશ આપ્યો.

“તમારે બધાને ખુદા આગળ કરેલાં કર્મોના જવાબ આપવો પડશે. ખૂનનો બદલો ખૂનથી લેશે મા !

“સ્ત્રીઓ ઉપર માયા રાખજો.

“ગુલામોને તમે ખાઓ તેવું ખવરાવજો. તેમની પાસે અશક્ય મજૂરી કરાવશો મા ! ગુલામોને બંધનમુક્ત કરવા કરતાં વધુ ક્રોધ ચીજ ખુદાને પસંદ નથી.

“બધા મુસલમાનો એકબીજાના ભાઈ છે.

“નેકી, દયા ને સંપ તથા ચીજનું સેવન કરજો.

“ક્રાઇ દિવસ ગેરધન્નાક તરફ જશે મા. ”

મક્કાથી મદીના આવ્યા પછી હજરતની તબિયત સુધરી નહિ. છેવટે એક દિવસ બહુ જ ક્ષીણતા આવી હતી છતાં પોતાના અનુયાયીઓ સાથે તેમણે એક વખત પ્રાર્થના કરી, પછી તેમને ભયંકર ગ્વાનિ આવી તે ગર્હ જ નહિ. આ બાદશાહોના બાદશાહે પોતાની અંગત મિલકતનું દાન કરી દીધું. એ મિલકત લાખો-કરોડોની નહોં, પણ સાદા તથા રૂપિયાની હતી !

અને આઠ જૂન છસોત્રીસના રોજ આ મહાન પરમેશ્વરભક્ત અને અસંસ્કૃત માનવી સમાજને ધર્મની સંજ્ઞવની આપી સદા સંજ્ઞવન કરી જનાર, મહાન કતૃત્વશાળી આત્મા આલોક છોડી ગયો.

અષો જરથુષ્ટ્ર

[૬]

સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધારક ધરાનમાં જન્મ લેવાનો છે, એ ભવિષ્ય-વાણી ત્રણ ત્રણ હજાર વર્ષથી સંસ્કૃતિ ને ઐશ્વર્યના ધામસમા ધરાનના ખૂણે ખૂણે ગૂંજી રહી હતી. સૌંદર્યભૂમિ ધરાનની બુલબુલોથી ગાજતી દ્રાક્ષકુંભેમાં, લીલાં ઘાસથી છવાયેલાં અનંત મેદાનો પર ને ગીચ ઝાડીઓ વચ્ચે વિકસતાં ગુલાબનાં ઝૂંડ પર આ પવિત્ર વાણી ગૂંજી રહી હતી. પ્રકૃતિએ પોતાનું ભરથૌવન ધરાનને બક્ષ્યું છે. સાદસ-શૂરાઓ, કાબ્યરસિકો ને સ્થાપત્યના પૂજારીઓના આ દેશમાં એક સ્વર્ગીય આત્મા જન્મ લેશે, એવી દિવ્યવાણી-અષો જરથુષ્ટ્રના જન્મ પહેલાં-બરાબર ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં-એક સ્વર્ગીય વૃષભે મનુષ્યવાણીમાં જગતને કહી હતી.

કેટલાક સૈકા પછી સુવર્ણ યુગમાંના સમ્રાટ જમશેદને કંઈક અંતઃસ્ફૂર્તિ થઈ. તેણે દુષ્ટ દાનવોને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ અરે દુષ્ટો, થોડો વખત થોભો ! તમને હરાવી સત્યધર્મની સ્થાપના કરનાર મહા-ત્મા જરથુષ્ટ્ર જન્મ લેવાના છે. ” આવી રીતે આ મહાન ધર્મોદ્ધારકના અવતારની કલ્પના સહુને પ્રથમથી જ હતી.

અને આ ભવિષ્યવાણી ઈસ્વી સનના છઠ્ઠા સૈકામાં સાચી પડી.

ધરિનના રએ (રધ) શહેરમાં વસતા રાજવંશી કુટુંબમાં પોઉરશસ્પ નામના એક વિદ્વાન પુરુષ હતા. તેમની પત્નીનું નામ દુઝધોવા હતું. આ દંપતિ ઈશ્વરપરાયણ હતા. એક વાર હઝોમના પવિત્ર પેયનું પ્રાશન દુઝધોવાએ કર્યું, અને ટૂંક સમયમાં એ બીના જાહેર થઈ કે સર્વ શક્તિમાન અને જગન્નિયંતા અહુરમઝદનું તેજ સ્વર્ગમાંથી ભૂમિપર આવી દુઝધોવામાં પ્રવિષ્ટ થયું છે.

આ બીનાથી જાણે જીલમી રાજાએ અને સરદારોને લાગ્યું કે નક્કી સત્યધર્મનો જે ઉદ્ધારક જન્મ લેવાનો છે, એજ આ ગર્ભસ્થ બાળક છે! તેઓ ભયભીત થયા, ને ગમે તે રીતે ગર્ભનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આ વાતની શાણા પોઉરશસ્પને ખબર પડતાં જ તેમણે દુઝધોવાને તેમના પિયેર મોકલી આપ્યાં.

યથાકાળે દુઝધોવાનો પ્રસુતિકાળ આવી પહોંચ્યો, તે વખતે જીદા જીદા ચમત્કાર થવા લાગ્યા. સર્વ ચરાચર સૃષ્ટિ આનંદોત્સવ કરે છે, એવો ભાસ થવા લાગ્યો. દાનવ રાજા અહેરેમન પોતાના અનુયાયીઓને લઈ પાતાળમાં સંતાઈ બેઠો. આ વેળા મહાન બાળકનો જન્મ થયો. આ વિલક્ષણ બાળક જન્મ લેતાંની સાથે રોવાને બદલે હસતું હતું. મનોહર હસતી મુખમુદ્રાવાળા આ બાળકનું નામ સ્પિતમ રાખ્યું. આ સ્પિતમ તેજ મહાન ધર્મોદ્ધારક અષો (મહર્ષિ) જરથુષ્ટ્ર.

ધર્મોદ્ધારકના જન્મની શયતાન લોકોને જાણ થતાંજ તેઓએ તેનો ઘાટ ધડી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો. એકવાર લાગ જોઇને આ મહાન બાળકને તેઓ ઉપાડી ગયા, અને ધગધગતી અગ્નિજ્વાલાને સુપ્રત કરી દીધો, છતાં અગ્નિએ પણ આ મહાન આત્માને પિછાણી લીધો, ને પોતાનો દાહક ગુણ બદલી શીતળતા ધારણ કરી લીધી. શયતાનો આથી પણ ન સમજ્યા, તેઓએ વિકરાળ વરુઓને મિજલસ ઉડાવવા આ કુમળા બાળકને સોંપી દીધો. હવે બચવાનો કોઈ આરો નહોતો. વરુ ભયંકર જડાં ફાડીને આ બાળકનો ફાળિયો કરી જવા ધર્યાં, પણ આશ્ચર્ય! તેમનાં કાળમુખાં જડાં જાણે સીવાઈ ગયાં!

દુશ્મનો આટલેથી પણ ન સમજ્યા, એમણે બાળકને મદમસ્ત થોડાઓની ખરીઓ નીચે છૂંદી નાખવા ધાર્યું. આ વેળા એક ચેત અથ્થ બાળકને બચાવવા ચારે પગ ચેતરફ ખોડીને ઊભો રહ્યો.

મહાન રિપતમ આ સંકટોમાંથી બચી ગયો. પિતાએ પણ બાળકની અદ્ભુતતા જોઈ પૂરતું રક્ષણ કરવા માંડ્યું. પોતે જાતે જ શિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું, તેમજ એક સારા ગુરુ પાસે બંધુવા મૂક્યો. અહીં મોટા મોટા ગહન વિષયોમાં તે અસાધારણ બુદ્ધિમતા પ્રગટ કરવા લાગ્યો.

પંદરમે વરસે તેમને જનોઈ દીધી. નાનપણથી જ ધર્મવિષયો તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ હતી. ઐહિક વાતોને મોઢ છોડી ધર્માચરણ કરવું અને જગતના કલ્યાણ માટે આયુષ્ય ગાળવું, એમ તેમણે પોતાનું ધ્યેય નક્કી કર્યું. તેમના ઉદાર હૃદયમાં ફક્ત માનવો ગાટે સહાનુભૂતિ હતી, એમ નહિ; પણ માનવેતર પ્રાણીઓના દુઃખ તરફ તે લાગણીથી જોતા. બધી સચેતન અને અચેતન સૃષ્ટિ તેને પરમાત્માનું રૂપ છે એમ લાગતું, તેમજ ધાર્મિક અને સામાજિક રીતરિવાજોમાં યોગ્ય સુધારણા કરવા તેમણે છેક નાની ઉંમરથી જ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. અગ્નિપૂજા, હવોમ સેવન, જૂતદ્યા વિગેરે ધર્મતત્ત્વોને તે આદરથી પાળતા, પણ તેમણે માત્ર મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કર્યો. આ અને આવી જ બીજી વાતોથી તે આગળ ઉપર મોટા ધર્મ સુધારક થશે એમ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું.

જુવાન રિપતમના ગામ પાસે એક પર્વત હતો. આ પર્વત દિવ્ય તેજથી હમેશાં ચળકતો રહેતો. મોટાં મોટાં ધનધેરુ વાદળો તેના શિખરે બેગાં થઇ ધોધમાર વરસાદ વરસાવતાં અગર તો ગડગડાટ કરી આખો બ્રૂપ્રદેશ કંપાવી મૂકતાં. આ પર્વત પરની એક પ્રશાન્ત ગુફામાં રિપતમ પોતાનો બધો વખત ગાળતા. સુખદુઃખથી જેમ સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસોના મનને કાંઈ થતું નથી તેમ અહારના ખળબળાટથી આ ગુફાની અંદરની શાંતિને જરા પણ ખલેલ પહોંચતી નહિ.

અહીં જનસમુદાયનો જરા પણ સંસર્ગ થતો નહિ. આજુબાજુનું

વાતાવરણ એકાદ મોટા સરોવર જેવું શાન્ત હતું. આ ગુફામાં સ્થિતમ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સંહાર, પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ, સત્યધર્મનો અર્થ એવા ગહન વિષયોનું ચિંતન તદ્દન તદ્દપ થઈ કરતા. દિવસે દિવસે તેમના અંતઃકરણમાં સંશયનાં વાદળાં વેરાઈ જઈ શાશ્વત પ્રકાશનાં કિરણ દેખાવા લાગ્યાં, અને સાક્ષાત્કાર થવાની ભૂમિકા તૈયાર થઈ. ચિંતનમાં ધણો વખત ગાળી તે આભુખાભુના પ્રદેશમાં સંચાર કરવા લાગ્યા. આમ ને આમ પંદર વર્ષનાં વહાણાં વીતી ગયાં. સ્થિતમ ત્રીસ વર્ષના થયા.

આખરે તેમની તપશ્ચર્યા પૂરી થઈ, તેનો પહેલો સાક્ષાત્કાર થયો. પ્રભાતનો પહોર હતો, તારાઓનું તેજ ક્ષીણ થવા લાગ્યું હતું. પૂર્વ દિશામાં લાલ્લી આવી હતી. એવે વખતે દૈત્યા નદીને કિનારે સ્થિતમ ઊભા હતા ત્યારે દેવદૂત વોહુમના (સદ્વિચાર) ત્યાં આવ્યો. સાધારણ માણસ કરતાં તે નવ ધણો મોટો હતો. તેના મોંની આભુખાભુએ અનેક તેજોવત્રય હતાં. તેના હાથમાં એક ચળકતો દંડ હતો. તે ધર્મનો દંડ હતો. તેણે સ્થિતમ પર મોદિની વરસાવી તેમનો જડદેહ જૂઠાવી દીધો, અને પરમાત્મા અહુરમઝદના દરબારમાં લઈ ગયો.

પ્રભુ અહુરમઝદનો દરબાર ધણો જ વૈભવશાળી હતો. તે દૈત્યા નદીને કાંઠે હતો. તેજ તો એટલું બધું હતું કે સ્થિતમને પોતાનો પડછાથો પણ દેખાતો નહોતો. દેવદૂત તેમને અહુરમઝદ પાસે લઈ ગયો. પછી અહુરમઝદે તેમને પરમ શ્રેષ્ઠ એવું જ્ઞાન આપ્યું.

આ સાક્ષાત્કાર એક દિવસમાં ત્રણ વાર થયો. આગળ ઉપર આવા સાક્ષાત્કાર છ વખત થયા. દર વખતે ગમે તે દેવતા કે દેવદૂત પ્રકટ થઈ સ્થિતમને કોઈ પણ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરતા. આવી રીતે તેમના જ્ઞાનને પૂર્ણતા આવતી ગઈ, અને જગતનું અધિરાજ્ય ચલાવનાર શાસન સંસ્થા સાથે તેમનો સંબંધ ગાઢ થયો.

‘અવેરતા’ ગ્રન્થમાંનું ધર્મજ્ઞાન તેમને આ સાક્ષાત્કારમાંથી થયું, પરમેશ્વરી તેજથી સંપન્ન થઈ એક સામર્થ્યવાન પુરુષ પૃથ્વી ઉપર

ધર્મપ્રચાર કરશે એ જાણ્યાથી રાક્ષસોને સંતાપ થયો. રાક્ષસોનો રાજા અહેરેમન સ્પિતમને બ્રષ્ટ કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. બિહામણા રાક્ષસો ઉત્તર તરફથી સ્પિતમ ઉપર ચડાઇ લઈ આવ્યા. “દેવપ્રણિત ધર્મ છોડી દે.” એવી ગર્જના તેઓ કરવા લાગ્યા. પાપાત્મા અંધોમન્યુ ખૂમ પાડી બોલ્યો, “અરે પોહિરુશ્વરપુત્ર! તારી મા માંડું પૂજન કરતી. તું અહુરમઝદનો ધર્મ છોડી દે, અને મારો શિષ્ય થા.”

આના જવાબમાં સ્પિતમે કહ્યું: “બિલકુલ નહિ. આ સદ્ધર્મ હું કદી છોડીશ નહિ.” છેવટે સ્પિતમના તેજ આગળ તેઓ ટકી શકશે નહિ એમ જાણી રાક્ષસો આડાઅવળા નાસી ગયા.

હવે તપશ્ચર્યા પૂરી થઇ હતી. શેતાનોની હાર થઈ હતી, ને સંપૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ હતી. સ્પિતમે પોતાના ઉપદેશની દિવ્યધારા રેલાવી. આ વખતથી તેઓ સ્પિતમના બદલે ‘જરથુષ્ટ્ર’ને નામે પ્રસિદ્ધ થયા, ને તેમના અનુયાયીઓ જરથોસ્તી કહેવાયા. જરથુષ્ટ્ર એટલે ‘સોનેરી પ્રકાશ ધરાવનાર’ એવો અર્થ થાય છે. આશરે દશ વરસ આમ ગાળ્યા પછી જરથુષ્ટ્ર પૂર્ણ જ્ઞાની અને વિજયી થયા. પછી તેમણે ધર્મપ્રચાર કરવાની શરૂઆત કરી. તેમના ધર્મને પહેલો આવી મળેલો અનુયાયી તેમના કાકાના દીકરા મધધ્યોમાદ હતો.

આ મહાન ઋષિએ પોતાનો ઉપદેશ ફેલાવવા માંડ્યો.

“ધૃશ્વર-અહુરમઝદ એક છે, તે સચરાચર વિશ્વનો સૃષ્ટા છે, પાલક છે ને સંહારક છે. ધૃશ્વર સિવાય બીજાની આરાધના ન કરવી. ધૃશ્વર નિરાકાર છે. તેના ગુણો સ્મરવા.

“સેવા એ મનુષ્યનો મોટો સદ્ગુણ છે.

“સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે ધૃશ્વરે એ શક્તિઓ (મહન્યૂ-મીનો) પેદા કરી છે: એક પવિત્ર અને બીજી દુષ્ટ. દુષ્ટ શક્તિ પણ ધૃશ્વરનું સ્વરૂપ છે. એ માયા છે, ને છાયા માત્ર છે.

“ આતશ-અમિ એ ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે. ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. પૃથ્વી આપણી માતા છે.

“ ચક્રવર્તી રાજા કરતાં જ્ઞાની ઋષિ શ્રેષ્ઠ છે. ધર્મના બળે કરીને તેની સત્તા ત્રણે જીવનો પર પ્રવર્તે છે. જે કાંઈ કરવું તે ધર્મશ્રી પ્રીત્યર્થે-ફળની આશા વિના કરવું. આમ ચાલનારનું મન પવિત્ર થશે, તેની આંતર દષ્ટિ ખુલશે, બીજાઓને મદદ કરનારને ધન્ય મદદ કરશે.”

સહુવિચાર ને સત્કર્મ વિષે જરથુષ્ટ્રે ખૂબ બાર આપ્યો ને એનું પરિણામ જતે દિવસે એ આબુનું કે ધરાનીઓ સત્યવક્તા તરીકે બીજા દેશોમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા.

પ્રથમ પ્રચારકાર્ય જરથુષ્ટ્રે બદખના રાજા ગુસ્તાસ્પથી શરૂ કર્યું. કારણ કે રાજસત્તાને એકવાર પોતાના ધર્મશ્વજ નીચે લીધાથી આખા દેશમાં ધર્મપ્રચાર કરવો સહેલો થશે એમ તેમણે વિચાર કર્યો. ગુસ્તાસ્પનો વૈભવ મોટો હતો; પણ તે વખતના જંગલી ધર્મનું વંજન તેના ઉપર એટલું વિલક્ષણ હતું કે તેને લીધે તેના હાથે ધણાં અન્યાયી કૃત્યો થતાં. દંભી ધર્મગુરુઓને સમુદાય હમેશાં તેની આજુબાજુ બેઠેલો રહેતો. ધર્મના નામે ગમે તેવાં ખરાબ કામો કરતાં તેઓ આંધુપાંધું જોતા નહિ. આ ધર્મગુરુઓને હરાવી રાજાને સત્ય ધર્મની દીક્ષા દેવાનું અવરું કામ અષો જરથુષ્ટ્રે માથે લીધું.

એમ કહેવાય છે કે અષો જરથુષ્ટ્ર ગુસ્તાસ્પ પાસે આવવા નીકળ્યા ત્યારે જૂના મતના બે સુરદારો તેમને મળ્યા, અને કહ્યું: “ અરે દાંભિક ! રાજાના હાથમાં તારા ધર્મનું કંકણ બાંધવાનો ખ્યાલ છોડી દે, નહિ તો અહીં ને અહીં જ તને મારી નાખીશું.” તેઓ એટલું બોલે છે ત્યાં તોફાની પવન છૂટ્યો. આજુબાજુનાં ઝાડ કડકડાટ કરતાં તૂટી પડ્યાં. ધૂળના ગોટગોટા આકાશમાં ચડ્યા અને દિશાઓ ઝાંખી થઈ ગઈ. તે બે સુરદાર અદ્ધર લટકી ગયા. એટલામાં ગીધ, સમડી

વગેરે હિંસ પ્રક્રીઓ આપીને તેઓના માંસના ભોજા તોડવા લાગ્યાં. હેવટે તે બન્નેનું અસ્થિપિંજર નીચે પડ્યું.

રાજા ગુસ્તાસપ દરબારી કાઠમાં પોતાના મહેલમાં બેઠો હતો. ત્યાં આ મહાન પયગંબરે એકદમ પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે તેમના હાથમાં ધર્મદંડ હતો. આ ધર્મદંડના ટોચેથી અગ્નિશિખા દેખાતી હતી. તેનેવલયથી ક્રાંતિમય મુખ જોઇ રાજા ગુસ્તાસપ ચકિત થયો. બાબુમાં ધર્મગુરુઓનું ટોળું હતું. તેમને લાગ્યું કે હવે આ પુરુષ રાજા ઉપર પોતાની છાપ પાડશે, એટલે તેમણે તેમને હલકા પાડવાની શરૂઆત કરી. એક પછી એક એમ તેનીસ કંઠણ ધર્મપ્રશ્નો તેમણે આ મહાન જગદ્ગુરુને પૂછ્યા. તેમણે પોતાના અન્યેય યુક્તિવાદથી દરેક પ્રશ્નની ક્ષેત્રી ઉડાવી એટલે તેઓ મનમાં ગભરાયા. ગુસ્તાસપ રાજાનો અષો જરથુષ્ટ્ર માટેનો આદર બમણો થયો.

પહેલી જ મુલાકાતમાં અષો જરથુષ્ટ્રે પોતાના તેજથી રાજાને આકર્ષી લીધો. હવે આપણો બલીવાર વળશે નહિ એવી દહેશત ધર્મગુરુઓને લાગી. ગમે તે ઉપાયે તેમને ક્ષોણતેજ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. તેમણે એમ જાહેર કર્યું કે જરથુષ્ટ્ર એટક કરનાર અને જાદુગર છે. તે લોકોને મંત્રમુગ્ધ કરી મારી નાખે છે. આ આરોપના પૂરાવા માટે તેઓ અષો જરથુષ્ટ્રના આશ્રમમાં વાળ, ખીલા, કૂતરા-ખિલાડાનાં માથાં, હાડકાં વિગેરે ચીજો છાનામાના નાખી આવ્યા. રાજદરબારમાં આ વાત પહોંચી. જૂઠા પૂરાવાને આધારે અષો જરથુષ્ટ્રને કેદ કર્યા: એટલું જ નહિ, પણ કશું ખાવાપીવાનું આપ્યા વગર તેમને જૂપે મારી નાખવાની શિક્ષા કરવામાં આવી.

પણ પોતાના પરમ ભક્ત ઉપર આવો છળ પરમેશ્વરી શક્તિ કેમ ચાલવા દે? ગુસ્તાસપ રાજાનો એક માનીતો ઘાડો હતો. માખાપ જેમ છોકરાં ઉપર જીવથી વધારે હેત રાખે છે તેમ ગુસ્તાસપ રાજા આ ઘોડા ઉપર હેત રાખતો. આ ઘોડાના હાથપગ કાચાના હાથપગ પ્રમાણે એકદમ પેટે જકડાઇ ગયા, અને કાઢવાતે તે છૂટતા નહોતા.

તેનું હસનચસન બંધ પડવાથી ઘોડો જીડી શક્યો નહિ. તે મરવા જેવો થઈ ગયો.

આ વાત રાજાએ જાણી એટલે તે સીધો અશ્વશાળા તરફ આવ્યો. ઘોડાની કરુણસ્થિતિ જોઈ રાજા વિફળ થયો. તેણે ઘણા પશુવૈદ્યો આપ્યા. કાંઈનો ઈલાજ આપ્યો નહિ. રાજા હવે શું કરવું એવી ચિંતામાં પડ્યો એટલામાં તેને મહાન પુરુષ જરથુષ્ટ્રને કેદ પૂર્યાની વાત યાદ આવી, અને આ દૈવીકાપ તો નહિ હોય ને; એવી શંકા પણ થવા લાગી. પછી તે અષો જરથુષ્ટ્ર પાસે ગયો અને તેણે પોતાના પ્રાણથીય પ્રિય ઘોડાની કેવી સ્થિતિ થઈ છે તે કહી. તેમજ ઘોડાને પહેલાના જેવો કરી આપવા પ્રાર્થના કરી.

ધર્મકાર્ય સાધવા માટે આ સારી તક છે, એમ જાણી મહાન જરથુષ્ટ્રે રાજાને ચાર શરતો કહી. એક એક શરતનું પાલન કરવાનું રાજા તરફથી વચન મળે કે ઘોડાનો એક એક પગ છૂટવાનો હતો. પહેલી શરત રાજાએ જરથુષ્ટ્રી ધર્મ સ્વીકારવો. બીજું રાજાના પુત્ર ઈરેપેન્દ્રયરે આ ધર્મના સંરક્ષણ માટે પોતાની તલવાર આપવી. ત્રીજી શરત રાણીએ આ ધર્મ સ્વીકારવો. ચોથી શરત પોતાની સામે કાવતું રચનારનાં નામ રાજાએ જાહેર કરવાં. આ ચાર શરતો કબૂલ થવાની સાથે ઘોડો પહેલાં જેવો થયો. પેગંબરનો જય થયો. જરથુષ્ટ્રના ધર્મને રાજ્યમાન્યતા મળી. જરથુષ્ટ્રે રાજાને વરદાન આપી સંતુષ્ટ કર્યો.

પછી ખોરાસાન પ્રાન્તના પ્રસિદ્ધ અગ્નિમંદિર આગળ એક ઝાડની કલમ રોપી. તેના થડ ઉપર “ગુસ્તાસ્પ રાજાએ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો,” એવા અક્ષરો લખ્યા. આ ઝાડ જેમ જેમ વધવા લાગ્યું તેમ તેમ જરથોસ્તી ધર્મનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. રાજાએ જરથોસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો એટલે પ્રજામાં ચળવળ શરૂ થઈ. ઈરાનની સરહદ ઓળંગી જરથોસ્તી ધર્મ બીજા દેશોમાં સંચાર કરવા લાગ્યો. ગ્રીસ તત્ત્વવેત્તાઓનું પણ મન તે તરફ આકર્ષાયું. કેટલાક આર્ય પંડિતોએ અષો જરથુષ્ટ્રને પ્રત્યક્ષ મળી તેમની સાથે તત્ત્વચર્ચા

કરી. તે એક ઇશ્વરી માણસ છે એ વિષે તેમના પ્રતિસ્પર્ધીઓને પણ શંકા રહી નહિ..

પણ યશનો માર્ગ હમેશાં સહેલો હોતો નથી. કાર્ય કરનાર માણસોને પોતાના કામમાં અડચણો હેરાનગતીઓના ધણા પ્રસંગ આવે છે. અષો જરથુષ્ટ્ર અને રાજા ગુસ્તાસ્પને ધર્મપ્રચારના કામમાં એવી જ અડચણો આવી.

સત્ય ધર્મનો બધે જ જય થવાથી રાક્ષસોએ તે વિરુદ્ધ જોર કર્યું. અને આરગ્નરૂપ નામના એક બળવાન પણ દુષ્ટ રાજાના કાનમાં ઝેર રેડ્યું. તે રાજા જરથોસ્તી ધર્મનો શત્રુ બન્યો. આ આરગ્નરૂપને ગુસ્તાસ્પ રાજા કેટલીક ખંડણી આપતો હતો. આગળ ઉપર અષો જરથુષ્ટ્રે ગુસ્તાસ્પને એવી સલાહ આપી કે સત્યધર્મના પ્રતિસ્પર્ધીઓને ખંડણી આપવી યોગ્ય નથી, માટે આરગ્નરૂપને આપણા ધર્મની દીક્ષા લેવા આગ્રહ કરવો. ગુસ્તાસ્પે એવી વિનંતી કરતાં જ આરગ્નરૂપ ખૂબ ગુસ્સે થયો. તેણે ગુસ્તાસ્પને એવો છેવટનો પત્ર મોકલ્યો કે, “ એ મહિનામાં જરથોસ્તી ધર્મ છોડી દે, નહિ તો યુદ્ધ માટે તૈયાર થા. ”

આ પત્ર મળ્યો ત્યારે ગુસ્તાસ્પનો શૂરવીર ભાઈ ઝરીર દરબારમાં બેઠો હતો. પત્રની ઉદ્દામ ભાષા સાંભળી ઝરીર ગુસ્સે થયો. તેણે રાજાના હાથમાંથી તે પત્ર લઈ ફેંકી દીધો, અને આરગ્નરૂપના વકીલને યુદ્ધનું આવાહન સ્વીકાર્યાનું કહ્યું. આવી રીતે ગુસ્તાસ્પ અને આરગ્નરૂપ વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું.

પહેલી લડાઈમાં જરથોસ્તી પંથના અનેક વીરો કામ આવી ગયા. યુદ્ધની ઉત્સવમૂર્તિ ઝરીર ધણા ઉત્સાહથી લડ્યો, પણ ક્ષિત્રુરીઓએ દગો દીધો. તેના પક્ષના કેટલાક નીચોએ તેને બેસાવધ પકડી મારી નાખ્યો. ગુસ્તાસ્પ અને અષો જરથુષ્ટ્રને અતિશય દુઃખ થયું પછી ગુસ્તાસ્પે એમ જાહેર કર્યું કે જે કોઈ વીર, ક્ષિત્રુરી માણસો શોધી તેમનો શિરચ્છેદ કરશે તેને હું મારી સુંદર દીકરી હુમાઈ

અર્પણ કરીશ. આથી ઘણા જુવાન વીર આગળ આવ્યા. તેમાંના તત્તર નામના એક જુવાન વીરે ફિતુરીઓની કતલ કરી. તેને લીધે એટલી જખર ધાસ્તી બેઠી કે ફિતુરીઓના ફંદ બંધ થયા. ગુસ્તાસ્પના દીકરા અસ્પેન્દીયરે એવી બહાદુરી બતાવી કે આરજસ્પને નાસતાં બોંય બારે થઈ પડી. શરૂઆતનું ઐદાસિન્ય જતું રહ્યું, અને સત્ય ધર્મના સૈનિકો જયથી આનંદિત થયા. સર્વત્ર આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો.

પણ આ યુદ્ધ આટલેથી જ ખલાસ થયું નહિ. છંછેડાએલા સાપ માફક પરાબલથી ચિડાએલો આરજસ્પ ફરી ચઢાઈ લઈ આવ્યો. આ વખતે પણ ધીરનના 'અર્જુન' અસ્પેન્દીયરે ઘણું શૌર્ય બતાવ્યું. તે વરુની માફક આખો દેશ ફરી વળ્યો.

પણ દુશ્મન આ વખતે પૂરી રીતે સજ્જ થઈને આવ્યો હતો. તેણે રાજ ગુસ્તાસ્પને હરાવ્યો, ને શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વેળા મહાન જરથુષ્ટ્ર પોતાના ૮૦ પુરોહિતો સાથે બદખના સુપ્રસિદ્ધ અગ્નિ-મંદિરમાં ઉપાસનામાં મગ્ન હતા. તુર્કી આંધોના વેગથી ત્યાં ધસી આવ્યા, ગણ્યાગાંક્યા માણસોની સાથે મહાન જરથુષ્ટ્રે બચાવનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે અશક્ય હતું. તુર્કીએ પવિત્ર ગ્રન્થ 'ઝંદ અવેસ્તાની' હોળી કરી, ને પોતાની કાતીલ તરવારથી આ મહાન જગદ્ગુરુ અને તેમના અનુયાયીઓની કતલ કરી.

શહીદોના પવિત્ર લોહીની નદી વહી નીકળી. આ પવિત્ર નદીમાં પવિત્ર અગ્નિ હોલવાઈ ગયો, જગતમાં અંધકાર પ્રસર્યો, યમરાજ પોતાના પાડા ઉપર બેસી ચારે તરફ સ્વૈર ફરે છે, એવો ભાસ થયો.

એટલામાં સ્વર્ગમાંથી એક પ્રચંડ તેજનો ગોળો પૃથ્વી પર આવ્યો. જડદેહથી મુક્ત થએલો અષો જરથુષ્ટ્રનો પવિત્ર આત્મા તે સર્વવ્યાપી પરમ તેજમાં બળી ગયો. આવી રીતે ૭૭ વર્ષની ઉંમરે આ મહાન ધર્મોપદેશકે પોતાનું અવતારકાર્ય પરિપૂર્ણ કર્યું. પણ એમનો

સદુપદેશ અનેક આત્માઓને સદ્ગુણે લઇ જવા ત્રિકાલને માટે મૂંઝ રહ્યો.

અષો જરથુષ્ટ્રના મહાન પેગામનો અપૂર્વ ગ્રંથ 'અવસ્તા' આજે ગીતા, કુરાન કે બાઇબલની જેમ તેમના અનુયાયીઓમાં પૂજ્ય છે. અવસ્તાના મૂળ ૨૧ ગ્રંથો હતા: પણ વારંવાર પરધર્મીઓના હાથે તેનો નાશ થતાં આજે થોડાછોટો ભાગ બચ્યો છે. આ અવસ્તા ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલો છે: ૧ યસ્ન (ઈજ્જને) ૨ વીસ્પરદ ૩ વંદીદાદ ને ૪ ખોર દેહ.

યસ્ન નામના પુસ્તકમાં જગદ્ગુરુની પાંચ ગાથાઓ છે. આ પુસ્તક ૭૨ અધ્યાય (હા)માં વહેંચાયેલું છે, ને મુખ્યત્વે અગ્નિમંદિરોમાં થતા ક્રિયાકાંડને લગતું છે.

ખીળું વીસ્પરદ નામક પુસ્તક ઉપરના પુસ્તકની પૂર્તિ રૂપ છે. ત્રીજું વંદીદાદ મુખ્યત્વે શારીરિક નિયમો અંગેનું છે. છેલ્લા પુસ્તક ખોરદેહમાં નિત્યકર્મ, દૈનિકપૂજા છત્યાદિ પ્રસંગે પાઠ કરવાના મંત્રો છે. આમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, પાણી, અગ્નિ, વાયુ આદિની આરાધનાના મંત્રો છે.

સામાન્ય રીતે જરથોસ્તી ધર્મ કર્મમાર્ગી છે, ને દુઃકમાં કહીએ તો એ જગદ્ગુરુનો સંદેશ નીચેના વાક્યોમાં આવી જાય છે.

હુમત-સારા વિચાર કરો.

દુખ્ત-સારાં વચન બોલો.

દુર્શત-સારાં કામ કરો.

એશિયાના ધર્મદીપકો

વિવેચન વિભાગ

સ્થાપક.	ધર્મ.	ગ્રંથ.
શ્રી કૃષ્ણ	વૈષ્ણવ-હિંદુ	ભગવદ્ગીતા
ભગવાન બુદ્ધ... ..	બૌદ્ધ	ત્રિપિટક
ભગવાન મહાવીર	જૈન	આગમ
ઈસ્રા ખ્રિસ્ત	ક્રિશ્ચિયન	બાયબલ
હ. મોહમ્મદ પયગંબર	ઈસ્લામ	કુરાન
અષો જરથુષ્ટ્ર... ..	જરથોસ્તી	અવસ્તા

પૂર્ણાવતાર તરફ

[શ્રીકૃષ્ણ]

સુમુદ્રના અપરિમિત વિસ્તાર તરફ જોઈ રાજ નવી નવી કલ્પનાઓ મનમાં ઉદ્ભવે છે; એવી મતલબના ઉદ્ભારો કાષ્ઠક વાગ્વિ-જારદે કાઢ્યા છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર સંબંધી એમ જ કહેવાશે.

ખરેખર એવો અનન્ય સાધારણ પુરુષ હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ પણ અખિલ જગતના ઇતિહાસમાં બીજો કોઈ થયો જ નથી. હિંદી સંસ્કૃતિનું એવું એક પણ અંગ નથી કે જેના પર શ્રીકૃષ્ણના અવ-તારના કાર્યની અગર તો ઉપદેશની છાપ પડી નથી. રાજના મહેલથી લે ગરીબની ઝૂંપડી સુધી સર્વત્ર શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન ચાલુ છે. સૂરોને તે ચોરના આદર્શ જણાય છે, પ્રણયી જનોને તો તે આદિદેવ લાગે છે; તત્ત્વવેત્તાઓ તેના અલૌકિક ઉપદેશનું ચિંતન કરે છે; તેમની બાળલીલા એ પ્રેમાળ માતાઓનો વિષય થઈ પડ્યો છે, અને રાજકારણમાં કશવિહુ તેમનું ચાતુર્ય રાજનીતિશાસ્ત્રોને છક કરે છે. અધ્યાત્મ વિદ્યાના આ યોગેશ્વરનાં વચનો પર ભાષ્યો રચાય છે, અને સંગીતનૃત્યાદિ સંસ્કૃતિનાં લલિત અંગો શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિનું જ

સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. સારાંશ યુદ્ધિના અને માનવના સર્વ વિભાજો પર તેનું પ્રભુત્વ હોય પોતાના વ્યક્તિત્વના ચળકાટથી સર્વ હિંદુ દુનિયા તેણે દિપાવી મૂકી છે, અને એટલા માટે જ શ્રીકૃષ્ણને પૂર્ણાવતાર તરીકે માનવામાં આવે છે. વિકાસવાદની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ મત્સ્ય, કૂર્મ આદિ અવતારોની પરિણતી થતાં થતાં આ સંપૂર્ણ રૂપ પરમેશ્વરે ધારણ કર્યું છે, એ વિચાર બરાબર લાગે છે. ‘મનુષ્યત્વ એ એક મોટો મનુષ્ય છે’ એમ મોઝીની કહે છે. તેથી પૂર્ણાવતારમાં માનવતાના બધા અંગોનો સમાવેશ થવો જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણના સર્વાંગ સંપૂર્ણ ચરિત્રમાં આ સર્વ બાબોનો વિકાસ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

પ્રથમ એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે શ્રીકૃષ્ણ એ એકમાર્ગી વ્યક્તિ નથી. તેનું ચરિત્ર એટલા બધા જુદી જુદી જાતના તંત્રો વડે ગુંથાયેલું છે કે તેનો ઉકેલ ઉપર ટપકે જોનારને થશે નહિ. દરેક કામ કરતી વખતે કર્માકર્મનો શ્રીકૃષ્ણ બારીકાપથી વિચાર કર્યો હોવાને લીધે તેમના ચરિત્રમાં કેટલેક ઠેકાણે કેટલેક ભાગ ઉપરથી અસમર્થનીય જણાય છે, જ્યારે કેટલાક પ્રસંગો ચોખ્ખા લાગતા હોવા છતાં સ્પષ્ટીકરણ ઉપલબ્ધ થતું નથી. કાકા સાહેબ કાલેલકરે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે, જેમ બ્યાકરણકર્તા એકાદ નિયમના સર્વ અપવાદોની નોંધ રજુ કરે છે તેવી જ રીતે શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર પણ લોકોત્તર વાતોની નોંધ દર્શાવે છે. * તેથીજ તેના ચારિત્ર્યનું રહસ્ય શોધી કાઢવું કઠણ છે.

શ્રીકૃષ્ણ સંખંધી પહેલી જ વાર જો કાકા પણ વસ્તુ મનમાં આવતી હોય તો તે એ છે કે તે જન્મસિદ્ધ લોકનાયક હતા. લોકનાયક થવાને માટે યુદ્ધિમત્તા, કલ્પનાશક્તિ, ધૈર્ય, ધ્યેયવાદ, સામર્થ્ય વગેરે જે ગુણો હોવા જોઈએ, તે તો એમનામાં નૈસર્ગિક રીતે પૂરેપૂરાં હતા. પણ આ બધાં કરતાં સહુથી મોટો ગુણ તેમની સમાજ

માટેની અસાધારણ લાગણીમાં જ જણાઇ આવે છે. મોટા કુળમાં જન્મધારણ કરીને પણ નાનપણથી જ તે ગોપવૃન્દમાં ઊછર્યા તેથી જનસમાજ સાથે અને તેમની અભિલાષાઓ સાથે તે એકરસ અંદાજ કર્યા. જન્મથી જ પ્રાપ્ત થએલા મહત્તાના અલંકારોને અવગણી તે સામાન્ય જનો સાથે મળી ગયા. આજના એક મહાન પુરુષના શબ્દમાં થોડો ફેરફાર કરીને કહીએ તો “ તે જન્મથી જો કે ઉચ્ચ કુલના હતા તો પણ તે સ્વેચ્છાથી સામાન્ય જન હતા ” “He was an aristocrats by birth but a commoner by choice”. સામાન્ય લોકો સાથે મમતાથી વર્તી તેમનામાં પોતાને માટે પૂર્ણ વિશ્વાસ પેદા કરે તેવા કર્તવ્યશીલ માણસને નાયકનો હોદ્દો સ્વાભાવિક રીતે મળે છે. શ્રીકૃષ્ણ એવી રીતે જ લોકનાયકની પદવીને પામ્યા છે.

આ તેમના યશનું કારણ ધ્યાનમાં લઈએ એટલે તેમની રાષ્ટ્ર-નિર્માતા તરીકેની ગણતરી કેમ કરવામાં આવે છે તે ચોક્કસ રીતે સમજાશે x કંસ, શિશુપાલ વગેરે કૂર અને અન્યાયી સત્તાધીશોના અમાનુષી વર્તનથી આખો દેશ ડગમગી ગયો હતો. કુમારિકાઓનું શીલ સુરક્ષિત નહતું. શાન્તિવાદી નગરજનોના હકોની ગમે તેવી રીતે પાચમાલી કરવામાં આવતી હતી. મદોન્મત્ત તથા પ્રમળ જનોના નેત્રકટાક્ષ અનુસાર દેવતા પોતાનું વર્તન ચલાવતા. આ ગેરવ્યવસ્થા બંધ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે જુદા સત્તાધીશો સામે બંડ ઉઠાવ્યું. સ્વાતંત્ર્ય પ્રિય અને કર્તવ્યનિષ્ઠ ગોપાલોનું ઉપરીપણું સ્વીકારી કંસ, શિશુપાલ, જરાસંધ વગેરે સત્તાધારી દુરાત્માઓનો નાશ કર્યો, અને ચેતન્ય લોકોના હાથમાં રાષ્ટ્રસત્તા સોંપી. ગરીબ નાગરિકોનાં જીવન સ્થિર અને ઉન્નત કરવા તેમને સાધન કરી આપ્યું; અને આ કર્તવ્યશીલતાના જેવીજ પ્રભાવશાળી કાર્યદક્ષતા તેમણે પાંડવો જેવા સારા, શીલવાળા અને શૂર માણસોને હમેશાં સહાય કરીને દેખાડી.

ઔર્મ, સંગઠન-ચાતુર્ય, શીલ અને શુદ્ધિમત્તા આ આર વસ્તુઓ મૂલ્ય રીતે સિદ્ધ કરવાથી રાજસુય મજા વખતે શ્રીકૃષ્ણની અગ્રપૂજા કરવાનો પ્રસન્ન નીકળ્યો ત્યારે ત્યાંના માનવંત બહાર્ષિઓએ તેમને ખસ્યા આનંદથી પ્રોતાની સંમતિ આપી. તે સમયના મહાન પુરુષોમાં શ્રી કૃષ્ણ માટે કેટલો બધો આદર હતો તે આ ઉપરથી દેખાઈ આવશે.

વિશ્વરૂપદર્શનથી બચબીત થએલા અણુને બ્યારે શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું કે “ ભગવાન, આ બધું જગત આપનાથી વ્યાપ્ત છે, આપની સંહારની લીલા સર્વત્ર પ્રવર્તી રહી છે. આવા ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ છો તે મને કહો. ” ત્યારે તે વિશ્વરૂપધારી શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો કે, “ હું બોકાનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થએલો કાળ હોઈ તેમનો સંહાર કરવા માટે અવતર્યો છું. x આ જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણના અવતારકૃત્યની એક બાજુ રૂપદેખાશે. સંહાર વગર સર્જન બની શકતું જ નથી, વિશાળ ઉત્પત્તિ અને મહાન વિનાશમાંથી જ જગતનો વિકાસ થએલો છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં પરમેશ્વરની બહા અને વિબુધ એ વિધાયક વિભૂતિ સાથેજ રુદ્ર જેવી સંહારક વિભૂતિ પણ પ્રાચીન તત્ત્વવેતાઓએ કહી એ ચોચ જણાય છે. શુદ્ધિકરણની નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ માનવ શરીર પેઠેજ રાષ્ટ્રદેહમાં પણ હોય છે. તેથી જ કેટલા સૈંકા પછી એકાદ અદ્વિતીય વીર ઉત્પન્ન થઈને ઝંઝાવાત સમો પ્રલય શરૂ કરે છે અને તે પ્રલય કેટલાક કાળ સુધી ઉદ્ધવિગ્નકારક લાગે તો પણ તેમાંથીજ નવીન તત્ત્વો નિર્માણ થાય છે. નેપોલીયન અને ફૈસર વીલીયમ જેવા રાક્ષસી માણસોએ એક દૃષ્ટિએ જોતાં દિવ્ય કાર્ય કર્યું કહેવાય, કારણ કે નેપોલીયને ઉત્પન્ન કરેલા વિગ્રહના વાતાવરણમાંથી રાષ્ટ્રીયત્વ જન્મ પામ્યું. અને ફૈસરે કરેલા મહાયુદ્ધ પછી આંતરરાષ્ટ્રીયત્વની ઉદાત્ત બાવનાનો વિચાર કરવા તરફ જગતની પ્રવૃત્તિ થવા લાગી.

x કાલોડસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ત્વમ્મહો ।

ઓકાન્તમાદર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ॥

મગવદ્ગીતા.

કૃષ્ણપર દુરાત્માઓનું પ્રાપ્ત્ય વધી પડ્યું હતું, એવે વખતે શ્રી કૃષ્ણનો અવતાર થયો અને પોતાના બાહુબળથી અને બીજાઓને ખરાફ સહાય કરીને તેમણે તે દુરાત્માઓનો સંહાર કરી પૃથ્વીનો ભાર હલકો કર્યો. સાધુનું રક્ષણ એ જેવું તેમનું વિધાયક કાર્ય તેમ કૃષ્ણનો વિનાશ એ તેમનું વિષ્વંસક કાર્ય છે. જે ઉ કાર્યોની રાષ્ટ્રોદ્ધારને સરખી જ જરૂર હતી. આ જે ઉ કાર્યો શ્રીકૃષ્ણે કૃનેહથી પાર પાડ્યાં માટે તેમનું મહાત્માપણું સાર્થક છે.

તથાપિ દુર્જનનો સંહાર કરવાના કાર્યમાં તેમણે જે રુદ્રરૂપ ધારણ કર્યું હતું તે છોડી દઈએ તો તેમનું અવશેષ જીવન પ્રેમરસથી ભીંજાયેલું હતું. મિત્ર, પતિ અને ત્રાતા એ તરીકેની ત્રણેય ભૂમિકામાં તેમનો અગાધ પ્રેમ દેખાઈ આવે છે. અજ્ઞાન ગોપીજનો, કંગાલ પણ જ્ઞાની વિદુર, પ્રેમી મિત્ર અર્જુન, સાધ્વી દ્રૌપદી વગેરે પોતાના અનેક નિઃસીમ ભક્તોને તે કટલી તત્પરતાથી મદદ કરતા હતા તે વિચારવા જેવું છે. “ભાવનો ભૂખ્યો” હતો, “હું અનન્ય ભક્તિથીજ વશ થનારો છું.”* આ પોતાની પ્રસન્નતાનું રહસ્ય તેમણે અર્જુનને કહ્યું છે.

ગોપીઓનો પ્રેમવિલાસ એ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિયોગનું કેન્દ્ર કહેવાય. કૃષ્ણ-ગોપીના સંબંધનો ધણીવાર વિખ્યાસ કરવામાં આવે છે, પણ તે અજ્ઞાન છે. બહારના દેખાવરૂપી પડદાને દૂર કરી અંદર ચર્ચાર્થ સ્વરૂપ જોવાની દષ્ટિ ન હોવાને લીધે એવી ભૂલ થાય છે. ખરી રીતે ભક્તિતત્ત્વનો ખરો ઉત્કર્ષ જોવો હોય તો તે કૃષ્ણ-ગોપીના પ્રેમથીજ દેખાશે. સ્વામી વિવેકાનંદ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રના આ ભાગ સંબંધી લખતાં કહે છે કે ‘અહો, શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનો કેટલો આ અદ્ભૂત રમ્યભાગ છે ! અને તે જેટલો અદ્ભૂત રમ્ય છે તેટલો

* મક્તયા ત્વનવન્થા શમ્યમહમેવંવિષ્ણોડર્જુન ।

જાણું જણું ન સર્વજ્ઞ પ્રવેશું ન પરંતપ ॥ મ. ગોતા.

જ તે દુર્ગમ્ય છે. પૂર્ણ રીતે શુદ્ધ થયા વિના કોઈએ પણ તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ: પ્રેમામૃતની ધૂન આવ્યા વિના વૃન્દાવનની તેમની રૂપકાત્મક લીલા સમજાશે નહિ. મનુષ્યની ભુક્તિને એ તરીકે કદખી, પરમેશ્વરને તેના હૃદયનાથ તરીકે કદખવાનું રૂપક ધણું ખરા ધર્મમાંના પ્રતિભાશાળી કવિઓએ આપ્યું છે. “તારો પરમેશ્વર તારો પતિ છે” (Thy maker is thy husband). એવું હિંદુ ઉપદેશકોએ કહ્યું અને એજ અર્થમાં પ્રાચીન યહુદી કન્યાઓનાં ગીતો, સૂરી કવિઓનાં ગાયનો અગર તો મહારાષ્ટ્ર સંતકવિઓનાં ભજનો: એવા પ્રકારનાં બહુજ સુંદર ગીતોમાં આ પ્રેમસંબંધ વર્ણવેલ છે. કૃષ્ણ-ગોપીઓનો પ્રેમ એટલે જીવ ને શિવનો ઉત્કટ, મધુર, અહેતુક અને અનન્ય સ્નેહ છે. આ સ્નેહ શ્રી કૃષ્ણના અવતારમાં વ્યક્ત થાય છે તેટલો તેવો બીજો કયાંય પણ આવિર્ભૂત થતો નથી.

અહીં સુધી લોકનેતા, રાષ્ટ્રનિર્માતા, સંહારક અને પ્રેમયોગી તરીકેના શ્રીકૃષ્ણના જુદાં જુદાં કાર્યોનું વર્ણન થયું. પરંતુ તેમનું ખરું અવતારકાર્ય તો તત્ત્વનિરૂપણમાં જ સમાય છે. કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધની શરૂઆતમાં સ્વજનોનો નાશ થશે એમ જોઇ દુઃખી અને ઉત્સાહ વગરના અર્જુનને તેમણે જ ગીતાતત્ત્વ કહ્યું તે ભારતનાજ નહિ પણ જગતના તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્ણ વાંદ્વ્યમાં ખરેખર અલૌકિકજ છે. હઝરત મહમદનું

‡ “Ah that most marvellous passage in his life, the most difficult to understand, and which none ought to attempt to understand until he has become perfectly chaste and pure; that most marvellous expansion of love, allegorised and expressed in that beautiful play of Brindavan, which none can understand but he that has become mad and drunk deep of the cup of love.”

—Swami Vivekananda.

વીરત્વ, બુદ્ધિની અહિંસા, ઇશ્વરનો ભક્તિયોગ, મહાવીરની તપશ્ચર્યા અને જરથુષ્ટ્રનું સત્યાન્વેષણ એ સર્વનો સુંદર સંગમ એટલે શ્રીકૃષ્ણનું તત્ત્વ-જ્ઞાન, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો સાચો સમન્વય કરીને તેમણે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન હમેશાં તાજુ રહે એવું સર્વવ્યાપક અને જીવનું બનાવ્યું છે. શ્રી કૃષ્ણની અહિંસા એટલે જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યા પ્રમાણે “ જગાવિયા સુલોદ્દેશે રાહટણે ” * તેમનો સંન્યાસયોગ એટલે ફક્તની ઈચ્છા રાખ્યા બગર સાધ્ય કરેલો કર્મયોગ. સર્વ જીવો તરફ મમતાની લાગણીથી જોવું એ મોટા માણસનો સ્વાભાવિક જ ધર્મ છે, એવું તેમણે કહ્યું છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મનાં યોગ્ય કર્મો કરવાં એ સારું છે એવું તેમનું આગ્રહથી કહેવું છે. અર્જુનને યુદ્ધ માટે તૈયાર કરવા તેમણે પોતાનો સર્વ ઉપદેશ કર્યો. વળી ત્યાગ, અપરિગ્રહ અને અરતિનું પણ મહત્ત્વ એટલાજ ભારથી રજૂ કર્યું છે. સારાંશ ધર્મઅધર્મનો સૂક્ષ્મ વિવેક કરી તેમણે મનુષ્ય જાતિને કર્તવ્યનો શાશ્વત માર્ગ દેરી આપ્યો છે.

“ સુખ હો યા દુઃખ હો, મનુષ્ય જન્મ મળ્યો એજ મોટું ભાગ્ય સમજ સૃષ્ટિના આ ન ટાળી શકાય એવા બ્યવહારમાં, જે જે પ્રાપ્ત થાય તે તે ખુશીથી “ દુઃખેભ્યનુદ્વિમમના સુખેષુ વિગત સ્પૃહઃ । ” (ગીતા-૨=૫૬) એ ન્યાયે એટલે સમાન બુદ્ધિથી સહન કરવું અને જગતના ધારણ્યોપાણ્ય માટે પોતાના શાસ્ત્રાનુસાર અધિકાર પ્રમાણે કર્મનો જે ભાગ પોતાને ભોગવવાનો છે તે કોઈ પણ ફળના ઉદ્દેશથી નહિ પણ નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરતા રહેવું એજ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. † શ્રી કૃષ્ણના ઉપદેશનું આ સંક્ષિપ્ત રહસ્ય છે એમ કહી શકાશે.

એવી જાતનું શ્રીકૃષ્ણના અવતારકાર્યનું સ્વરૂપ છે. તેની બીજી ધણી મહત્ત્વની બાબુઓ છે. પ્રખ્યાત બંગાળી ઉપન્યાસકાર

* જગતને સુખી કરવામાં જીવન સમર્પવું.

† ગોતાર સ્ય.

બંકિમચંદ્ર ચેટરજીએ વર્ણન કર્યા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ “ અપરાજ્ય, અપરાજીત, વિશુદ્ધ, પુણ્યમય, પ્રીતિમય, દયામય, કર્તવ્યમાં ન ચુકનાર, ધર્માત્મા, વેદગ્ર, નીતિગ્ર, લોકહિતૈષી, ન્યાયનિષ્ઠ, ક્ષમાશીલ, નિરપેક્ષ જ્ઞાસ્તા, નિર્ભય, નિરહંકારી, યોગયુક્ત તપસ્વી હતા. ” આમાર્ગ દરેક વિશેષણ સાર્થ અને ઉચિત છે. બંકિમબાણુ કૃષ્ણચરિત્રપરના પોતાના સુંદર ગ્રંથના સમારોપણમાં કહે છે, “ કૃષ્ણ માનવ વ્યક્તિ હતી એમ કોઈ માને તો પણ તેને છેવટે રીસ ડેવિડ્સે છુદ્ધ માટે બે કહ્યું છે તેજ કૃષ્ણ માટે પણ કહેવું પડશે કે તે સુદ્ધિ-જ્ઞાણીઓમાં અગ્રેસર અને સર્વ શ્રેષ્ઠ હિંદુ હતા. ”*

* તિબ્બી મીમાંસા કલ્પિત છે, કૃષ્ણ મનુષ્યમાત્ર હિલેન, તિબ્બી અન્તતઃ Rhys Davids શાંકયસિંહ સંબંધે જાહેરા બહિરાગ્રેન કૃષ્ણ કે તાહાંબ બહિષેન “ The wisest and Greatest of the Hindus ” બંકિમચંદ્ર.

એ ધાર્મિક સમાજસત્તાવાદીઓ.

[ભગવાન બુદ્ધ અને ઈસુ ખ્રિસ્ત]

આ દુનિયાની અંધારીમાંથી ફાંફાં મારી બહાર નીકળવા માગતા જ્યતને માર્ગદર્શક થનારા તારાઓમાં બુદ્ધ અને ઈસુ એ શુરુ અને મુક્ત જેવા છે. બંનેના તત્ત્વગીતોના અવાજ લગભગ સરખાજ છે. બંનેનાં ગીતો વિરક્તિ અને શૂન્યતા એ પડખપડખોદાર તાલ ઉપર ચાલતાં છે. આ સરખાપણાને લીધે જ હશે કે શું, પૂર્વ દેશોમાં ઈસુ માટે વ્યક્તિશઃ જેમ માન દેખાઈ આવે છે તેવું જ કે તેથી પણ વિશેષ માન બુદ્ધ માટે પશ્ચિમ તરફના સાધુઓ દેખાડે છે. ઓગણીસમી સદીના બંગાળી ધર્મસુધારકોને ઈસુના શુદ્ધ ચરિત્રે બહુજ આકર્ષ્યા હતા, અને હાલ પણ ઈસુના જીવન પ્રત્યે માનથી બેનારા લોકો આપણામાં ઘેડા નથી. મુરોપમાંની બુદ્ધપૂજા વિષે પણ એમજ કહેવાય. પ્રસિદ્ધ જર્મન તત્ત્વજ્ઞ શોપનહર એ અતિશય દુઃખવાદી હોવાથી તે સહેલાઈથી બુદ્ધના તત્ત્વજ્ઞાનને આપીત થયો. શૂન્યતા વગેરે ઉચ્ચ તત્ત્વોની ખેસુમાર નિંદા કરનાર સામર્થ્યો-પાસકે જર્મન તત્ત્વજ્ઞ નિત્સે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મ સાથે સરખાવતાં બુદ્ધ

કહેવું ધણું જ સારું એમ કહે છે. બુદ્ધનું ચરિત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનનો આસ્થાથી અભ્યાસ કરનાર રીસ ડેવીડ્સ, એસ્વીન આર્નોલ્ડ જેવા કટલા બધા મોટા માણસો ત્યાં છે; એટલુંજ નહિ પણ મીસ્ટર એચ. જી. વેલ્સ જેવા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના વિચારવાળા લેખક પણ 'દુનિયામાંનો ધણીજ કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળો પુરુષ *' એવો બુદ્ધ માટે માનભરે ઉલ્લેખ કરે છે.

બુદ્ધ અને ઇસના અવતારકાર્યમાંનું અને ઉપદેશમાંનું મળતા-પણું અને જુદાપણું જોતાં, પહેલાં એક વાત સમજી લેવી જોઈએ; તે એ કે વિરક્તિનો ઉપદેશ બંનેએ કર્યો છે, છતાં બંનેની વૃત્તિમાં એક મહત્ત્વનો ભેદ છે. જીવનકલહનું ભયંકર સ્વરૂપ જોઈ બુદ્ધને દુનિયાના વૈભવ પ્રત્યે ચીક ચઢી અને સમુદ્રની મધ્યમાં ફરનાર ખલાસીને જેમ પાણી જ પાણી દેખાય તેમ બુદ્ધને જગત અપરંપાર દુઃખથી ભરેલું છે એમ લાગ્યું. તેમાંથી મોક્ષ મેળવવા વિરક્તિ અને કર્તવ્ય એક ચિત્તે અનુસરવાં જોઈએ એમ તેણે કહ્યું.

ઇસનું કહેવું ધણું જુદું છે. ભેદભાવ અને રાક્ષસી સંપત્તિથી મસ્ત થએલા જગતમાં શાંતિ સ્થાપવા પ્રેમાશ્રુતનું સીંચન કરવું એ માર્ગનો ઇશએ ઉપદેશ કર્યો. બુદ્ધના ઉપદેશમાં કર્તવ્યપાલનનું અને દમનનું કઠોરપણું છે, તો ઇસનો ઉપદેશ પ્રેમની લાગ-ણીથી સ્નિગ્ધ થએલો છે. થીઓસોફીની દૃષ્ટિએ બુદ્ધ અને ઇસના જીવન પર લખતાં ડૉક્ટર ઍની બેસન્ટે આ બંનેની વૃત્તિમાંનું જુદાપણું ધણી સારી રીતે બતાવ્યું છે. ડૉક્ટર બેસન્ટે કહે છે—“ તે મહાપુરુષ પછી એકજ વાર એક મોટા ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે દુનિયામાં બુદ્ધરૂપે આવ્યો, પછી તેણે કદી પણ માણસ-રૂપ ધારણ કર્યું નથી. જગદુદ્ધારની ધુંસરી તેણે તેના બાઈ પર મૂકી. આ નવો ઉદ્ધારક એટલે જ મૈત્રેયી મુનિ છે. પોતાના મોટા

* “... One of the most penetrating intelligences the world has ever known.”
H. G. Wells.

ભાઈ સાથે મૈત્રેયી ધણીવાર દુનિયામાં અવતર્યો હતો તેનેજ ઇસુ એમ કહે છે. બુદ્ધ અને ઇસુના વિચારમાં અને ઉપદેશમાં સરખાપણું છે તો પણ તેમની વૃત્તિમાં ફેર હોવાને લીધે દરેકના ઉપદેશ પર સુંદર પણ જુદોજ એવી છટા દેખાય છે. બુદ્ધને ‘બુદ્ધિમાં ઇશ્વર’ કહીએ તો ઇશુને ‘પ્રેમનો ઇશ્વર’ કહી શકાય. એકે તત્ત્વપ્રતિપાદન કર્યું અને માણસને ખરા જ્ઞાન અને ખરા વિચારોની દીક્ષા દીધી, તો બીજાને પ્રેમમાં જ પરમેશ્વર દર્શન થયું.”^x

એવી રીતે બુદ્ધિ અને પ્રીતિ એ જુદી જુદી પ્રેરક શક્તિઓ- માંથી આ બન્નેનું તત્ત્વજ્ઞાન નિર્માણ થયેલું હોવાને લીધે દરેકનું સ્વરૂપ થોડું જુદી રીતનું હોય એ સ્વાભાવિક છે. બુદ્ધની શિખામણમાં ચતુરાષ્ટ દેખાય છે. ઇસુના ઉપદેશમાં કાવ્ય દેખાય છે.

ઇસુના શબ્દોમાં પ્રેમનો કુવારો દેખાવાનું કારણ તેની જાડી પરમેશ્વર-ભક્તિ છે. સતારની ઉપર-નીચેના જૂતદયા અને ઇશ્વરપ્રેમ એ બે જાતના તાર ઉપરના ગુંજનનું ગીત અતિશય મીઠું લાગે છે. બીજી બાજુ બુદ્ધ ઇશ્વરના અસ્તિત્વના વિષયમાં મુગ્ધ છે. દુનિયાનાં દુઃખોનું નિદાન કરીને પૂર્વજન્મ અને સંચિત એ સિદ્ધાંતો તેણે કખૂલ રાખ્યા છે. આગળ આવેલા કંઈક પ્રશ્નનો એકાદ ગણિત-વેત્તા જેમ શાન્ત ચિત્તે અને સરળ બુદ્ધિથી વિચાર કરે છે તેવીજ બુદ્ધની રીતિ છે. તેથીજ તેને ‘બુદ્ધિનો દેવ’ (God of wisdom) એ નામ ખરી રીતે શોભે છે. ઇસુ પુનર્જન્મ માનતો નથી, પણ પરમેશ્વર ઉપર તેની અસાધારણ શ્રદ્ધા છે. તારી મદદથી જ અમે આલીએ છીએ; અને અમારો ભાર પણ તુંજ સહન કરે છે: એવી નિષ્ઠાથી આ લોકમાં સત્કૃત્યો કરવાથી પરમેશ્વરના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરાશે, એવો તેનો ઉપદેશ છે.

આટલો મૂળભેદ ધ્યાનમાં રાખીને આ બન્નેના અરિત તરફ

જેમને તો તેમનામાં દેખાતા થોડા બુદ્ધાપણાનું કારણ સમજાશે. તેમનામાંનું સરખાપણું વધારે સારી રીતે જણાઇ આવે છે.

બુદ્ધ અને ઇશુ એ બેઉ ધર્મસુધારકો હતા. બુદ્ધને માર સાથે લાડનું પડયું, તેમ ઇસુને શયતાનનો સામનો કરવો પડ્યો. પ્રચલિત ધર્મોના સેવકોએ બેઉને સતાવ્યા.

બુદ્ધનો સમય જહોજલાલીનો હતો. તે વખતે ધ્યેયવાદ બહુજ નરમ પડેલો હતો. દુનિયાના સંપત્તિનાં પડળ બામ્બશાળાઓની આંખો પર આવેલાં હોઇ તેઓ ગરીબોને હલકા ગણતા. જન્મસિદ્ધ વર્ણ ઉપર ઉચ્ચનીચપણું નક્કી થયું હોવાથી નીચવર્ણ ગણાતો જનસમાજ નાખુશ રહેતો. અધ્યાત્મ વિદ્યાનો ઇન્જરો અમુક એક વર્ગ તરફ જ હોવાને લીધે, પરમેશ્વરના રાજ્યમાં આપણને કશું સ્થાન નથી એવો વિષાદ તેઓને થતો. વૈદિક ધર્મોનાં ઉચ્ચ તત્ત્વો પર ખરાબ રૂઢિઓનો કાટ ચડ્યો હતો. યજુર્વાગાદિ વિધિઓમાંનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો બુદ્ધાઈ જતાં ફક્ત તેમનું બાહ્ય સ્વરૂપ એજ સર્વસ્વ છે એમ લોકોને લાગતું હતું.

આવે સમયે બુદ્ધે પોતાના અલૌકિક પ્રતિભાબળથી આખા સમાજ રૂપી સાગરનું મંથન કર્યું. પોતાના ઉપદેશમાં યજુર્વિધિઓનો નિષેધ કરી સમાજને માન્ય થાય એવા શબ્દોમાં પોતાનું જ્ઞાન કહ્યું. પાંડિત્યનો આડંબર તેણે જરા પણ કર્યો નહિ, અને અદ્ભૂત વાતો ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યા વગર જ વૈદિક તત્ત્વો લોકો સમજી જ ન શકે તે સમુજગા છોડી દઈ બુદ્ધે તર્કને ખેસતું આવે અને ખરું લાગે એવા જ નવા તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રસાર કર્યો. જન્મથી પ્રાપ્ત થતા ઉચ્ચનીચપણાને સ્થાન ન આપતાં સમાજમાંના બધી જાતના લોકોને પોતાનો ઉપદેશ સહેલો કરી આપ્યો; અને બધાથી ઉત્તમ વાત એ છે કે જગતને વિરક્તિથી દીક્ષા આપીને ઐહિક લોભમાં ગુંચવાતા લોકોને ઉચ્ચ જીવનના વાતાવરણમાં દાખલ થવાનો રસ્તો બતાવ્યો.

ધરતીનું ભવતારકાર્ય પણ આજ રીતનું છે. બધા યહુદી લોકને ઐહિક વૈભવનો કેટલો આગ્રહ હતો. પરમેશ્વરે પોતાના પૂર્વજ એબ્રાહમ તેને આ પૃથ્વીનું રાજ્ય આપેલું છે, અને તેનો આપણે મનમાનતો હિપબોગ કરવો એવું યહુદીઓ માનતા હતા. પૂજારીઓએ રાજ્યસત્તા સાથે સહકાર કરી ગરીબ રૈયત પર ભુદમ ચલાવ્યો હતો. પરંપરાગત અંધશ્રદ્ધાને વશ થઈ લોકો પણ આ ભુદમ બોલ્યાચાલ્યા વગર સહન કરતા, સધળા સમાજનું અધઃપતન થયું હતું, તો પણ તેમનામાં સત્તાધારીઓ દુબળાને હલકા ગણતા અને શ્રીમંતો ગરીબોને તુચ્છ ગણતા એમ ચાલતું; એવે વખતે સમાનતાના તત્ત્વોની પિછાન કરાવી પરમેશ્વરના રાજ્યનો 'Divine kingdom' સંદેશ આપવાનું મોટું કામ ઈસુએ કર્યું. આ હિપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે ભુદ્ધ અને ઈસુની સમાજ પરિસ્થિતિ બહુખરી સરખી જ હતી. તેમના હિપદેશમાં બહુ સરખાપણું આથી જ દેખાય છે.

ઐહિક વૈભવની અનિવાર્ય ઈચ્છાને સંયમમાં આણતાં બહુ જ સખત સામનો કરવો પડ્યો, તેથી જ અપરિગ્રહ, ત્યાગ, વિરક્તિપર તેમને બધો ભાર મૂકવો પડ્યો. બન્નેએ સંપત્તિનો તિરસ્કાર બહુજી કડક ભાષામાં વ્યક્ત કર્યો છે.

ભુદ્ધ કહે છે, “સંપત્તિ મેળવવાનો બુદ્ધો રસ્તો છે અને નિર્વાણ મેળવવાનો બુદ્ધો રસ્તો છે: એ જો ભુદ્ધશિષ્ય જાણશે તે નામના મેળવવાની ઈચ્છા રાખશે નહિ, અને સંસારથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરશે.”^x

હવે ઈસુનાં વચન સાંભળો: “પૃથ્વી પર ધનનો સંચય કરશો નહિ કારણ કે તીડ અને કાટથી તેનો નાશ થશે. ચોર તે ચોરી જશે. આદે સ્વર્ગનું ધન ભેળું કરો.”^૧

x. ધમ્મપદ

1 St. Mathew (The New Testament and Psalms.)

સંપત્તિ મોક્ષમાર્ગમાં કેટલી અડચણકારક છે, એનું બહુ સુંદર ચિત્ર દોરીને ઇસુ કહે છે: “સોયના કાણામાંથી એકવાર ઊંટ પસાર થઈ શકશે પણ પરમેશ્વરના રાજ્યમાંથી પૈસાદાર માણસ જઈ શકશે નહિ.”

શુદ્ધ અને ઇસુને મુખ્ય ઝંખડો કરવાનો હતો. તે પરમેશ્વરના રાજ્યમાં ઈશ્વરો લઇને બેઠેલા બિલ્કુલો સાથે હતો, કારણ કે આ લોકો ઢોંગથી શ્રદ્ધાળુ જનોના વિશ્વાસનો લાભ લઇ સ્વેચ્છાચાર કરતા. આ ઢોંગ ઇસુએ અને શુદ્ધ લોકોને ઉધાડો પાડી બતાવ્યો.

પર્વત પરના પ્રસિદ્ધ પ્રવચનમાં ઇસુ કહે છે:—ઢોંગી ધર્મોપદેશકોથી સાવધ રહો. ઘેટાંનું ચામડું ઓઢી તમારામાં દાખલ થનાર તે વરુ છે.^૧

પરંપરા આજીવનની વ્યાખ્યા આપતાં બુદ્ધે એવા જ કડક શબ્દ વાપર્યા છે. “હે મૂર્ખ ! જટાબૂટમાં શો અર્થ છે ? હરણના ચામડાનો શો ઉપયોગ છે ? અંદર અંદર મેલો હોઇ બહારથી માત્ર તું પોતાને શુદ્ધ કરે છે. જટાબારથી, કુળથી, અગર જન્મથી મનુષ્ય આજીવન જઈ શકતો નથી. પણ જે સત્ય આચરણ કરનાર અને પ્રમાણિક છે એજ સુખી અને તેજ આજીવન છે.”^૨

બિલ્કુલોની સામે વહોરી લીધેલું આ વેર બેડ મહાત્માઓને ત્રાસદાયક નિવડ્યું. શુદ્ધને લાગત પીસ્તાળીસ વરસ સુધી સંકટો સહન કરવાં પડ્યાં. તેના શીલ પર છાંટા ઊડ્યા. ઇસુને તો પોતાનું સત્ય પ્રસ્થાપિત કરવા માટે બિલ્કુલોના ક્રોધાગ્રિમાં પ્રાણની આકૃતિ આપવી પડી.

ઉચ્ચનીચ વર્ણભેદ સામે બંનેએ બંડ જગાવ્યું હતું. શુદ્ધને સત્ય તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી પહેલો જ જે વૈષ્ણવ મળ્યો તેને તેના સલાહનો બુદ્ધે આપેલો જવાબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. ઉચ્ચ-નીચ વર્ણનો વિચાર ન કરતાં બધાને પોતાનું ઉપદેશામૃત વહેંચવાનો

1 St. Matthew (the New Testament & Psalms).

૨ ધર્મપદ

નિર્ધાર શુધ્ધે તેમાં જાહેર કર્યો છે. સમાજમાં હલકા જણાએલા જકાત લેનાર સાથે જમવામાં ઇસુએ તે વખતના વર્ણભેદ પર મોટા ફટકો લગાવ્યો છે. એકેએ પોતાનાં ધર્મમંદિરો બધાં માટે ખુલ્લાં મૂક્યાં છે આ ઉપરથી તેમની સર્વ સંગ્રાહક અને ઉદારવૃત્તિની કલ્પના થાય છે.

ઈસુ અને શુદ્ધના જીવનના અહેવાલમાં આથી પણ વધારે સામ્ય દેખાડી શકાય, પણ મુખ્ય મુખ્ય બાબતો તો ઐહિક વૈભવોનો નિષેધ, અનાસક્તિ, ઈન્દ્રિયદમન, સમતા વગેરે તત્ત્વોનો સંદેશો એકેએ પણ સરખીજ લાગણીથી કહ્યો. અને પોતાના ઉજ્જવલ ચારિત્ર્યથી બધાને માન્ય પણ કરાવ્યોઃ શ્રેષ્ઠ ધર્મનો ગરાસ ઉચ્ચવર્ણની પાસેથી કાઢી લઇને તે ધર્મ સમાજની માલિકીનો કર્યો એ આ બંને પ્રુણ્યાત્માઓનું ધણું મોટું અવતારકાર્ય છે. તેથી તેમને ‘ધાર્મિક સમાજસત્તાવાદી’ એ પદવી આપવી ઘટે છે. આજ સુધી તેમના વધતા રહેલા સંપ્રદાયો એજ તેમના કાર્યના શ્રેષ્ઠપણાની સાબિતી છે.

આત્મધર્મના આચાર્ય

[ભગવાન મહાવીર]

અત્તા હિ અતતુબંધુ

અત્તિ અત્તનો મિત્ત: 'આચારાંગ'

આચાર્યવર્તના ક્રિયાકાંડોથી વ્યાપ્ત, સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે મંદિરોમાં નૈવેદ્ય ને ઘંટારવના રસિયા, પોતાના નહોં પણ પારકાના પુણ્યે જશ ખાટી જવામાં જળરા લોકોને એક દહાડો કેાઠ મહાન તપસ્વીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું:

“ આત્માનો બંધુ ને સાથી આત્મા છે,” આત્માને ખીજ કાઈની જરૂર નથી, સર્વ શક્તિમાન આત્માપર ચઢેલા કર્મકાદવને ધોઈ-નીતારી નાખો-અને તે પણ તમારા આત્મબળથી એટલે તમારો મોક્ષ છે, તમારો નિર્વાણ છે. બાહ્યાડંબરોની એને જરૂર નથી, દેવ-દેવીઓની અપેક્ષા નથી, કેસરકુંકુમની એને જરૂર નથી, મંદિર કે મઠોનો તેને ખપ નથી. એ તો સ્વયં વિકાસાગામી છે. પ્રયત્ન કરો, ફળ જરૂર છે.

ચંચાળાદિ બાહ્ય ક્રિયાકાંડોની સામે ધર્મને નામે ચાલતી હિંસા, સ્તેય ને અપ્રશસ્ત બ્યબહારોની સામે આવા પ્રચંડ અહાલોક જગાડનાર

ભગવાન મહાવીર ભગવાન બુદ્ધના અને મહાપ જરથુષ્ટ્રના સમકાલીન હતા. ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીર બંનેની સત્ત્વે એક જ પરિસ્થિતિ ખડી હતી. બંનેને પ્રજાને દિસાના લોકલિયાળ મર્ગથી પાછી વાળવી હતી. હજારો મહામહા પયગંબર [સલા કે અપો જરથુષ્ટ્રની જેમ દેવદેવતાગાના ગાળામાં ફસાઈ આત્મગતિ વિસરી ગયેલાગાને ફરીથી આત્મા પાદ આપવાની બંનેની હઠ્ઠા હતી; અને બંનેએ એ કાર્ય પોતાના જીવનના અંત સુધી અવિરત રીતે કર્યા કયું જમન પ્રોફેસર લોહમાન (Lohmann) કહે છે તેમ,

“બંને ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામ્યા હતા. બંને પોતાના જ કુટુંબમાં ઉછરીને મેટા થયા હતા, અને બંને આશરે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષના સંસાર વ્યવહારથી કંટાળી આખરે સાધુ થયા. બંનેએ અતિ આતુરતાથી અને પોતાના પરપૂણ પુરુષાર્થથી તપશ્ચર્યા આદરી પણ તપ એમને તો ફસાટી પડ્યો હતો. મહાવીર એમાં પાર બિતર્યા અને એને જીનુમરીને પોતાનો ધર્મ યોજ્યો.”

અર્થાત ભગવાન બુદ્ધે તપશ્ચર્યાથી થાકીને જ્યારે શરીરને બહુ કબ્જ ન આપવું તેમ બહુ કામળ ન કરવું, તેના મધ્યમ માર્ગ યોજ્યો; ત્યારે મહાવીરે શરીરને અંતિમ કક્ષા સુધી કરી બતાવ્યું. ભગવાન બુદ્ધ જ્યારે જાનપ્રાપ્ત પછી તપસ્વી ઓછા રહ્યા ને જ્ઞાની વધુ રહ્યા; ત્યારે પણ ભગવાન મહાવીરે આત્મા માટેની જ ઉપાસના ચાલુ રાખી ને જ્ઞાની બન્યા પછી પણ તપસ્વી બની રહ્યા. અને તપ અંગે તરંગો જીવંક્ષાની અત્યંત સૂક્ષ્મ કોટીની વિચારણા કરી શક્યા: જે આજે તેમના ‘જીવવિચાર’ આદિ ગ્રંથો જોતાં પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે.

આ જો રાજમંન્યાસીઓએ જે ભગીરથ કાર્ય ઉપાડ્યું હતું: તે આર્યધર્મના ઉચ્છેદ માટે નહોતું. તેઓએ કાર્મણ જાતિ પ્રત્યેના વિદ્વેષથી આ કાર્ય આગળ્યું નહોતું. કારણકે તેઓ પોતે જ ક્ષત્રિયકુળના હતા, જ્યારે તેમના ગળધર ને પટધરો તે વખતના બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠો હતા, ને તેમના સાધુ તથા શ્રાવકસંઘમાં વૈશ્ય ને શૂદ્રોની પણ બહુ મોટી

સંખ્યા હતી. બ્રાહ્મણો સામેની ધુમ્પાનું આ પરિણામ છે, એવો આક્ષેપ કેટલાક તરફથી થાય છે, તે ખરેખર અજ્ઞાનમૂલક છે. આર્યાવર્તમાં પ્રવર્તતી ધર્મ અને કર્મની વિકૃત્તિને દૂર કરવાનો આ બગીરથ યત્ન માત્ર જ હતો. સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. આનંદચંકર મુવ કહે છે કે—

“અંતેરીયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સૌ પ્રથમ પુરુષમેધ હતો. ત્યારબાદ અશ્વમેધ અને અગ્નિમેધ થવા લાગ્યો. અગ્નિમાંથી પણ છેવટે કાંગરમાં યજ્ઞની સમાપ્તિ મનાવા લાગી. આવી રીતે ધર્મો શુદ્ધ થતા ગયા. મહાવીરસ્વામીના સમયમાં પણ એવી જ ચાળવણી થતી હતી એમ ઉત્તરાખ્યન સૂત્રમાં આવેલા વિજયધોષ અને જયધોષના સંવાદ પરથી જણાઇ આવે છે. એ સંવાદમાં યજ્ઞનું યથાર્થ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. વેદનું ખરું કર્તાવ્ય અગ્નિહોત્રનું તત્ત્વ પણ આત્મજલિદાન છે. આ તત્ત્વને કાશ્યપધર્મ અથવા ઋષભદેવનો ધર્મ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો પણ અહિંસાધર્મ વિશિષ્ટ આપ્યાં છે. બૌદ્ધધર્મના ગ્રંથોમાં પણ બ્રાહ્મણોનાં એવાં જ લક્ષણો આપ્યાં છે. ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં બ્રાહ્મણનું જીવન બહુ જૂદી જાતનું હતું. બ્રાહ્મણોના જીવનમાં જે ખામીઓ પ્રવેશી હતી તે બહુ પાછળથી પ્રવેશી હતી, અને જોતોએ બ્રાહ્મણોની ખામી સુધારવામાં પોતાની ફરજ બજાવી છે. જે જોતોએ એ ખામી સુધારવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું ન હોત તો બ્રાહ્મણોને પોતાને તે કામ હાથ ધરવું પડ્યું હોત.”

યજ્ઞયાગાદિમાં થતી હિંસા ને ઉત્તેજક પીણાંઓની સામે અહિંસાની સદ્ધર્મ યોજના કરનાર મહાવીરે અનેક મતમતાંતરોના વાદ-વિવાદ થમાવવા ખાતર ‘સ્યાદ્વાદ’ની યોજના કરી, એકસ્મિન્ વસ્તુનિ નાનાધર્મસ્વોકારો હિ સ્યાદ્વાદઃ । એક વસ્તુમાં બુદ્ધાબુદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કરવો તેનું નામ સ્યાદ્વાદ. આ વસ્તુ આમ જ છે, એવો કદાચક સેવવાનો નિષેધ છે. ઢાલની બંને બાજુ જોવી, વસ્તુનાં સારાં ને નરસાં બંને પાસે જોવાં. એનું નામ સ્યાદ્વાદ. આ યોજનાથી ધર્મમાં થેડો કદાચક, વિતંડા વગેરે નાશ પામ્યાં.

અને એક કાળે જગતના મહાન હિંદુધર્મની સાથે હાથ મિલાવવાના ઐતિહાસિક પ્રયાસોમાં જૈનોના શ્રી ઋષભદેવ નામના આદિ-તીર્થંકરને તથા તથાગતનો હિંદુઓના ૨૪ અવતારોમાં સમાવેશ કરી-લેવામાં આવ્યો. ધર્મસમન્વયનો અર્થેરસ્તે રહેલો આ પ્રયાસ આર્યા-વર્તના સુવર્ણયુગનું એક ઉજ્જવલ પૃષ્ઠ છે જૈનોએ સ્વીકારેલ ૨૪ તીર્થંકરો જેમાં ભગવાન મહાવીર છેલ્લા ને શ્રી ઋષભદેવ પહેલા તીર્થંકર છે. તેમ, બાવીસમા નેમનાથ તીર્થંકર શ્રીકૃષ્ણના કાકાના પુત્ર હતાઃ એ પણ ઇતિહાસસિદ્ધ બીના છે.

શ્રી ઇસુખ્રિસ્તની પહેલાં જેમ તેમના આગમનસૂચક મહાપુરુષ 'વરાહ' હતોઃ તેમ મહાવીર પહેલાં શ્રી પાર્શ્વનાથે ધર્મપ્રવર્તનનો માર્ગ સરળ કરી રાખ્યો હતો.

ભગવાન મહાવીરે પોતાના અનુયાયીઓ માટે પાંચવ્રતની યોજના કરી હતી. ૧ અહિંસા, ૨ સત્ય, ૩ અસ્તેય, ૪ બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ. અર્થાત્.

(૧) કોઈપણ જીવની મન, વચન ને કાયાએ કરી હિંસા ન કરવી. (૨) શબ્દેશબ્દે તોલીને બોલવો, જેથી અપત્ય વિધાન ન થાય. (૩) અસ્તેય. જે પોતાનું ન હોય, જે પોતાને અપાયું ન હોય તે ન લેવું. (૪) બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું (૫) સર્વ મમતાનો-મિલકતનો ત્યાગ કરવો.

આ પાંચ વ્રતોમાં તેમણે પાલનની શક્યતાની દૃષ્ટિએ બે વિભાગ પાડ્યા. પોતાના અનુયાયી વિરક્ત સાધુ તથા સાધ્વાઓએ તે કડક રીતે પાળવાં, ને સંસારી સ્ત્રી-પુરુષોએ યથાશક્ય રીતે પાળવાં.

ભગવાન મહાવીરનાં આ વ્રતો ને અષો જન્થુસ્ત્રના ત્રણ પેઠામ (સુવિચાર, સુકર્મ ને સુચાણી) જોઈએ તો ધણાં ખરા મળતાં આવે છે. ભગવાન બુદ્ધે તો આ વ્રત પર સૂત્રો રચેલાં છે. મુમલમાન ધર્મ અને ખ્રિસ્તીધર્મમાં પણ બીજા અર્થમાં આવાં જ વ્રતો પર બાર સૂકેલો છે. સત્ય, નેકી, દયા ઉપર બધા પવનગરોએ સરખો બાર મૂક્યો છે.

ધર્મશ્રી બાબતમાં મહાવીર અને બુદ્ધ લગભગ એકમત છે. તેઓ તો માનવઆત્મા જ જે મહાન થઈને નિર્વાણ પામે તેને ધર્મશ્રી રૂપ ઓળખાવે છે. અને એવા સમર્થ પુરુષોનો ધર્મશ્રી પૂજ કરવાનું ફરમાન પણ એટલા માટે આપે છે, કે ઉચ્ચ આત્માઓનું જ્ઞાન કરવાથી તેમના જેવા થવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય. સૃષ્ટિના કર્તાહર્તા તરીકે તેઓ ધર્મશ્રીનો સ્વીકાર કરતા નથી.

મૂર્તિપૂજા માટે ખૂબ જોનોમાં આજે એ વિલાગ પડેલા છે. એક વિલાગ મૂર્તિપૂજા માને છે. જ્યારે બીજો વિલાગ મુસલમાનો ને પારસીઓનો જેમ તેનો વિરોધ કરે છે: ને અગ્નિમંદિરો ને મસ્જિદોનો જેમ સ્થાનકમાં પ્રાર્થના-ઉપાસના આદિ કરે છે.

સારાંશમાં લગવાન મહાવીરે એક એવો સુંદર ને સરળ માર્ગ બતાવ્યો હતો, જેમાં માનવી બહુ જ આસાનીથી પોતાનું આલોક ને પરલોકનું દિત સાધી શકે. તેમની તપશ્ચર્યા ને આત્મમળની પ્રતીતિરૂપ આજે પણ જોનોમાં તપશ્ચર્યાનું અધિક પ્રમાણ જોવામાં આવે છે, ને ઘણા લાંબા તપ કરવામાં આવે છે. તેમના અનુયાયી સાધુઓ પણ કઠિન વ્રતો સહેલાઈથી પાળતા જોઈ શકાય છે. તેમજ કાર્મપણ જાતિનું બંધન તેમાં હોતું નથી. લગવાન મહાવીરે બતાવેલ મોક્ષમાર્ગ જે માનવજીવનનું અંતિમ ધ્રુવતારક છે, એની પ્રાપ્તિ માટે દુઃખમાં જીવવામાં આવ્યું છે કે—

સાચી-યોગ્યશ્રદ્ધા, સાચું જ્ઞાન ને સાચું ચારિત્ર આ માનવનું જે અંતિમ ધ્રુવતારક મોક્ષ તેને મેળવવાનો માર્ગ છે. અંતમાં કવિ સમ્રાટ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના શબ્દોમાં કહી શકાય કે—

“શ્રી મહાવીરે ડિડિમ નાદથી એવો મોક્ષનો મંદિર આર્યાવર્તમાં વિસ્તાર્યો કે ધર્મ એ માત્ર સામાજિક રૂઢિ નહિ, પણ વાસ્તવિક સત્ય છે,—મોક્ષ એ સાંપ્રદાયિક બાહ્ય ક્રિયાકાંડ પાળવાથી મળતો નથી, પણ અંતર્યમૈત્રીના સ્વરૂપમાં આશ્રય લેવાથી મળે છે. અને ધર્મમાં મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ સ્થાયી રહી શકતો નથી.”

અલૌકિક અવતાર કાર્ય

[હ. મોહમ્મદ પયગંબર સહ.]

દુઃખમતી મરુભૂમિમાં સુંદર વિશાળ વટવૃક્ષ વાવવા જેવું અત્યંત કઠિન કાર્ય કરનાર હ. મોહમ્મદ પયગંબર (સહ.)નું જીવન કાર્ય સમજવા માટે તે જાળની વિષમ પરિસ્થિતિ અને અપાર સંકટો પ્રત્યે લક્ષ આપવા જેવું છે. કાર્મપણુ ધર્મોપદેશકની અપેક્ષા હઝરતના આળુઆળુની પરિસ્થિતિ અત્યંત વિકટ હતી. અન્ય ધર્મોપદેશકોને સુમંસ્કૃત ને સબ્ય લેખાય તેવા સમાજમાં પોતાનું અવતારકાર્ય કરવાની તક મળી હતી, જ્યારે હઝરત મોહમ્મદ પયગંબર (સહ.)ના ભાગમાં અરબોનો જંગલી મુસક આવ્યો હતો.

આબ્બેના રહેણાણની અસ્થિરતાની જેમ તેમના મનની પણ અસ્થિરતા હતી. આળુઆળુ વ્યાપી રહેલી મરુભૂમિ જેવી જ એમની જીવિતો બની રહી હતી. છતાં તેમનામાં ભાવનાની લિનાશ નહોતી એમ નહોતું. પણ જેમ લાંબા લાંબા સૂકા પ્રવાસો પછી ઘણે અંતરે કાર્મ સ્વચ્છ સહીલથી ઊભગતું જલસ્થાન સાંપડે તેમ તેમના હૃદયમાં ભાવનાનાં સહિલ ઘણે અંતરે અંતરે વહેતાં હતાં. ઉપર નિરબ્ધ

આગના ગોટા જેવું અનંત આકાશ અને નીચે ઝાડપાનવિહોલો સફેદ અપરિમિત ભૂમિવિસ્તારઃ સૃષ્ટિનું આ વિષમ રૂપ તેમને જોવા મળતું ને તેવું જ તેમનું જીવન નક્કી થયું હતું.

એમને પોતાનો કાર્મ મૌલિક ધર્મ નહોતો ! દૂર દૂરના સુમંસ્કૃત દેશોમાંથી જે અસ્પૃશ્ય, સંદિગ્ધ એવા કર્મકલ્પનાના પડલા એમને પહોંચતા, તેની જેમ તેમ યોજના કરી તેમણે પોતાનો ધર્મ ચોજી લીધો હતો. સારાંશ કે જંગલી, અમંસ્કૃત ને ભટકતા ઝંઝૂની વિકરાળ લોકો પર પ્રભુત્વ મેળવી એમની દીન-દુનિયામાં ઇન્કિલાબ સાધી ધાર્મિક જીવનમાં આનંદ લેતા કરવાની મહાન જવાબદારી હઝરતને માથે આવી.

અને આ જવાબદારી હઝરતે દૈવી રીતે સાંગોપાંગ પાર પાડી. આ જંગલી આરમોને ઉન્નત કરવાનું કેટલું મોટું કાર્ય કયું, તેનો ખ્યાલ એક નાની એવી ઘટના પરથી આવી રહે તેમ છે.

એક વખત હઝરતના કેટલાક અનુયાયીઓ લિક્ષુકોની ખીકથી એબીસિનિયામાં નાસી ગયા. લિક્ષુકોએ એબિસિનિયાના રાજાને એક પત્ર લખી તે સર્વને પોતાને સ્વાધીન કરવા જણાવ્યું. આ પરથી અનુયાયીઓએ રાજાને વિનંતી કરી કે કૃપા કરીને અમને લિક્ષુકોને સોંપશો નહીં.

રાજાએ પૂછ્યું: “હઝરત મોહમ્મદે તમારા પર શું જાદુ કર્યો છે તે સમજાવું નથી.”

આ સાંભળી એ લોકોનો નાયક જાફર બોલ્યો:

“હે રાજા સાહેબ, અમે જંગલી અને અજ્ઞાની હતા. અમે પથ્થરને પૂજતા હતા. પડોશીને સતાવવામાં અને આવેલા મહેમાનને હાંકી કાઢવામાં અમને જરાપણ શરમ આવતી નહિ. અમારી રીતભાત માણસાઈને શરમાવનારી હતી. ઓઝો અને અજ્ઞાન બાળકોના હક્ક અમે નાકબૂલ કરતા હતા. એવી સ્થિતિમાં હજરત મોહમ્મદ પયગંબર (સલ) આવ્યા. તેમણે અમને પરમેશ્વર એક જ

છે અને તેની જ પૂજા કરે એમ કહ્યું. ઓઝોની યોગ્યતા સમજવી. સત્ય બાપણ અને સત્ય આચરણના પાઠ અમે તેમની પાસેથી જ શીખ્યા. જેમણે આપની પાસે અમારી માગણી કરી છે તે બિહુકો હઝરતના શત્રુઓ છે. મહેરબાની કરી તેમને હવાલે અમને કરશે નહિ.” આ ઉપરથી રાજાએ હઝરત મોહમ્મદ(સલ)ના થોડાંક ધર્મવચનો કહી સંભળાવવા જાહેરને કહ્યું. ત્યારે જાહેર કુગનમાંથી એક બે સૂક્તિઓ કહી તેની સાથે રાજાની આંખમાં અશ્રુ આવ્યાં. ત્યાં હાજર રહેલા ખિસ્તી ધર્મોપદેશક પણ ગદગદિત થયા. રાજાએ પ્રેમાળ સ્વરમાં કહ્યું. ‘તમે મારા આશ્રયમાં સુખેથી રહો. હું તમને બિહુકોને સોંપીશ નહિ.”

હઝરતનું અવતારકાર્ય સમજવા આ પ્રસંગ બહુ જ ઉદ્દ્યોષક નિવડશે. “ગરીબ ઘેટાં પાળનાર લોકો જન્મતની ઉત્પત્તિથી માંડીને અજ્ઞાન સ્થિતિમાં બટકતા હતા. એક વીર દેવદૂત ત્યાં અવતર્યો. તેણે આપેલા મંત્ર ઉપર તેમની શ્રદ્ધા બેઠી અને જીવ્યો. એ અજ્ઞાન લોકો દુનિયામાં પ્રખ્યાત થયા. એ નાની સરખી જમાત પૃથ્વી પર પ્રસરી ગઈ.” આ કાર્ત્તીર્ધલના વચનો હઝરતના કર્તૃત્વની સાક્ષી આપશે. સાદા સાદા નીતિનિયમો તે વખતના આરબોના મન ઉપર ઠસાવી તેમને ફક્ત માણસાઇમાં લાવવા એ પણ ઘણું જ કઠણ કામ! વળી પાપપુણ્યનો ઝીણવટથી વિવેક, એકૈશ્વરીવાદ વગેરે મહન વિષયોનું જ્ઞાન તેમને કરી આપવું એટલે લગભગ અશક્ય જ. પણ હઝરત મોહમ્મદ (સલ)નું સામર્થ્ય અને પ્રતિભા એટલા બધાં પ્રભાવશાળી હતાં કે એ અમત્કાર તેમણે યશસ્વી રીતે સાધી બતાવ્યો.

† A poor shepherd people, roaming unnoticed in its deserts since the creation of these worlds. A hero prophet was sent to them with a word they could believe; see the unnoticed becomes world-notable: the small has grown world-great.

—T. Carlyle

હવે જ આ મહાન ધર્મગંધર્વના ઉપદેશમાં સ્વર્ગનાં સુખનાં અને નરકનાં દુઃખનાં વધારે પડતાં ચિત્રો અને ચિદ્રિક સુખદુઃખનાં મોટાં અને આગળ પડતાં વર્ણનો કેમ રંજેલાં દેખાય છે, તેનો ઉકેલ થશે તાનાં છોકરાંઓની મધુક પ્રાથમિક અવસ્થામાંનાં માણસો-ને એકાદ વાત કળૂત કરાવી હોય તો મોટાં દેખાય તેવાં અને જનજલ્સ્યમાન વર્ણનો આપવાં પડે છે. તેમના તામસ અને રાજસગુણ એટલા બધા પ્રભળ હોય છે કે પાપપુણ્યનો વિચાર સરખો સાત્ત્વિક વૃત્તિથી તેમને કરતાં આવડતો નથી. તેથી તેમની તામસ અને રાજમલાવનાને ઉત્તેજન આપીને જ તેમને સત્ત્વગુણોનો ઘુંટડો પાવાની ખામ જરૂર હોય છે. તે જાણીને જ હઝરત પોતાની ઉપદેશ પદ્ધતિ નક્કી કરી હતી.

તલવાર સંબંધી પણ તેમજ છે. જ્યારે એકલા ઉપદેશથી દાંભિકોને અને અધર્મીઓને દાખી દેવા અશક્ય થાય છે ત્યારે સદ્ધર્મ-નું સ્થાપન કરવા તલવાર ચલાવવી એ એક કસ્ટમ બને છે. એવે વખતે ફક્ત કર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ ન જોતા તેનો મુખ્ય હેતુ અને ધારણા એ ઉપરથી એની ઉચ્ચનીચતા નક્કી કરવી જોઇએ હઝરત મોહમ્મદે (સલ) તલવાર ચલાવી તે ધર્મપ્રસાર્યે. અર્થાત્ દુનિયા પોતાના કામગીરીમાં લાવવાની સિકંદરી મહત્ત્વાકાંક્ષા તેમનામાં નહોતી. તેમજ ધર્મપ્રસારને માટે યુદ્ધના માર્ગનું અવલમન એકલા આ ધર્મગંધર્વે કર્યું એમ થોડું જ છે! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ધર્મરક્ષણ માટે તલવાર (સુદર્શન ચક્ર) ચલાવવી પડી. જરૂરોરતને પણ અપ્રત્યક્ષ રીતે રણમંડળ જ પોતાના ધર્મની સત્યતા પારખી લેવી પડી. અને શાંતિબાહ્ય ઇશ્વરે જો કે અહિંસાનું વ્રત મન, વાણી, અને કર્મથી આચર્યું તોપણ આગળ તેમના અનુયાયીઓને ધર્મરક્ષણ અને ધર્મપ્રમાર માટે તલવાર ચલાવવી એ જરૂરનું ધર્મ પડ્યું. આરખો જેવા જંગલી લોકોમાં ધર્મોપદેશ કરવા માટે સત્તા જોઇએ, અને આ સત્તા તલવાર વગર મળવી અશક્ય જ છે. એવી રીતે બહુકર્મ અને ક્ષાત્ર કર્મ એ એક જાતનાં કામ હઝરત મોહમ્મદ [સલ.]ને કરવાં પડ્યાં.

ખાનગી જીવનમાં હઝરત આદર્શરૂપ હતા. તેમની રહેણી સફળ સાદી હતી. શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ, ઇસુ, મહાવીર વગેરેની જેમ સામાન્ય લોકોનો હૃદય સાથે તેમને સહજ સમરસ થતાં આવડ્યું. તે પોતાનું ધરકામ પોતે જ કરતા, એટલું જ નહિ પણ મદીનામાં મસ્જિદ બાંધતાં તેમણે પોતે પથર ઉપાડ્યા, અને સ્વાવલંબન અને નમ્રતાનો પાઠ શીખવાડ્યો.

હઝરતનું પ્રમાણિકપણું પ્રખ્યાત જ છે. મક્કામાંના લોકોએ તેમને ‘અલ-અમીન’ એટલે ‘વિશ્વાસુ’ એ પદતાથી બૃષિન કર્યા હતા. પ્રેમની બાબતમાં તેમની ઉત્કટતા અસાધારણ હતી. પોતાનો બધીજ મૃદુલીએ. પર તે પ્રેમદાષ્ટી જોતા તેમના મમતાળુપણાને લીધે જ તેમના બધા અનુયાયીઓ તેમના પર નિસ્સીમ નિજા રાખતા. હઝરત મહમદ સાહેબના અનુયાયીઓમાં કોઈ પણ કિતુરી થયો દેખાતો નથી. અનાસ નામે તેમનો એક નોકર હતો. તે હંમેશાં કહેતા: “હું આઠ વરસનો હતો ત્યારથી હઝરત સાહેબની સેવા કરું છું. પણ એકે વખત તે મારા પર ગુસ્સે થયા નથી.”

ડૉ. રાધાકૃષ્ણને ડ. મહમદ (સલ)-પ્રણીત ઈસ્લામી ધર્મની યશસ્વિતા પર લખતાં એમ કહ્યું છે કે, “અહુજન-સત્તાવાદ એ ઈસ્લામી ધર્મનું વ્યાવહારિક દષ્ટિએ મુખ્ય તત્ત્વ છે. તેથીજ તે ધર્મનો એટલો બધો પ્રચાર થઈ શક્યો. વર્ણ કે વંશનો વિચાર ન કરતાં ગમે તે માણસને ઈસ્લામી ધર્મ પોતાના ધ્વજ નીચે આવવા દે છે.”

પોતાના આખા ઉપદેશમાં હઝરતે તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં વર્તન ઉપર વધારે જોર આપ્યું છે. પ્રાર્થના, દાનધર્મ, ઉપવાસ, તીર્થયાત્રા, શુદ્ધ

* Democracy is the keynote of Islam on its practical side. This is what enabled it to succeed as a missionary religion. It invites every human being to its ample fold, whatever be his colour or race. —S. Radha Krishnan

આચરણ એ ધરલાભી ધર્મના વિહિતકર્મો કાષ્ટપણ ધર્મમાં મળી આવશે. એ દંબલે સર અદમદુસેને કહ્યા પ્રમાણે, “મુસલમાની ધર્મ” એ ખરા ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે અગર તો બીજા કાષ્ટપણ સાચા ધર્મથી ભુદો નથી.*

હાર્દિક ગુણોની માફક હઝરતના બૌદ્ધિક ગુણપણ અલૌકિક હતા. તેમના મોદક રૂઆબ અને અજબ વક્તૃત્વથી તેમનો સામનો કરનાર પડિતોને તે તરતજ નિરતેજ કરી નાંખતા. તેમની સ્મરણશક્તિ અજબ હતી. કલ્પકતા અને શુદ્ધિની ચપળતા પણ વખાણવા જેવાં હતાં.

હઝરતના હાર્દિક અને બૌદ્ધિક ગુણોને આત્મવિશ્વાસ અને ઇશ્વરનિષ્ઠાની અલૌકિક જોડી મળી, તેથી તેમને હાથે આટલું બધું કાર્ય થયું, પોતે જગદુદ્ધાર માટે અવતર્યા છે, એમ તેમને ગાઢો વિશ્વાસ હતો. દેવદૂતોનું વૈશિષ્ઠ્ય તે આનું નામ !

છેપટે હઝરતના અવતાર કાર્યનો એક વાક્યમાં સમારોપ કરવાનો એટલે અમીરઅલીએ કહ્યા પ્રમાણે “તેમનું જીવન એટલે ‘જિયા વિચારોથી અને શ્રદ્ધાથી, કરેલા કૃત્યનો જિંઓ ઇતિહાસ.*’

* “.....is not inconsistent with true Christianity or any other true religion.”
—A. Hussain

* “His life is the noblest record of work nobly and faithfully performed.”
—Ameer Ali

એક રમણીય તત્ત્વજ્ઞાન

[અષો જરથુષ્ટ્ર]

જૂના કારસી ધર્મમાં જે કલ્પનાઓ હતી, તે ઘણે ભાગે જગતના બીજા મુખ્ય ધર્મો સાથે ઘણે ભાગે મળતી છે, જે આગળના વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવશે. સાધારણ રીતે સત્ અને અસત્, પુણ્ય અને પાપ, તેજ અને તમસ, ઇશ્વર અને શૈતાન આ દ્વંદ્વો પર દુનિયાના એકંદર સુખદુઃખનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. અદૃશ્ય જગતની જે શક્તિઓનો અમલ આપણી સૃષ્ટિ ઉપર ચાલે છે, એમ આપણે માનીએ છીએ તે શક્તિઓમાં પણ આ દ્વંદ્વોના તત્ત્વ ઉપર બે પક્ષ પાડવામાં આવે છે. સુખ, પુણ્ય, તેજ વગેરે ઉપર અમલ ચલાવનારાઓનો એક પક્ષ, અને દુઃખ, પાપ, તમસ વગેરેનું સામ્રાજ્ય ચલાવનાર બીજો પક્ષ. જૂના કારસીઓની પૌરાણિક કલ્પનાઓ આજ રીતની છે.

અદૃશ્ય જગતના એક ખાડીથી બે ભાગ થયેલા છે. દક્ષિણ તરફ પુણ્યમય પ્રદેશ અને ઉત્તર તરફ પાપમય પ્રદેશ. સત્ય તેજની રાણીની દક્ષિણ તરફ થયેલી છે, તો ઉત્તર તરફ અસત્યની અંધારી.

રાત પ્રસરેલી છે. અહૂર મઝદ એ દક્ષિણનો રાજા અને અહરેમન એ ઉત્તરનો રાજા. અહૂરમઝદને તેત્રીસ સહાયકો હતા. તે તેનો હુકમ ઉઠાવવા તત્પર રહેતા. અહરેમનના પણ અનુયાયીઓ ધણા છે. ઉલ્કા અને ગ્રહ એ નૈમર્ગિક ચક્રમાં અથડામણો લાવનારા છે, એવી ધારણાથી તેમને અહરેમનના ‘પાપક’ માનવામાં આવે છે.

આ અદૃશ્ય જગતની ઘટના થઇ. દેવદાનવોનો હિન્દુ કલ્પના તેમજ ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી પુરાણમાંની પ્રભુ અને શેતાન સંબંધની કલ્પનાઓ; ઉપરની અહૂરમઝદ અને અહરેમનની યોજના સાથે કેટલી મળતી છે તે સહજ જણાઇ આવશે. ખ્રિસ્ત પુરાણમાંનાં એડેમ અને ઇવ એ માનવજાતિના આદિપિતરોની જેમ માશા અને માશજેઇ એ દંપતી ફારસી લોકો માને છે. દુનિયાની શરૂઆતમાં એક વૃષભ પરમેશ્વરે નિર્માણ કર્યો હતો. તેણે નાખેલા બીજમાંથી આદિ માનવોનું જોડું નિર્માણ થયું. આજે દેખાનારો મનુષ્ય જાતિનો અપરિમિત વિસ્તાર આ જોડાથી જ થયો. આજ વૃષભે નાખેલા બીજ બીજમાંથી રાક્ષસો નિર્માણ થયા. એવી રીતે માનવી અને આસુરી સૃષ્ટિના નિર્માણકર્તા તરીકે આ સ્વર્ગીય વૃષભનો મહિમા ગવાય છે.

મરણ પછી પણ કરેલા કર્મ પ્રમાણે સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ થવાની ફારસી કલ્પના બીજા ધર્મની કલ્પનાઓ સાથે મળતી છે. મરણ પછી જીવાત્મા ત્રણ દિવસ સુધી સંચાર કરે છે. તેણે પુણ્ય-સંચય કરી મૂક્યો હોય તો આ ત્રણ દિવસ સુખમાં જાય છે. પણ જો પાપ કર્યું હોય તો આ ત્રણ દિવસ તેને કલેશમાં જાય છે. પછી પુણ્યવાન આત્મા હોય તો તેને એક રૂપસુંદર કુમારી મળે છે અને સ્વર્ગે તરફ લઇ જાય છે. બીજી તરફ પાપાત્માના સ્વાગત માટે એક શાકળ આને છે અને તેને નર્ક તરફ ખેંચી જાય છે.

અમિપૂજા એ ઇરાનની મનાતન ઉપાસના છે. જેમ આર્ય હિન્દુ-ઓમાં દક્ષિણામિ ગાહપત્ય મિ વગેરે અમિઓ છે તેમ ઇરાની લોકો મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ અમિ મનાતા આવેલા છે. (૧) પુરાહિતામિ

‘Atur Farnbag’ (૨) વીગમિ (Atur Gusnasp) એ કૈષ્ણજ્ઞે પ્રસ્થાપિત કરેલો ધર્મોજ પ્રાચીન અગ્નિ છે. (૩) મંજુરનો અગ્નિ (Atur Burzhin Mitro) એ ખોરાસાન પ્રાન્તમાં હતો.

અષો જન્થુદ્રનો અવતાર થયો તે વખતના ફાર્સી લોકોમાં આવા પ્રકારની કલ્પનાઓ ચાલુ હતી. ખ્રીષ્ઠ ધર્મમંસ્થાપકો પ્રમાણે અષો જન્થુદ્રને પણ તે વખતના અજ્ઞાન લોકોની જંગલી સમજણોનો સામનો કરવો પડ્યો. પ્રાચીન ધર્મતત્ત્વોને ઉજવળ કરવાનું કંઈક કામ તેમણે પાર ઉતાર્યું વિશેષ કરીને ધાર્મિક જીવનની, સત્યમશોધનની અને વિકાસની જરૂરીઆત લોકોને ગળે ઉતારી એક રમણીય તત્ત્વજ્ઞાન તેણે નિર્માણ કર્યું. અષો જન્થુદ્રના ધર્મનાં તત્ત્વો સંક્ષેપમાં નીચે આપ્યાં છે, એ ઉપરથી તેમના ઉદાત્ત ધર્મજ્ઞાનનું મોટાપણું જણાઈ આવશે. નીચે આપેલાં સમ તત્ત્વો જરથોસ્ત ધર્મના ટુંક સારરૂપ છે. જરથોસ્ત ધર્મનું સંગીત આ સમ સુરો પર ગવાય છે.

૧. સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, વિશ્વનિર્માતા ‘અહૂર મઝદ’ (Ahur Mazada) એનું અમે પૂજન કરીએ છીએ.

૨. મઝદનો ધર્મ એ જ સત્ય ધર્મ છે. અમારું ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, “ધર્મમાર્ગ એક જ છે. અને તેજ સત્યનો માર્ગ છે.

૩. પરમેશ્વરના પ્રેષિત પુણ્યશીલ જરથુદ્રે આ સ્વર્ગીય ધર્મ જગત ઉપર આણ્યો.

૪. સદ્વિચાર, સત્ક્રબ્દ, અને સત્કૃત્યો આ ત્રણ શબ્દોમાં અમારાં ધર્મતત્ત્વોનું રહસ્ય સમાય છે.

૫. અમારા પૂજ્ય અવસ્થામાં અષો જરથુદ્રે કહ્યું છે :

(જ) માનવતાનું અને જગતનું ખ્યેય વિકાસ જ છે.

(ઝા) સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાનો સ્ત્રી-પુરુષને સરખો જ અધિકાર છે.

(દ) શુદ્ધિ અને જ્ઞાનના કિરણોમાં સંચાર કરવાની સ્ત્રીપુરુષોને સરખી જ હક છે.

(દ) બધા માણસો-શ્રીમંતઝરીબ, રામપ્રજા એ સમાન દરજ્જાના હોઈ શાશ્વત જીવન ઉપર અને વિકાસ ઉપર તેમનો સરખો જ હક્ક છે, પણ જોને એ જીવન અને પરિણતિ પ્રાપ્ત કરી લેવી હશે તેને સદ્ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈશે.

(ક) ધર્મશીલ માણસો, સમતા, બંધુતા અને શાંતિ એ બધાં સ્વર્ગીય સામ્રાજ્યો આ જગતમાં સ્થાપન કરી શકશે.

૬. અમે જરૂરથી અનુયાયીઓ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે જેમણે વિકાસ તરફ જગતની પ્રગતિ કરી છે, તેમની યોગ્યતા અમને આવે. પુણ્યશીલ જરૂરથી વિકાસનો માર્ગ પણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાડી દીધો છે, તે નીચે પ્રમાણે છે :

(અ) સત્ય અને ધાર્મિકતા એ જ અમારા આયુષ્યનું અખંડ ધ્યેય હોવું જોઈએ. અમારે તેને અંપૂર્ણતાના શિખરે લઈ જવાને બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સવારે ઊઠ્યા પછી અને રાત્રે સુતી વખતે અમે જે પ્રાર્થના બોલીએ છીએ તેમાં આજ તત્ત્વનું મંડળ છે. ‘ધાર્મિકતા એ સર્વશ્રેષ્ઠ પુણ્ય છે.’ તે જ સૌખ્યનું નિધાન છે. અત્યંત ધાર્મિક કાર્યમાં શ્રેષ્ઠ સત્યની બાજુ પકડી ચાલનાર પુણ્યપુરુષ સુખ પામે છે.

(આ) મનમાં સદ્વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થતાં સુધી પરમેશ્વરે આપેલી બુદ્ધિને શિક્ષણથી પૂર્ણતા તરફ દોરી જવી. આપણું મન સદ્વ્રત થઈને અદ્દર મઝદમાં શાન્તિથી વિલીન થાય ત્યારે પૂર્ણજ્ઞાનનું તેજ આપણને માર્ગદર્શક થશે. પછી સદ્વિચાર (humata) સન્ઘબ્દ (hukhta) અને સત્કૃત્યો (huvarastha) ના આચરણમાં જ આપણે તત્પર રહીશું.

(ઈ) દાન, નિષ્ઠા, પ્રેમ, અને લોકસેવા એ આપણા વિકાસ માટે જરૂરી છે. આત્મોન્નતિ અને લોકસેવા એ એકરૂપ જ છે.

(૬) સમાજમાં ઉચ્ચનીચ, શ્રેષ્ઠકનિષ્ઠ આવાં બધાંએને કલ્યાણ-કારક થાય એવી રીતની શાસનસંસ્થા સ્થાપવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરમેશ્વરનાં બધાં જ સંતાનોને સમતાથી રાખવાં એ જ ખરો ધર્મ છે. આથી જ દેવી સામ્રાજ્ય પૃથ્વી પર ચાલુ થશે.

(૭) શરીર એ આજીવન ધર્મસાધન છે, માટે તેની પૂર્ણપણે સંભાળ રાખવી, તેમ જ જનહિતની દૃષ્ટિથી આપણું ધર, આપણો સમાજ, અને આપણો દેશ રોગવિનાનો કરવા ખરાદિલથી મહેનત કરવી જરૂરની છે.

(૮) ઉપરનાં તરવો પ્રમાણે ચાલી, જીવનનું સાર્થક કરવું એટલે આ જમતમાં માણસનો પૂર્ણવિકાસ થશે, અને જડદેહનો ત્યાગ કર્યા પછી ગીતનિવાસમાં 'Abode of Songs' અહૂર મઝદની સાથે કાયમનો આનંદોપભોગ લેતાં તે પરમપદ મેળવશે.

અષો જરથુષ્ટ્રના ઉપદેશનું આ રહસ્ય છે. મનુષ્યને વિકાસનો માર્ગ સહેલો કરી આપનાર અને આખી દુનિયાપર પ્રભુત્વ ચક્રાવનાર પરમેશ્વરનો છ જુદી જુદી વિભૂતિઓ જરથોસ્તે કહ્યા છે. (૧) સન્મન (Vohu Mano) (૨) સત્ય (Asha) (૩) પવિત્ર શાસક (Khash tra) (૪) દયા (Spenta Armaiti) (૫) પૂર્ણતા. (Haum Vatal) (૬) અમરતા (Ameratal).

અષો જરથુસ્તના રમણીય તત્ત્વજ્ઞાનનો સાધારણ કલ્પના આટલેથી આવશે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનો પૂર્ણ વિકાસ કરનાર ધાર્મિક જીવન અષોજરથુસ્તે ઉપદેશ્યું, તેના તત્ત્વજ્ઞાનને ઉપરથી જોનારને પણ તેનું બીજા ધર્મો સાથે રહેલું મળતાપણું એકદમ જણાઈ આવશે. ઇશ્વરિસ્ત અને હં મહામંદની નિસ્સીમ ઇશ્વરભક્તિ આ મહર્ષિમાં પણ હતી. જુધે તથા મહાવીરે દોરી આપેલ નિર્વાણ પ્રાપ્તિનો આઠ અંગનો માર્ગ અને અષો જરથુષ્ટ્રે પ્રફેલ સદ્વિચાર, સચ્ચન્દ્ર વગેરે તત્ત્વોનું તેની સાથે સરખાપણું છે ! એટલું જ સમતા, લોકસેવા વગેરે

જીજી ભાષતામાં પણ બૌદ્ધ અને જરથોસ્ત ધર્મમાં એકમત છે. તે પણ બુદ્ધ અને જરથુષ્ટ્રનો વૃત્તિમાં એક મહત્વનો તફાવત માલુમ પડે છે. એકનો શીષ્યશ્રીમાં ત્યાગ, શાંતિ, અર્પિત પર ભાર આપેલો છે, ત્યારે જરથુષ્ટ્રનું તત્ત્વજ્ઞાન, બુદ્ધ, કૃતૃત્વ અને વિકાસપ્રવૃત્તિ પર રચાયું છે. જરથુષ્ટ્રના ઉપદેશમાં લડાઈની વૃત્તિ અને વિકાસ પ્રવૃત્તિને લોધી જ વિકાસવાદનો તત્ત્વજ્ઞ પોડત નિરોધ પોતાને જરથોસ્તી કહેવડાવવામાં લુપ્ત ભાને છે. પોતાના ગ્રંથને “इति झरतुष्ट्रः” “Thus spake Zarathushtra” એવું નિરોધ નામ આપ્યું છે. પ્રસિદ્ધ પોડત પ્રો. એ. વી. વુલ્ફમ જેકમને કહ્યા પ્રમાણે જગતમાં અપરંપાર દુઃખ ભરેલું જોમને બુદ્ધને મનુષ્યજીવનનો કટાણો આગ્યો અને તેમણે છુટવા માટે તે નિર્વાણપ્રાપ્તિનો માર્ગ ખોળવા લાગ્યા. પણ દુનિયાના દુઃખની કલ્પના હોવા છતાં જરથુષ્ટ્રનો આશાવાદ અને વિજિગીષુ વૃત્તિ કાયમ રહી.†

એજ દૃષ્ટિથી જરથોસ્ત ધર્મ સામર્થ્યવાન એવાં વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાનને મળતો છે. પોતાનામાં રહેલા પરમેશ્વરી તેજની જાણ રાખીને વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની ઉન્નાતિ માટે પ્રયત્ન કરેલા અને છેવટે પરમેશ્વરપદને પહોંચ્યું એ વૈદિક ધ્યેય જરથોસ્ત ધર્મતત્ત્વોમાં પણ સમાએલું છે. પ્રતિભા, સંસ્કૃતિ અને સંપત્તિથી સંપન્ન જરથોસ્ત ધર્મમાં નિરાશાવાદન રચાન નથી. તેને ઉતરતી ભાવનાનો ગંધ નથી, અને દુર્બલતાનો સ્પર્શ નથી. વીર્ય, ઝોજરૂ અને સામર્થ્યથી આ જરથોસ્ત તત્ત્વજ્ઞાન છલકાય છે. અને તેથી જ અનુભાવીઓનો સંખ્યા ઘણી જ નાની હોવા છતાં દુનિયામાંના પ્રમુખ ધર્મોમાં તેને માનભર્યું રચાન છે.

† India's so called Prophet Prince is overwhelmed with the wretchedness of human existence, an existence from which the sole release is absorption into Nirvana. Persia's sage is equally cognisant of the existence of woe but it is no world woe, without hope of triumphant mination.”
—A. V. Jackson

